

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 6 (74)

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2016

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail : hashimli-h@rambler.ru

UOT 82: 316. 3

UNUDULMUŞ TƏRCÜMƏÇİ ƏLƏKBƏR QƏRİB NAXÇIVANLI

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, tərcüməçi, Ələkbər Qərib Naxçıvanlı*

Key words: *Azerbaijan literature, translator, Alekper Garib Nakhchivanli*

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, переводчик, Алекпер Каруб*

Нахчыванлы

Ələkbər Qərib Naxçıvanlı (Abbasov Ələkbər Tağı oğlu) 1910-30-cu illərdə ədəbi prosesdə yaxından iştirak edən istedadlı sənətkarlarımızdan biridir. Onun “Ələkbər Qərib”, “Əliəkbər Naxçıvanlı”, “Ələkbər Abbasov”, “Ə. Qərib” və digər imzalarla çap etdirdiyi roman, povest və hekayələr, publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələr, müxtəlif xalqların ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr istedad və zəhmətin, ciddi yaradıcılıq axtarırlarının məhsuludur. Təqdim olunan məqalədə ədibin tərcüməçilik fəaliyyətini ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə nəzərdən keçirəcəyik

Ələkbər Qərib Naxçıvanlı bədii, publisistik və tərcüməçilik fəaliyyətinə hələ Qori Müəllimlər Seminariyasında 1909/1913-cü illərdə təhsil alarkən başlamışdır. Ədibin həmyerlisi və Qori Müəllimlər Seminariyasında tələbə yoldaşı, yazıçı-publisist Əli Səbri Qasimov sonralar təhsil illərini xatırlayarkən müəllimləri, məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin bir çox tələbələri, o cümlədən Ələkbəri ədəbi yaradıcılığa həvəsləndirdiyini vurğulayaraq yazmışdı: “Firidun bəy bizdə ədəbiyyata böyük maraq oyatdığına nəticəsi olaraq Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Abbasov (Qərib), Zülfüqar Ağakışibəyov və mən rus ədiblərindən Azərbaycan dilinə bir sıra əsərlər tərcümə etməyə və əsər yazmağa başladıq” (6, s.269).

Ələkbər Naxçıvanlı (Abbasov) 1912-ci ildə rus sentimentalisti N.M. Karamzinin (1766-1826) “Bədbəxt Liza” əsərini dilimizə çevirmiş və həmin ildə Bakıda ayrıca kitabça kimi nəşr etdirmişdir (10). Həmin kitabçanın üzərində aşağıdakı qeyd var: “Məktəb” jurnalının vəsaiti ilə çap olunur”. “Bədbəxt Liza” Azərbaycan dilində çap olunduqdan sonra jurnalın redaksiyası onu öz oxucularına göndərmişdir. Bu barədə jurnalın 7 dekabr 1913-cü il tarixli 19-cu sayında müvafiq məlumat vardır. Ədəbiyyatşünas Alməmməd Alməmmədov da 1982-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri” kitabında bu fakta diqqət yetirmişdir (1, s.132).

“Bədbəxt Liza”nın tərcüməsinin əvvəlində Ələkbər Qəribin “Ə.Abbasov” imzası ilə verilmiş qısa qeydləri də vardır ki, bu da onun müəyyən ədəbi düşüncələrinin ifadəsi kimi maraq doğurur. İndiyədək tədqiq olunmadığını nəzərə alıb “Bədbəxt Liza”nın tərcüməsinə Ə.Abbasovun yazdığı qısa “Müqəddimə”ni bütövlükdə xatırladıq: “Rus ərbabi-qələmlərindən Qara Mirzə (N.M. Karamzin) “Bədbəxt Liza” ünvanlı bir kiçik roman yazmışdır. Bu roman ən əvvəl Peterburq jurnallarının birində dərc olunmuşdu. Bir az müddət keçməmiş bu balaca əsər Rusiyada çoxlarının diqqətini cəlb etdi və müəllifinin adı cəmi aləmi-ürfanda başqa bir hörmət və mərhəmət ilə söylənirdi. Bu suzişli əsər sair lisanlara da tərcümə olunmuşdur. Bəndə də özümə cürət verib bu romanı lisanımıza tərcümə etdim ki, qarein yoldaşlarımı rus ədəbiyyatının şair və ədibi-şəhiri Puşkindən irəli sultanlıq edən Qara Mirzənin ruhuna, əfkarına, hissiyyatına ixtisarən aşına olsunlar. Qara Mirzə hekayəni başlamadan irəli Moskva şəhərinin ətraf və əknafi ilə də qareini aşına edir”.

Bu kiçik qeydlər Ə. Qəribin rus ədəbiyyatına bələdliyini bir neçə cəhətdən səciyyələndirməyə imkan verir. Hər şeydən öncə, diqqəti o məqam çəkir ki, Ə. Qərib yazıçı N.M. Karamzinin tatar mənşəli olmasına işarə edərək onun soyadını Qara Mirzə (Karamzin) kimi yazmışdır. Digər tərəfdən, N.M.Karamzinin sentimentalist yazıçı olduğunu nəzərə alaraq gənc mütərcim “Bədbəxt Liza”-nı “suzişli əsər” (yanıqlı, təsirli əsər- **H.H.**) saymaqla onun da bu səpkidə qələmə alındığını məxsusi vurğulamışdır. “Bədbəxt Liza” povestini oxumaqla N.M.Karamzinin “hissiyyatına aşına olmaq” barədəki qeyd də bu cəhətdən səciyyəvidir. Nəhayət, o da razılıq doğurur ki, Ələkbər Qərib Abbasov müqəddimədə N.M. Karamzini haqlı olaraq A.S.Puşkinə qədərki rus ədəbiyyatının ən məşhur siması kimi dəqiq qiymətləndirmişdir.

Ə.Qəribin dilimizə çevirdiyi “Bədbəxt Liza” tərcüməsi ilə tanışlıq müsbət təəssürat oyadır. Gənc mütərcim orijinalın ruhunu saxlamağa səy göstərmişdir. Əsərin sentimentalist qayəsi, emosional təhkiyə tərz, lirik ovqatı, üslub özəllikləri tərcümədə əsasən qorunmuşdur. Təsəvvürünə əsərdən bir parçaya nəzər salaq. Lizanın həyatının son anları, axıncı sözləri tərcümədə belə ifadə olunmuşdur:

“ - Anyuta, əzizim, bu pulları apar anama təslim et və ona deyin ki, mən bu böyük müsibətdə bir onun əleyhinə bulunmuşam. Zira adam cildinə girmiş səngdil heyvana... E..r... Ah, onun adını bilmək nə lazım? De ki, bir biviçdan adama mehr-məhəbbətim olduğunu ondan pünhan etdim və adam bivəfa olub, mənim haqqımda təcavüzlər etmişdir. Təvəqqe et ki, məni əfv buyursun. Allah-taala əvəz verəndir. İndi mən sənə əlini öpən kimi sən də möhtərəm anamın əlini öpüb, deyərsən, bədbəxt Liza sənə əllərini öpməyini istirham etmişdir. Və deyin ki, Liza...”

Burada özünü suya tulladı. Anyuta qışqırıb, aman istədisə də, vəli nicat verməkdən ümid kəsilmişdi” .

Göründüyü kimi, mütərcimin seçib işlətdiyi sözlər və ifadələr ideya-bədii qayəni ümumən yaxşı əks etdirmişdir. Belə nümunələrin sayını artırmaq olar. Tərcüməçi bir çox səhifələrdə əsəri sadə üslubda çevirməyə, koloriti saxlamağa da nail olmuşdur. Bütün bunlar gənc mütərcimin yaradıcılıq uğuru sayıla bilər.

Tərcümədə Ə.Abbasov bəzi ixtisarlar aparmışdır. Məsələn, povestin əvvəlindəki giriş xarakterli müfəssəl təsvir tərcümədə yoxdur. Bunu mütərcim kitaba yazdığı ön söz xarakterli qısa qeydlərdə bir cümlə ilə belə ümumiləşdirmişdir: “Qara Mirzə hekayəni başlamadan irəli Moskva şəhərinin ətraf və əknafı ilə də qareini aşına edir”. Tərcümənin bəzi səhifələrində isə mütərcimin həm ixtisarlara, həm də əlavələri ilə qarşılaşırıq. Məsələn, Lizanın atası ilə əlaqədar bir cümlənin tərcüməsinə baxaq:

Orijinalda: “Но скоро по смерти его жена и дочь обедняли” (16).

Burada deyilir ki, onun ölümü ilə (ölümündən sonra) arvadı və qızı yoxsullaşdılar, bədbəxt oldular.

Tərcümədə: “Bain həmə, neçə-neçə səbəblərə binaən onun vəfatından zövcəsi, sevgili qızı biçiz və fəğir qalmışdılar”.

Göründüyü kimi, tərcümədə “neçə-neçə səbəblərə görə” ifadəsi artıqdır.

Mütərcim bir çox məqamlarda rus dilindəki söz və ifadələrin Azərbaycan dilindəki paralelini, qarşılığını dürüst taparaq yerli-yerində işlətməmişdir. Lakin o qədər də dəqiq seçilməyən bəzi söz və ifadələr də tərcümədə nəzərdən yayınmışdır.

Məsələn, anası nəsihət zamanı Lizaya deyir: “Лучше кормиться трудами своими и ничего не брать даром” (16). (Yaxşı olar ki, öz zəhmətimizlə dolanaq (ruzi qazanaq) və havayı heç nə qəbul etməyək”).

Ə. Abbasovun tərcüməsində həmin cümlə belə verilib: “Yaxşı olar ki, öz əlimizin zəhməti ilə ruzi qazanıb, güzəran edək və heç vaxt bir kimsədən müftə bir dinar da qəbul etməyək”.

Tərcümədə “havayı heç nə qəbul etməyək” əvəzinə verilən “müftə bir dinar da qəbul etməyək” ifadəsi özünü doğrultmur, çünki rus qadının dilində Şərq üçün səciyyəvi olan “dinar” pul vahidinin işlənməsi yanlışdır.

Bu deyilənlər Ə. Abbasovun uğurlu sayıla biləcək tərcüməsinin əhəmiyyətini azaltmır. Gənc mütərcim ümumən çətin bir işin öhdəsindən yaxşı gəlmişdir.

Onu da nəzərə alaq ki, Ə.Qəribin 1912-ci ildə N. M. Karamzinin “Bədbəxt Liza” əsərini qısa ixtisarla dilimizə çevirərək nəşr etdirməsi Avropa sentimentalist nəsrindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş ilk əsər idi.

Ə. Qəribin tərcüməçilik fəaliyyəti 1920/1930-cu illərdə daha ardıcıl və əhatəli xarakter daşmışdır. 1927-ci ilin sonlarından etibarən Bakıda nəşriyyat sistemində çalışan ədib həm müxtəlif bədii nümunələri məharətlə Azərbaycan dilinə çevirərək nəşr etdirmiş, həm də bir çox tərcümə kitablarının redaktoru olmuşdur.

Ə.Qəribin diqqətəlayiq bədii tərcümələrindən biri məşhur rus ədibi M.Y.Lermontovun (1814-1841) “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanıdır. Həmin tərcümə 1929-cu ildə Bakıda Azərənəşr tərəfindən nəşr olunmuşdur (12). Kitabın redaktoru tanınmış şair-tərcüməçi Əhməd Cavad idi.

Onu da deyək ki, bu nəşr M.Y.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının Azərbaycan dilinə ilk tərcüməsi deyildi. Müxtəlif vaxtlarda ədəbiyyatşünaslardan Ə. Səidzadə, L. Səmədova bu barədə fikir söyləmişlər. Prof.Şamil Qurbanov isə dəqiqləşdirmişdir ki, 1900-cü ildə Binəli bəy Qazi Arif Əfəndizadə Vaçnazi “Zəmanəmizin qəhrəmanı”-nı dilimizə çevirib. Bu tərcümə barədə 1908-ci ildə “İrşad” qəzeti də məlumat vermişdir. (11). Sonralar da bəzi ədəbiyyatşünaslarımız Binəli bəyin tərcüməsini maraqlı bir fakt kimi yada salmışlar. Bütün bunların müqabilində 2014-cü ilin oktyabrında, M.Y.Lermontovun təvəllüdünün 200 illiyi qeyd olunduğu bir vaxtda müxtəlif qəzetlərdə və saytlarda “Zəmanəmizin qəhrəmanı”nın Binəli bəy tərəfindən edilmiş tərcüməsinin guya yenice tapılması barədə informasiya verilməsi təəssüf doğurur.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, M.Y.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərinin Ələkbər Qərib tərəfindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi 1929-cu ildə Bakıda çap olunmuşdur. Tərcümənin çapını ədəbi ictimaiyyət maraqla qarşılımış, ümumən yüksək qiymətləndirmişdir. Gələcəyin məşhur akademiki, o zaman gənc ədəbiyyatşünas kimi tanınan Məmməd Arif Dadaşzadə Ə.Qəribin bu tərcüməsi ilə əlaqədar eyni adlı reseenziya yazıb “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1929-cu ildəki 5-ci sayında “FİRA” imzası ilə (“Arif” sözünün tərsinə oxunuşu - **H. H.**) dərc etdirmişdir (4). Qeyd edək ki, “FİRA” imzasının Məmməd Arifə məxsusluğu müvafiq bibliografik nəşrlərdə də bildirilməkdədir (2, s.243; 3, s.72).

“Zəmanəmizin qəhrəmanı” adlı həmin yığcam reseenziyada gənc tənqidçi əsərin tematikasını, əsas qayəsini, obrazların xarakterini müfəssəl və dəqiq şəkildə dəyərləndirmiş, həmçinin Ə. Qəribin tərcüməsinə də obyektiv elmi münasibət bildirmişdir. Alimin kitablarına düşməyən həmin məqaləni ilk dəfə biz 2014-cü ildə yığcam təqdimatla “525-ci qəzet”də dərc etdirmişik (7; 5). Məmməd Arif Ələkbər Qəribin tərcüməsini ümumən müsbət qiymətləndirmiş, bununla yanaşı, tərcümə ilə bağlı bəzi iradlarını da nəzərə çatdırmışdı. Resenziyadan bir parçaya diqqət yetirək:

“Tərcüməçi, ümumiyyətlə deyəcək olursaq, dildəki gözəlliyi və qüvvəti verməyə çalışmışdır... Əsərin ruscası çox sadədir... Lakin tərcüməçi ... *İsbatlı, tərəqqub, müxtəs, inayət, təcəssüs, dilxəraş* və başqa bu kimi bir çox kəlmələr işlətməmişdir. Halbuki bu sözlərin ruscası o qədər sadə və anlayışlıdır ki, bunların belə qəribə kəlmələrlə əvəz edildiyinə təəccüb edilir. Bu qəliz sözlərdən başqa, tərcümədə bir çox türkçə məhəlli sözlər də işlədilmiş... Mütərcim... *sabah – səhər; ab-hava – iqlim; av – şikar* kimi sözləri yan-yanaşa olaraq işlətməmişdir. Bu sözləri mənə etibarını ilə bir-birindən ayırmaq mümkün olmadığı halda hər ikisini bədii bir əsərdə qollanmağın heç də mənası yoxdur...Bu göstərdiyimiz dil, kəlmə və xırda cümlə yanlışlıqlarını nəzərə almasaq, “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının tərcüməsini yaxşı hesab edə bilərik”.

Sonralar ədəbiyyatşünas Lyudmila Səmədova “M.Y.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən” adlı məqaləsində Ə. Qəribin 1920-30-cu illərdəki tərcüməçilik fəaliyyətini, o cümlədən M.Y.Lermontovdan çevirməsini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Həmin dövrdə Ə.Qərib ən tələbkər və yüksək ixtisaslı tərcüməçilərdən biri kimi tanınırdı...Ə.Qəribin tərcüməsində çapdan çıxan “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanını da ümumən öz dövrünə görə müvəffəqiyyətli tərcümələrdən hesab etmək olar”.

Tərcüməşünaslıq üzrə tanınmış mütəxəssis olan Lyudmila Səmədova Ələkbər Qəribin rus klassikinın əsərinin tərcüməsi zamanı orijinala sədaqətini də yüksək qiymətləndirmişdir: “Sadəliyi və təbiiliyi ilə seçilən tərcümə orijinalın ruhunu özündə tam ifadə edir. Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından bacarıqla istifadə edən mütərcim öz dövrünə görə gözəl tərcümə əsəri yarada bilmişdir. Orijinalın məzmununa da maksimal dərəcədə sadıqlıq duyulur. Böyük rus klassikinın fikir və hisslərini Azərbaycan dilinə çevirən mütərcim orijinaldakı obrazları, metaforaları, üslubi xüsusiyyətləri qoruyub saxlamağa səy göstərmiş, rus ifadə və bədii təsvir vasitələrinin azərbaycanca analoqlarını tapmağa çalışmışdır. Bacarıqlı tərcüməçi orijinalın məzmununu ilə bir sırada onun üslubunu, dil xüsusiyyətlərini, ritmini, intonasiyasını, ifadələrin konstruktiv xüsusiyyətlərini və s. verməyə də müvəffəq olmuşdur... Ə. Qəribin tərcüməsini oxuduqca biz yüksək estetik zövqə malik olan, rus klassik ədəbiyyatını dərinləndirən, onun tarixi əhəmiyyətini və milli xüsusiyyətlərini həssaslıqla duyan bir tərcüməçi ilə qarşılaşırıq” (14, s.202-203).

Bütün bunlarla yanaşı, L. Səmədova Ə. Qəribin tərcüməsindəki bəzi nöqsanları da göstərmişdir. Məsələn, 1920-ci illər ədəbi dilimizdə bəzi müəlliflər tərəfindən hələ də işlənməkdə olan *məhfəl (dairədə)*, *laf* kimi sözlərə bu tərcümədə də rast gəlinməsinə ədəbiyyatşünas qüsur saymışdır. Yaxud, «Позвольте, сударь» ifadəsini Ələkbər Qərib “Müsaidə edin, əfəndim” kimi çevirmişdir. L. Səmədova yazırdı ki, bunu “İcazə verin, ağa”, yaxud “İcazənizlə” kimi çevirmək daha doğru olardı. «Человек с большими усами» ifadəsini Ə. Qərib “böyük bıqlı adam” şəklində çevirib ki, L. Səmədovanın haqlı qənaətinə görə, bu, dəqiq deyil, “qalın bıqlı adam”, yaxud “iri bıqlı adam” ifadəsini seçmək lazım idi (14, s.204-205).

Bu deyilənlər Ələkbər Qəribin tərcüməsinin yüksək səviyyəsi müqabilində kiçik nöqsanlar sayıla bilər. Heç təsadüfi deyil ki, M. Y. Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərini yenidən Azərbaycan dilinə çevirib 1937-ci ildə çap etdirən Cabbar Məcnunbəyov da Ə. Qəribin təsirindən çıxıb bilməmişdir. Belə ki, onun tərcüməsində bir sıra parçalar Ələkbər Qəribin 1929-cu ildə çap olunmuş tərcüməsindən eyni ilə köçürülmüşdür. C. Məcnunbəyovun həmin plagiatlıq faktına ədəbiyyatşünaslardan Lyudmila Səmədova (14, s.213, 215-216; 17, s.139-140), Telman Cəfərov (15, s. 86-87) da öz tədqiqatlarında diqqət yetirmişlər.

Ə. Qəribdən sonra Cabbar Məcnunbəyovun yenidən “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərini dilimizə çevirmək təşəbbüsünə də tədqiqatlarda fərqli münasibət bildirilmişdir. Ədəbiyyatşünas L. Səmədova bunu daha çox “orijinala yaxın bir şəkildə şairin yubileyi ərəfəsində” yeni tərcümə təqdim etmək məqsədi ilə bağlamışdır (14, s.208). Tədqiqatçı, yəqin ki, rus ədibinin 1939-cu ildə 125 illiyinin tamam olmasını nəzərdə tutmuşdur. Prof. T. Cəfərov isə rus dilində çap etdirdiyi “M. Y. Lermontovun nəsrini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və tərcümələrində” adlı monoqrafiyasında əsas səbəbi Ə. Qəribin repressiyaya uğramasından sonra onun tərcüməsinə qadağa qoyulması ilə əlaqələndirmişdir (15, s.50). Son vaxtlarda tədqiqatçı Sevinc Xudiyeva da bir məqaləsində həmin qadağa faktını təkrarlamışdır (8, s. 117).

Bu əsaslandırma bizə bir qədər şübhəli görünür. Çünki Cabbar Məcnunbəyovun tərcüməsi 1937-ci ildə çap olunmuşdu, həmin vaxt isə Ələkbər Qərib yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirirdi. Elə həmin il Bakıda Azpartnəşr tərəfindən “Yuvarlandılar”, “İspaniya xalqının qəhrəmanı qızı Lina Odena” kimi kitablar məhz onun redaktorluğu ilə çap olunmuşdu. Üstəlik C. Məcnunbəyov 1937-ci ildə nəşr olunmuş “Zəmanəmizin qəhrəmanı” tərcüməsi üzərində işə, sözsüz ki, həmin il yox, daha əvvəl başlamışdı. Yəni bu irihəcmli tərcümənin ona sifariş verilməsini Ələkbər Qəribin repressiyası (?) ilə əlaqələndirmək inandırıcı görünür...

1929-cu ildə Ələkbər Qəribin tərcüməsində o dövrün tanınmış yazıçılarından olan N. N. Lyaşkonun (1884-1953) “Domna ocağı” adlı nəsr əsəri Azərnəşr tərəfindən kitab halında A. Baqrinin müqəddiməsi, A. Əfəndizadənin redaktorluğu ilə oxuculara çatdırılmışdır (13). Ümumən yüksək keyfiyyəti, o cümlədən orijinala sədaqəti, seçilmiş söz və ifadələrin dəqiqliyi ilə səciyyəli həmin tərcümə barədə ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfili “İnqilab və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalında “Domna ocağı” haqqında” adlı resenziya dərc etdirmişdir (9). Resenziya “Jurnalist” imzası ilə verilmişdir ki, bu imzanın məhz M. Rəfilinə məxsusluğu aid qaynaqlarda birmənalı şəkildə qeyd olunmaqdadır (2, s.335). M. Rəfili Ə. Qəribin tərcüməsini müsbət qiymətləndirərək yazırdı: “Məşhur proletar yazıçısı Lyaşkonun ən mühüm əsəri olan

“Domna ocağı” professor Baqırinin müqəddiməsi ilə Azərnəşr tərəfindən çıxarılmışdır...Tərcümə, ümumiyyətlə, yaxşıdır. Üzərində işlənmiş olduğu görülür”. Resenziya müəllifi tərcümənin müqəddimə ilə nəşr olunmasını da müsbət hal saymış, bununla yanaşı, bəzi mətbəə xətalalarına yol verildiyini də nəzərə çatdırmışdır.

1920/1930-cu illərdə Ələkbər Qərib ictimai-siyasi xarakterli bəzi əsərləri də rus dilindən məharətlə tərcümə etmişdi. Xüsusən bir sıra rəsmi materialların tərcüməsinin Ə.Qəribə həvalə edilməsi mütərcimin bacarıq və məsuliyyətinə olan etimadın ifadəsi idi.Həmin kitablardan bəzilərinin adlarını xatırladıq:

S.Qonikman. Ümumittifaq Kommunist (bolşevik) fırqəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1928, 229 s.

S.Krutoşinski.Kollektiv təsərrüfat üzvü nəyi bilməlidir? Bakı: Azərnəşr, 1929, 63 s.

O illərdə Ələkbər Qərib bəzi elmi-kütləvi materialların da tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Onun tərcüməsində E.S.Kalmitskinin “Mozalanı məhv edəlim” adlı 25 səhifəlik kitabçasının 1933-cü ildə Azərnəşr tərəfindən çapını xatırlatmaq olar.

Ə. Qərib 1927-ci ilin ikinci yarısında artıq Tiflisdən köçərək yaradıcılıq fəaliyyətini Bakıda davam etdirirdi.Həmin ildən etibarən təxminən on il müddətində onun bir sıra tərcümələri nəşr olunduğu kimi, çoxsaylı tərcümə kitablarına redaktorluğu da bəllidir. Rus, alman, fransız, ingilis və s. xalqların ədəbiyyatlarının E. Zolya, C. London, A.Barbüs, A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, N. V. Qoqol, İ. S. Turgenev, A. P. Çexov, M. Qorki və digər məşhur simalarının müxtəlif əsərlərinin dilimizə Ə.Haqqverdiyev, C. Cabbarlı, Ə.Cavad, Ə. Şərif və digər tanınmış mütərcimlər tərəfindən edilmiş tərcümələrinin Bakıda Azərnəşr tərəfindən məhz Ə. Qəribin redaktorluğu ilə çap edilməsi də onun yetkin ədib, kamil mütəxəssis olmasından soraq verir. Təsəvvür təmliyi naminə o illərdə Ə.Qəribin redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunmuş bədi tərcümə kitablarının müəyyən qisminin siyahısını veririk:

1.A.S.Puşkin. Belkinin hekayələri (tərc. A.Əfəndizadə). Bakı: Azərnəşr, 1930,109 s.

2.A.S.Puşkin. Dubrovski (tərc. Ə.A.Mustafazadə). Bakı:Azərnəşr, 1930, 96 s.

3.N.V.Qoqol. Evlənmək (tərc. M.M.Axundov). Bakı: Azərnəşr, 1928, 108s.

4. İ.S.Turgenev. Atalar və oğullar (tərc. Ə.Cavad). Bakı: Azərnəşr,1929, 214 s.

5. A.P.Çexov. Dəhşətli gecə (tərc. Ə.Haqqverdiyev). Bakı: Azərnəşr, 1928, 59 s.

6.L.N. Tolstoy. Çocukluk (tərc. C.Cabbarlı). Bakı:Azərnəşr, 1928, 97 s.

7. M.Qorki. Mənim yol yoldaşım (tərc. H.M.Cəfərov). Bakı: Azərnəşr, 1928, 61 s.

8.M.Qorki. Ana (tərc. Ə.Şərif). Bakı: 1929 (üz qabığında 1930), 338 s.

9.V.İvanov. Partizanlar (tərc. M.Mərdanov). Bakı: Azərnəşr, 1929, 79 s.

10.F.Qladkov. Sement (tərc. Ə.A.Mustafazadə). Bakı: Azərnəşr, 1929, 225 s.

11.F.Berezovski. Ana (tərc. Ə.Cavad). Bakı: Azərnəşr, 1929, 134 s.

12.Y.Libedinski. Komissarlar (tərc. M.Mərdanov). Bakı: Azərnəşr, 1930, 215 s.

13.Əmək qalası (hekayələr, tərc. Z.Abbasov). Bakı: Azərnəşr, 1929, 54 s.

14.N.Lyaşko. Evdə və qandalaq haqqında (tərc. Ə.Şərif).Bakı: Azərnəşr, 1928, 87 s.

15.A.Çjimbe. Dərə adamları. Xevsurların həyatından roman. (tərc. Ə.Qurbanəli oğlu). Bakı: Azərnəşr, 1930, 247 s.

16.C. London. Qarlar qızı (tərc. R. Təhmasib). Bakı : Azərnəşr, 1928, 245 s.

17.C.London. Smok və balaca (tərc. Ə.Əliyev). Bakı: Dövləti sığorta idarəsinin ali idarəsi 1927, 127 s.

18.V.Kin. O tayda (tərc. Ə.Cavad). Bakı: Azərnəşr, 1929, 158 s.

19.F.Düşən. Qan qanunu (tərc. S.Kamal). Bakı: Azərnəşr, 1929, 148 s.

20.A.Barbüs. Od içində (tərc.Ə.Heydərlı). Bakı: Azərnəşr, 1930, 343 s.

21.B.Kellerman. Tunnel (tərc.Z.Məhəmmədşadə, N. Kamal). Bakı: Azərnəşr,1930, 325 s.

22.E.Zolya. Tələ (tərc.İ.Nəfisi). Bakı: Azərnəşr, 1930, 154 s.

23.K.Farrer. Öldürən adam (tərc. Ə.A.Mustafazadə). Bakı: Azərnəşr,1928, 133 s.

Bu sonuncu tərcümənin redaktəsini Ə. Qəriblə Hənəfi Zeynallı birlikdə etmişdilər. A.İrkutovun İ.Nəfisi tərəfindən tərcümə olunmuş “Kiçik mübarizlər:Amerika xalq məktəbi

həyatından” adlı kitabının da (Bakı: Azərənəşr, 1930,172 s.) redaktoru Ə.Qərib idi. Rus dilindən R.Yusifzadənin tərcümə etdiyi “Yuvarlandılar” (Bakı: Azpartnəşr, 1937, 40 s.), “İspaniya xalqının qəhrəman qızı Linda Odena” (Bakı: Azpartnəşr, 1937, 31 s.) kimi kitablar da Ə.Qəribin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdu.

Ələkbər Qərib 1920/1930-cu illərdə rus dilindən tərcümə olunmuş bir sıra ictimai-siyasi, elmi-kütləvi kitablara da redaktorluq etmişdir ki, bu da onun universal fəaliyyət imkanlarından soraq verir.Hətta o zamankı sovet dövlətinin bir sıra rəsmi sənədlərinin, bəzi partiya və hökumət rəhbərlərinin məruzələrinin, çıxışlarının da Azərbaycan dilinə tərcüməsi Ə.Qəribin redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Bu qədər çoxsaylı və müxtəlif janrlı, fərqli mündəricəli əsərlərin həm orijinalını, həm də tərcüməsini oxumaq, onlar arasında müvafiq tutuşdurmalar aparmaq, tərcümələri redaktə etmək olduqca əziyyətli bir işdir. Ələkbər Qərib Naxçıvanlı məhz böyük istedad və zəhmət hesabına bunların öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir.

Bu deyilənlərə Ə.Q. Naxçıvanlının lüğətçiliklə bağlı işlərini, rusca-Azərbaycanca lüğətlərin hazırlanmasında yaxından iştirakını da əlavə etmək yerinə düşər. 1928/1929-cu illərdə Bakıda tanınmış ziyalı və dövlət xadimi Ruhulla Axundovun redaktorluğu və rəhbərliyi altında iki cildlik “Rusca-türkcə lüğət” nəşr olunmuşdu.

50 minə yaxın sözdən ibarət olan bu lüğəti hazırlayanlar Ələkbər Qəriblə yanaşı, o dövrün tanınmış ziyalılarından Əhməd Pepinov, Ələkbər Heydərlı, Hənəfi Zeynallı, Yusif Əliyev, Yusif Vəzir, Məhərrəm Kamil, Rəşid Yusifzadə, Ruhulla Axundov, Sami Kamal, Süleyman Məlikov, Tağı Şahbazi, Vəli Xulufu, Xudadad Əzizbəyli idi.

Ələkbər Qərib Naxçıvanlının tərcüməçilik fəaliyyətini öyrənmək təkcə bu istedadlı mütərcimin deyil, bütövlükdə Azərbaycan bədii tərcümə tarixinin 1910/ 1930-cu illər mərhələsinin bir sıra unudulmuş səhifələrini ilk dəfə diqqət mərkəzinə çəkmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Alməmmədov A.M. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1982, 215 s.
- 2.”Azərbaycan” jurnalının bibliografyası (1923-1972). Bakı: Azərb.EA mətbəəsi,1973, 604 s.
- 3.Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı (1920-1975), bibliografiya. Bakı: Elm, 1983, 942 s.
- 4.FİRA. “Zəmanəmizin qəhrəmanı”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1929, № 5, s.43-44
- 5.FİRA. “Zəmanəmizin qəhrəmanı” (H.Həşimlinin təqdimatı ilə). “525-ci qəzet”, Bakı, 24 oktyabr 2014
- 6.Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi (tərtib edən və nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov). Bakı: Nurlan, 2006,280 s.
- 7.Həşimli H.Akademik Məmməd Arifin 85 il əvvəlki bir məqaləsi haqqında. “525-ci qəzet”, Bakı, 24 oktyabr 2014
- 8.Xudiyeva S. Lermontov nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bəzi məsələləri (“Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının materialları əsasında). Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, I beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: BSU nəşri, 2010, s.116-121 (*internet versiyası*)
- 9.Jurnalist. “Domna ocağı” haqqında. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1929, № 10, s.48
- 10.Karamzin N.M. Bədbəxt Liza (mütərcimi Ələkbər Abbasov). Bakı: Bakı mətbəəsi,1912, 16 s.
- 11.Qurbanov Ş. Bir əlyazması haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 04 mart 1983
- 12.Lermontov M.Y.Zəmanəmizin qəhrəmanı (tərcümə edəni Ə.Qərib). Bakı: Azərənəşr, 1929, 258 s.
- 13.Lyaşko N.N. Domna ocağı (tərcümə edəni Ə.Qərib).Bakı: Azərənəşr,1929, 136 s
14. Səmədova L. M.Y.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən. Tərcümə sənəti (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1990, s.194-218

15. Джафаров Т. Проза М.Ю.Лермонтова в азербайджанском литературоведении и переводах. Баку: Мутарджим, 1995, 114 с.
16. Карамзин Н.М. Бедная Лиза // : <http://www.ilibrary.ru/text/1087/p.1/index.html>
17. Самедова Л.Д. Народов связующая нить. Баку: Язычы, 1980, 144 с.

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

Forgotten translator Alakbar Garib Nakhchivanli

Alakbar Garib Nakhchivanli takes an important place in the history of Azerbaijan literature. The article deals with the creativity of the forgotten translator Alakbar Garib Nakhchivanli. It explores the translation activity of Alakbar Garib Nakhchivanli in the 1910-1930 for the first time, analyzes his translations from the literatures of different peoples and establishes their specific features. The article also studies the translations edited by Alakbar Garib Nakhchivanli.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

Забытый переводчик Алекбер Гариб Нахчыванлы

Алекбер Гариб Нахчыванлы занимает значительное место в истории азербайджанской литературы.

Статья посвящена творчеству забытого переводчика Алекбера Гариба Нахчыванлы. В ней впервые в литературоведении исследуется переводческая деятельность Алекбера Гариба Нахчыванлы в 1910-1930 годы. В работе анализируются переводы, сделанные литератором из литературы различных народов, определяются их специфические особенности. В ней также рассматриваются образцы переводов, изданных под редакцией Алекбера Гариба Нахчыванлы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82.0

VAQIF MƏMMƏDOVUN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Öz sözümlü misralarla dedim mən.
Vaqif Məmmədov*

Açar sözlər: *poetika, dil, üslub, söz, ifadə*

Key words: *poetics, language, style, word, expression*

Ключевые слова: *поэтика, язык, стиль, слово, выражение*

Dünyanın söz deyənləri çoxdur. Sözü də meydanı genişdir. Bu meydanda at səyirdən çox olub. Kiminin atı büdrəyib meydandan çıxıb, kiminin atı baş sallayıb ağır-ağır, yorğa gedib, kimininki isə şahə qalxıb daha geniş meydana yiyələnib. Nəticədə o meydana girənlərin hamısı söz adlı sirli, sehrli aləmə düşüb. Azərbaycan xalqının da söz mülkü uca, geniş və möhtəşəmdir. Əlinə qələm alanların hərəsi bu mülkə bir daş qoyub. Hərə sözə bir cür yanaşır: kimisi onun hikmət xəzinəsi, kimisi sirləri açan, kimisi mənəviləri ifadə etmə vasitəsi hesab edib. Söz sultanlarından olan Füzuli ona “ehya verməyi” tövsiyə edib, Məmməd Araz təəssüf edib ki, “biz sözə ehya verə bilmədik”. Həm də deyib ki:

Söz meydanım bu Muğandı, bu Mildi,
Mənim şerim atalıdır, min ildi.

Mikayıl Müşfiq deyirdi ki:

Ey bütün dünyanın söz deyənləri,
Ruhun dodağına tutun neyləri.

Azərbaycanın “dəniz şairi”, “təbiət şairi” Nəbi Xəzri düşünürdü ki:

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz (4, 11).

Sözə necə qiymət verməsindən asılı olmayaraq qələm sahiblərinin hamısı ondan faydalanıb. Söz keçmişdə də dəyərlı idi, indi də qiymətlidir.

Xalqımızın söz deyənləri çoxdur. Bunun üçün zəngin dilimiz istənilən qədər material verə bilər. “...Hər hansı xalqın dili onun fikri deməkdir. Həmin o xalqın ümumi ictimai-iqtisadi tərəqqisindən asılı olaraq onun şüuru, təfəkkürü nə dərəcədə isə, dili də o dərəcədə olur” (1, 89).

Azərbaycan ədəbi mühiti zəngin və tarixən qədimdir və onun söz estafeti nəsilbənəsil davam edir. Bu ədəbi mühit ayrı-ayrı bölgələrin ədəbi mühitləri ilə bütövləşir. Həm ədəbiyyatımıza, həm də ədəbi dilimizə xidmət edən Naxçıvan ədəbi mühitində də söz demək bacarığına malik olanlar çox olub və indi də vardır. Onlardan biri də Vaqif Məmmədovdur. O deyir ki: “Söz var açıb deyir, söz var, danıram”. Şairin poetik dilində “yarpaqlar nisgildən ağlayır”, “ağacla ruhları saxlayır”:

Şehmi, göz yaşımı axan, süzülən?
Yarpaqlar nisgildən ağlayır, bəlkə?
Sibir tayqasında səf-səf düzülən
Ağacla ruhları saxlayır bəlkə? (3, 11).

Vaqif Məmmədovun dilində sözlər şairin qələminə xas olan bir axıcılıqla süzülür. Oxucuya elə gəlir ki, həzin bir nəğmə oxunur. Şairin misralarındakı bölgələr sistemlidir və düzgünlüyü ilə diqqəti çəkir. Həmin misralarda şairin öz səsi eşidilir, öz nəfəsi duyulur. “Sadə bir

həqiqətdir ki, yalnız öz nəfəsi, öz səsi və öz ahəngi olan yazıçı ədəbiyyata yeni bir şey gətirə bilər. Ancaq belələri gərgin əmək və səy sayəsində həyat materialını bədii şəkllə salıb, qiymətli sənət əsərləri yaratmağa qadir olur” (2, 271).

Ər əməllər kişiləri ər etdi,
Ürəklərdə yaşamağa yer etdi.
Qış günündə şaxtanı da ər itdi
Ərdəhanda Vahabzadə küçəsi (3, 19).

Vaqif Məmmədovun dilində sözlərin sıralanması diqqəti çəkir. Sözlər elə sıralanır ki, ritm əmələ gətirir və beləliklə də bədii dilin obrazlılıq səviyyəsi çoxalır. Bu, şairin dil-üslub özəlliklərindən biridir:

Sevgimizi dəyə boyu sərməyə,
Bağcıqdan tər çiçəklər dərməyə.
Teymur-bəyat qalasını görməyə
Şəhriyar da gəlib, biz də gəlmişik (3, 15).

Ümumiyyətlə, ritm Vaqif Məmmədovun poeziyasında diqqəti çəkən fonetik obrazlılıqdır. “Əsərin oxucuya təsir etməsi, onu həyəcanlandırması, onun beynini müəyyən fikirlərlə doldurması, ürəyində işıqlı duyğular oyatması bədii keyfiyyətdən, yəni əsərin dərin həyati mənasından, obrazlılığından, qabaqcıl ideyanı əks etməsindən və canlı, ifadəli yazılmasından asılıdır” (2, 259-260).

Vaqif Məmmədovun dilində bədii dilin bütün səviyyələrdə obrazlılıq örnəkləri ilə qarşılaşmaq olar. Lakin fonetik səviyyə daha güclüdür:

Qara ürəyimdə, ağ ürəyimdə,
Dərə ürəyimdə, dağ ürəyimdə.
Qüssəli, sevincli çağ ürəyimdə,
Sən də ürəyimə sığ, sığa bilsən (3, 37).

Şair bəzən dildə işlənmə tezliyini itirərək passiv leksikaya keçən və ya xalq danışığı dili üçün səciyyəvi olan leksik-qrammatik vahidlərdən istifadə edir ki, bu, dilin sadəlik və təbiiliyini əsaslandırır:

Bazarın nırxın gördüm,
Dəhnənin arxın gördüm.
Fələyin çarxın gördüm,
Fələkdən qorxdum bir az (3, 10).

Bu örnəkdəki “nırx” sözü işlənmə tezliyini itirsə də, əsərin dilində yerinə düşüb və tam qafiyənin yaranmasında fəal iştirak edir. Ondan sonra gələn qafiyələr həmin leksik-qrammatik vahid əsasında yaranır. Vaqif Məmmədovun dilində belə maraqlı faktlar çoxdur.

Duyan gözü bağlı ozana döndü,
Oğrular qapıdan tərs keçən yerdə.
Yamyaxıl bağça da xəzana döndü,
Əxlaqsız əxlaqdan dərs keçən yerdə (3, 23).

Bəzən şairin dilində az işlənsə də, qulağa və ürəyə yatan leksik-qrammatik vahidlərdən istifadə olunur ki, bu, onun dilinin üslub keyfiyyətlərinin çoxalmasına müsbət təsir edir:

Sevinc ilə dərd yaradır,
Bircə qabda *silələndi* (3, 69).

Vaqif Məmmədov üçün söz ecəzkar və qüdrətli bir aləmdir. Bu aləmin adamları sözə güvənir, sözə inanır, söz deyir. Lakin hər bir söz ürəyə girmir. Ürəyə girməyən söz isə təsirsiz qalır. Vaqif Məmmədovun təbiri ilə deyilsə, “Qəlbin yersiz dolsa belə, Səsin-sədan elə düşməz”. Sözü qəlbə yol tapması üçün sənətkar onları adi şəkildə işlətməməlidir, o, daxilindən gələn sözləri dilə gətirməlidir. Bu anlamda, şair deyir:

İçindən göyərən sözlərə tapın,
Mənasız bir ömrün adı da yoxdu (3, 38).

Şair əsərlərinin birində söz mülkünün qulu olmağı fəxarət sayır. Doğrudan da, sözü hökmran hesab edə-edə, onun quluna çevrilə-çevrilə söz qalasını fəth etmək, onun zirvəsinə ucalmaq olar.

Tale vurdu qandalını qoluna,
Sən çevrildin söz mülkünün quluna.
Misraların işıq salır yoluna,
Yolları yor, kəlama çat, sözə çat (3, 30).

Xalqımızın dilində “xoşa gəlmək” anlamında işlənən frazeoloji məzmunlu “göz oxşamaq” ifadəsi var və bu frazem dildə aktivliyi ilə diqqəti çəkir. Vaqif Məmmədovun dilində həmin ifadə ilə həm qafiyə olan “söz oxşamaq” kimi maraqlı ifadə işlənir və o, “sözü əzizləmək” anlamında başa düşülür:

Şerə qiymət verən, söz oxşayandır
Halallıq qoruyan, düz oxşayandır (3, 26).

Doğrudan da, söz elə bir şeydir ki, sanki onun da hissiyatı var. Onu əzəzləyəndə, ona layiqli səviyyədə yanaşanda, elə bil ki, insana həmdəm və yaxın olur, onun istədiklərini olduğu kimi çatdırmaq qabiliyyəti qazanır.

Dünyanın söz ustaları sözün ülvî aləmdən yer üzünə endirildiyi fikrindədirlər. Və yəqin ki, ondan sonra zaman-zaman hər bir dövrdə ədiblər onu bol-bol işlədərək mənə qatlarını üzə çıxarmış, hər biri onu daha yuxarı mərtəbəyə qaldırmağa nail olmağa çalışmışlar. “...Dil canlı tarixdir və mütləq xalqın həyat və tarixinin hərəkət və dəyişiklikləri ilə həssas surətdə əlaqədardır” (1, 89). Belə dəyişmələr yeni sözlərin meydana çıxmasını və ya əvvəldən mövcud olan sözlərin təzə anlamlarının işlənməsini əsaslandırır. Sözlə hər bir insanı, hadisəni, əşyanı tanımaq, izah etmək mümkün olduğu halda, sözün özünü sözlə tərif etmək çətindir. Ona görə də söz haqqında nəqədər deyilsə də, onu tamamilə açmaq olmur. İnsana, xüsusilə də sənətkara sözdən çox heç nə xidmət etmir. Heç kəs də sənətkar qədər sözün dərinliyinə enmir. Bu fikri Vaqif Məmmədovun yaradıcılığı da təsdiq edir. Şairlər dilimizin sözlərini işlətməklə kifayətlənmir, həm də onlardan yeni söz və birləşmələr yaradırlar. Vaqif Məmmədovun dilindəki *məsum gözəllik, insanlığın qızıl kəməri, sözə güvənmək, dərdin vəziri, dərdin şahı, qayğının hiyləni yuması, sirr sandığı, tale bəri, saxta yalan, asılıqandan asılan ağ günlər, şöhrət bazarı* kimi ifadələr belələrinəndir. Əslində, yalanın özü elə saxtadır, onun qarşısında “saxta” sözünün işlənməsi onun mənfiliyini daha da artırır. Bundan başqa, dilimizdə həqiqi mənada işlənən “yol” və “getmək” sözləri və yol getməyin tərzini bildirən çox sayda söz və ifadələr vardır. Məsələn, addım-addım yol getmək, asta yol getmək, sürətli yol getmək, düşünərək yol getmək və s. Vaqif Məmmədovun dilində yol getməyin tərzini bildirən təkrar işlənən “şəhid” sözü diqqəti çəkir. “Şəhid-şəhid yol getmək” ifadəsi bədii dilimizdə uğurlu dil faktlarından və təzəliyi ilə seçilir:

Zülmətdən işığa addım-addım yox,
Sanki, şəhid-şəhid yol gedirik biz (3, 18).

Bu, bir həqiqətdir ki, sözə bədii formanı sənətkar verir. Vaqif Məmmədovun yaradıcılığında bütün misraları y hərfi ilə başlanan şeir, həm də bu hərfin alliterasiyası ilə yaranan yüksək obrazlılığı ilə səciyyələnir:

Yorğa yeri, yavaş yeri yolunla,
Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu,
Yox, yürümə yamacınla, yalınla,
Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu,

Yorğun yolun yüyəni yox, yalı yox,
Yay yetişdi, yağışı yox, yalı yox,
Yaşa, yarat, yorğunların yolu yox,
Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu.

Yarğanlarda yallanırsa yağılar,
Yurdumuza yollanırsa yağılar,
Yollarına yamanlıqlar yığılar,
Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu (3, 40).

Sözügədən şerin dilində işlənən əlli beş sözün hamısı “y” hərfi ilə başlanır və xüsusi bir ahəng yaradır ki, bu ahəng şerin özəl xüsusiyyətindən başqa, obrazlılığın da çoxalmasına müsbət təsir edən vasitə olaraq yerinə düşür. Bu anlamda, dilimizin bütün yaruslarında maraqlı faktlar tapmaq mümkündür. “Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəvi dövləti və milli iftixarıdır. Azərbaycan dili dünyanın mədəni və müasir dillərindəndir. Bu dildə bizim ata-babalarımız əsrlər boyunca bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsini ölməz elm və ədəbiyyat inciləri ilə zinətləndirmişlər” (1, 98).

Vaqif Məmmədovun dilində onun ətrafa, insanlara, təbiətə münasibətini, qiymətləndirməsini ifadə edən bir çox fikir və ifadələr orijinallığı ilə fərqlənir. Məsələn, şair vətən (Naxçıvan) mövzusunda yazdığı şeirlərinin birində Şahbuzu “gözəlliğin mərəcan qaşı” adlandırmaqla maraqlı bir ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, şairin dilində konkretlik bildirən sözlərin bədii üslub məqsədi ilə məcazlaşdırılması faktları da özünü göstərir. Məsələn:

Qara fikirlilər, qara sözlülər,
Xeyli isindilər sözünə sənin.
Ağlığın kor etdi, qara üzlülər
Ağ yalan dedilər üzünə sənin (3, 45).

Vaqif Məmmədov əsərlərinin birində belə deyir:

Qədim Naxçıvanda
Söz qalası var (3, 7).

Dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, bu söz qalasında Vaqif Məmmədovun da izi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Əsərləri, 10-cu cild, s. 87-98
2. İbrahimov M. Görmək, seçmək və bədii şəkllə salmaq haqqında. Əsərləri, 10-cu cild, s. 258-271
3. Məmmədov V. Dənizə qar yağır. Bakı, Şirvanəşr, 2012
4. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, Lider, 2004

ABSTRACT

Sadagət Hasanova

Language – style peculiarities of Vagif Mammadov

It is stated about poetic language of poet Vagif Mammadov, prominent representative of modern Nakhchivan literary medium in the article. For this purpose conceptions of several skilled men about value of a word in Azerbaijan literary thought are put forward. Samples about word given by Azerbaijani poets Fuzuli, Mushfig and Nabi Khazri are noted. The article also deals with samples expressing the attitude of Vagif Mammadov to a word and for this real material is used. In the article language-style peculiarities belonging to the creativity of Vagif Mammadov are analysed. In the creativity of a poet lexic-grammatical units which have lost their usage frequency and turned into passive lexics or being characteristic for folk.

Spoken language are used, these grounds the language being plain and natural. In addition, issues concerning to phonetic figurativeness in the language of a poet are stated. There are different level results of literary language in the language of a poet. But figurativeness on phonetic level is very strong. From this point of view repetition and alliterations are of great importance. Literary language of a poet is analysed on the bases of those facts and from this point of view interesting facts are identified. All the fifty five words used in one of Vagif Mammadov poems begin with the letter “y” and it makes special harmony and it becomes means influencing not only special features but also increasing characteristics of poem positively. In this meaning it is possible to bind interesting facts in all spheres of our language.

Also identifies innovations among them. Those words and expressions are facts showing attitude of Vagif Mammadov to our language. In fact, those are words including to the

Azerbaijani language. But the poet either uses those words in various meanings or creates new expressions on the bases of them.

It is also stated about word-expression creativity of Vagif Mammadov in the article. The poet isn't satisfied using words of our language.

РЕЗЮМЕ

Садагат Гасанова

Стилистико-языковые особенности Вагифа Мамедова

В статье говорится о поэтическом языке представителя признанного в современной литературной среде Нахчывана поэта Вагифа Мамедова. С этой целью, как примеры, приводятся высказывания ряда мастеров художественной мысли, давших языку слову. Приводятся примеры из высказываний азербайджанских поэтов Физули, Мушфига, Наби Хазри. В статье также говорится об отношении к слову Вагифа Мамедова, и с этой целью используются фактические материалы.

В статье разбираются свойственные творчеству Вагифа Мамедова стилистическо-языковые качества. В творчестве поэта иногда используются лексико-грамматические единица, утратившие частотность и перешедшие в пассивную лексику, или используются слова, свойственные разговорному народному языку, и это объясняет естественность и простому языка. Кроме этого приводятся примеры, относящиеся к фонетическим образам в языке поэта.

В языке поэта есть показатели разных уровней художественного слова. Но образность поэтического уровня более сильна. С этой точки зрения особое место занимают сравнения и аллитерации. Поэтический язык Вагифа Мамедова разбирается на основе этих фактов и в этой связи раскрываются интересные факты. В одном из стихотворений поэт использует пятьдесят пять слов, начинающихся на букву «й» и это создает особое созвучие. Это созвучие придаёт стиху особенность, приходится к месту, положительно влияет, как связующее звено, на усиление образности. В этом понимании можно найти интересные факты во всех ярусах языка.

В статье также говорится о словотворчестве Вагифа Мамедова. Поэт не удовлетворяется использованием слов нашего языка. На основе этих слов создаёт новые слова и выражения показатели отношения Вагифа Мамедова к нашему языку. Эти слова на самом деле являются словами азербайджанского языка. Но поэт использует их или с новым значением, или на их основе создаёт новые выражения.

В статье наряду с научно-теоретическим разбором стилистико-языковых особенностей, определяются его позиции в азербайджанском литературном языке.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru* N.Həşimli

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail:eylazov@gmail.com

UOT:82

ORTA ƏSR TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ VƏ ŞİRAZİNİN “GÜLŞƏNİ-RAZ” ƏSƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Mətnşnaslıq, Gülşəni-raz, Şəbüstəri, Şirazi*

Ключевые слова: *Текстоведение, Шабустари, Гюльшан-и раз, Ширазу*

Key words: *Textual criticism, Shabustari, Gulshan-i raz, Shirazi*

Tərcümə ədəbiyyatı ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təsadüfi deyil ki, bir çox xalqların ədəbiyyat tarixində tərcümə ədəbiyyatına da xüsusi yer ayrılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də bu ənənəyə qismən əməl edilmiş, XV-XVI əsrlər və sonrakı yüzillər ədəbiyyatı araşdırılarkən bu dövrün bir neçə tərcümə nümunəsi haqqında da məlumat verilmişdir (2, s. 417-441).

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri ədəbiyyat tariximizin ayrıca bir qolunu, həm də özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən xüsusi bir hissəsini təşkil etdiyi kimi, yazılı ədəbi dilimizin inkişafı tarixində də mühüm yer tutmuş, onun yeni-yeni söz və anlayışlarla zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır (1, s. 319).

Orta əsrlərə aid təzkirələr, tarixi və ədəbi əsərlər müxtəlif səpkili başqa qaynaqlar, çağdaş sorğu kitabları, eləcə də günümüzə qədər gəlib çatan tərcümə abidələri Azərbaycanda tərcümə sənətinin dərin köklərindən, qədim tarixindən, anadilli yazılı ədəbiyyatla təxminən eyni dövrdə yaranmasından və ədəbiyyat tarixində tutduğu özünəməxsus yerindən xəbər verir. Yazılı mənbələrdə Azərbaycanda ilkin tərcümə nümunələrinin ərəb, fars dillərindən edilməsi və onların XIII-XIV əsrlərdə ortaya çıxması haqqında qeydlər var. Azərbaycanda ilkin tərcümə örnəklərinin, xüsusilə də ərəb dilindən edilmiş tərcümələrin daha erkən ortaya çıxması ehtimalı güclüdür. Məsələn burasındadır ki, ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra əksəriyyətini türklər təşkil edən yerli əhali İslam dinini qəbul etdilər. İslamın müqəddəs kitabı “Quran” ərəb dilində nazil olunduğundan və onun dili möcüzəli sayıldığından yerli əhali onu yalnız bu dildə oxuyub öyrənmək məcburiyyətində qaldı. Bu amil isə ərəb dilinin bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tez bir zamanda geniş yayılmasına səbəb oldu. Çox keçmədi ki, Azərbaycan amilləri və din xadimləri, şair və yazıçıları ərəb dilini ana dili kimi mükəmməl öyrənib, ərəbcə şah əsərlər yaratdılar. Beləliklə, hər iki dili mükəmməl bilən ziyalıların yetişməsi ərəbcə yazılmış ayrı-ayrı əsərlərin, birinci növbədə dini ədəbiyyatın dilimizə tərcüməsi üçün real zəmin yaratdı. Bu məsələdə məktəb və mədrəsələrdə “Quran” və şəriət dərsləri ərəb dilində tədris olunsada, müəllimlər hələ bu dili bilməyən şagirdlərə ayrı-ayrı mətləbləri anladarkən öz şərh və izahlarını istər-istəməz ana dilində söyləməli olurdular. Nəticədə, bir çox hallarda “Quran”ın, “Quran” təfsirlərinin və şəriətə aid kitabların ayrı-ayrı hissələrinin tərcüməsi zərurəti ortaya çıxırdı. Çox güman ki, belə tərcümələr əvvəlcə şifahi şəkildə olmuş, sonralar isə onların yazılı nümunələri də ortaya çıxmışdır. Professor Ə.Dəmirçizadə dilimizə edilmiş belə ilkin tərcümələrin IX-XI əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərindəki mədrəsələrdə yarandığını qeyd edir: “Belə mədrəsələrdə təlim-tədris prosesində ərəb və ya fars dillərində yazılmış kitabların-mətnlərin müxtəlif tərzdə ana dilinə tərcümə edilmiş olmasına şübhə yoxdur” (3, s. 58).

Orta əsr tərcüməçiləri ənənəyə görə çevirdikləri əsərə qısa sonluq da yazmış, burada oxuculardan onlar üçün dua oxumalarını və bir yanlışığa rast gələrlərsə, səhvlərini

bağışlamalarını xahiş etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr şair və yazıçıları haqqında dəyərli məlumatlar verən təzkiyələrdə peşəkar tərcüməçilərin adlarına nadir hallarda təsadüf olunur. Ana dilinin cilalanması və zənginləşməsində, xüsusilə də söz yaradıcılığı sahəsində böyük xidmətləri olmuş klassik tərcümə ustaları haqqında yeganə məlumatı onların özlərinin təvazökarlıq və xəsisliklə yazdıqları ayrı-ayrı cümlə və eyhamlardan əldə etmək olur. Məhz buna görə də tərcüməçilərin yazdıqları ön söz və sonluqların diqqətlə öyrənilməsi, hər bir sözə əhəmiyyət verilməsi olduqca gərəklidir. Dövrün söz ustaları olmuş tərcüməçilərin özləri haqqında yazdıqları kiçik qeydlərdən aydın olur ki, onların çoxu bu peşəni özlərinə yaşayış mənbəyi kimi seçmişlər (4, s. 17).

Bəzi tərcüməçilər isə çevirdikləri əsərlərin adlarında çox kiçik dəyişikliklər etmişlər. Məsələn, Bəvazici öz soydaşı Hübeyş Tiflisinin “Kamilüt-təbir” (“Mükəmməl yuxu yozma”) əsərinin tərcüməsinə əlavələr də etdiyindən onu “Kəvamilüt-təbir” (Ən mükəmməl yuxu yozma) adlandırmışdır. Bir çox klassik tərcümələrin adları isə farsca orijinallarından yalnız əvvəllərinə artırılmış “tərcümeyi” sözləri ilə seçilir. Məsələn, “Tərcümeyi-Gülşəni-raz”, “Tərcümeyi-Pəndnamə” və s. Tərcümənin adının əslindən tamamilə seçilməsi hallarına da təsadüf olunur: Kaşifinin “Ənvari-Süheyli” (Süheylin işıqları) əsərinin XVI əsrdə türkcəyə tərcüməsi “Humayunnamə”, sonuncunun Azərbaycan türkcəsinə çevirməsi “Kəlilə və Dimnə” (XIX əsrin əvvəli) adlandırılmışdır (5, s. 15).

Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri Azərbaycan türkcəsinə klassik tərcüməsi onun tərcümələri içərisində ən qədimidir. Bu Şirazi təxəllüslü Azərbaycan tərcüməçisinin “Gülşəni-raz” tərcüməsidir.

“Gülşəni-raz”ın mütərciminin adı qaynaqlarda müxtəlif şəkildə verilmişdir. Belə ki, tərcümə haqqında ilk qeydin müəllifi B.M.Tahir onun adını Şirazi Əlvən Çələbi kimi göstərir (6, s. 93). M.Tərbiyə mütərciminin adını yalnız Şirazi kimi qeyd edir (7, s. 336). Son dövrün Türkiyə və Avropa tədqiqatçıları isə mütərcimi Şeyx Əlvən Şirazi və Əlvən Şirazi kimi qeyd edirlər (8, s. 128). Qeyd edək ki, tərcümə haqqında məlumat vermiş bu mənbələrin heç birində mütərcimin adı çəkilmiş beyt göstərilir. Tərcümənin Sankt-Peterburq əlyazmasında və Almaniya nüsxəsində səhifə 8-də mütərcim özünü belə təqdim edir:

“Vəli Şiraziyə xeyr ilə yad et,
Dua ilə anın ruhunu şad et”.

Qeyd edək ki, bu beyt tərcümənin Vatikandakı Apostol kitabxanasında saxlanılan əlyazmasında da vardır. Lakin əlyazmanı təsvir etmiş Rossi bu beytdəki “Vəli” sözünü xüsusi isim kimi qəbul etməmiş və mütərcimin adını yalnız Şirazi kimi göstərmişdir. Amma həmin söz burada məhz xüsusi isimdir, yəni mütərcimin adıdır. Birincisi ona görə ki, “vəli” sözünün daşdığı mənələrdən (1. “lakin”, “amma”, “ancaq”; 2. “sahib”, “himayə edən”; 3. “yaxın dost”; 4. “müqəddəs”) heç biri yuxarıdakı beytin ümumi məzmununa uyğun gəlmir. İkincisi isə əlyazmanın başqa bir beytində də mütərcim adının Vəli olduğunu açıq-aşkar bildirir:

“Əgər Mənsur isə mərdi-xudayi,
Neçün saldı cəhanə bu sədayi.
Vəlidən sadır olmaz bu ibarət,
Kim ölmək ola cürminə kəffarat”.

Tərcümənin ön sözündə mütərcim kitabı 829/1426-cı ilin baharında tamamlandığını bildirir:

“Bahar idi, bəzənmiş dürlü guşə,
Buları gördi könül, gəldi cuşə.
Xitab olundu bir mişkin nəfəsdən,
Ki, gəl keç bu həva bilə həvəsdən.
Dişür əqlünivü əndişə eylə,
Hüzuri cəm eylə bir kitabə,
Xətadən mən olan girər səvabə...
Cəhan xəlqinə olsun yadigar ol,
Var ikən dəstrəsi-xoşpaydar ol...
Günahum dəftərin nəzzarə qıldum

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960, s. 257
2. Гудчий Н.К. История древней русской литературы, М. Учпедгиз, 1950, с. 240
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, I hissə, Bakı, Maarif, 1979, s. 320
4. Абдуллаев Т.А. Тюркоязычный памятник XII века. Кавамил-ат-табир Хызыра ибн Абдулхади Аль-Бавазиджи и его лексика. Канд. дисс. Баку, 1991, с. 145
5. Qülşehri. Mantik üt-teyr. Yayınlayan ve ön söz yazan A.S.Levend. Ankara, 1957, s 140
6. Bursalı Məhəmməd Tahir. Osmanlı müəlliflər. c. I-II, İstanbul 1333, s. 310
7. Məhəmmədəli Təbiiyyət. Danışməndani-Azərbaycan. Tehran 1314, s. 420
8. Mazioqlu N. Füzuli-Hafiz Ankara, 1956, s. 218
9. Gülşəni razın Almaniya nüsxəsi. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu. 1624-cü il, s. 125,

ABSTRACT

Fakhraddin Eylazov

ABOUT ART TRANSLATION OF THE MIDDLE AGE AND “GULSHANI-RAZ” STORY OF SHIRAZI

Translation monuments are an integral of history of the literature. In history of the literature of Azerbaijan also adhered to this custom, by studying of the literature of the XV and next centuries information about some patterns of translation of that period have been found. One of such translations – the monument of the Azerbaijan translation literature “Gulshani-raz”. During the researches connected with the author and studying history of this work, depth of roots of the translational profession, a literary society of that period and other prominent features are analyzed.

РЕЗЮМЕ

Фахрaddin Эйлазов

ОБ ИСКУССТВЕ ПЕРЕВОДА СРЕДНИХ ВЕКОВ И ПРОИЗВЕДЕНИИ ШИРАЗИ «ГЮЛЬШАНИ-РАЗ»

Переводческие памятники являются неотъемлемой частью истории литературы. В истории литературы Азербайджана также поддерживались этого обычая и, изучая литературу XV и последующих веков, были даны сведения о некоторых образцах перевода того периода. Один из таких переводов – памятник Азербайджанского перевода «Гюльшани-раз». В проведенных исследованиях, связанных с автором и историей изучения произведения, были анализированы глубина корней переводческой профессии, литературное общество того периода и другие своеобразные характерные особенности.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev

HİKMƏT MEHDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82.0

HÜSEYN CAVIDİN “ŞEYX SƏNAN” MƏNZUM DRAMINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, mənzum dram, islam, xristianlıq, tolerantlıq, multikulturalizm, humanizm*

Key words: *Huseyin Javid, verse dram, islam, christianity, tolerance, multiculturalism, humanism*

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, стихотворная драма, ислам, христианство, толерантство, мультикультурализм, гуманизм*

“Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir!” şüarını, bununla da insana sevgisini bütün yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçirən dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid həm də bəşəri bir sənətkar olaraq multikultural dəyərlərə çox böyük önəm vermişdir. 1995-ci ildə Hüseyn Cavidin məqbərəsinin və ev-muzeyinin yaradılmasına həsr edilmiş dövlət müşavirəsindəki giriş sözündə Azərbaycan xalqının dahi oğlu, Ümummilli Lider və Ulu Öndər Heydər Əliyev Cavid sənətinin multikultural əhəmiyyətini belə ifadə edərək demişdi:

“Vaxt var idi, Hüseyn Cavid həbs etdilər və onun bütün əsərlərini qadağan etdilər. Hüseyn Cavid həbs olunandan, hətta dünyasını dəyişəndən sonra onu *millətçi, pantürkist, antisovet* adam adlandırırdılar. Amma Hüseyn Cavidin əsərləri yaşadı. Zaman keçdi və biz Hüseyn Cavidin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, onun irsinin təbliğ olunması üçün bu gün buraya toplaşmışıq. Güman edirəm ki, Azərbaycan üçün də ağır günlər keçib gedəcəkdir. Necə ki, repressiya olunmuş adamlar, onların ailələri üçün repressiya illəri nə qədər uzun olsa da, keçib getdi, o ailələr, o insanlar tamamilə bəraət qazandılar, hətta tarixi şəxsiyyət kimi tanınırlar və təbliğ olunurlar, hörmət və ehtiramla yad edilirlər.” (1, səh. 275-276.)

Multikulturalizmi Azərbaycan dövlətinin və xalqının həyat tərzini sayan və bunun alternativinin olmadığını elan edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları bu ideologiyanın ölkəmizdə çox qədim ənənələrə malik olduğunu deyərkən həm də klassik ədəbiyyatımızda ümumbəşəri dəyərlərə verilən yüksək önəmi də nəzərdə tutmuşdur.

Cavid yaradıcılığında multikultural dəyərlərdən söhbət açarkən bir cəhətə xüsusi fikir vermək lazımdır ki, eyni terminlə ifadə olunmasa da, Hüseyn Cavidin yaşayıb yaratdığı dövrdə bu ideyalar siyasi və ictimai arenada da kifayət qədər yaygın idi. Əlbəttə, indiki terminlə desək, ta qədimlərdən Azərbaycanda “titullu millət” kimi türklər, türk mədəniyyəti, ədəbiyyatı, həyat tərzini prioritet təşkil etmişdir. Lakin bu heç də başqa etnosların əzilməsi, aşağılanması hesabına əldə edilməmiş, türk mədəniyyətinin və ədəbiyyatının zənginliyindən qaynaqlanmışdır.

Bu ideologiyadan çıxış edərək, türkcülüyə söykənməklə bütün başqa millətlərin də “yaşamaq və yaşatmaq hüququnu” müdafiə edən Hüseyn Cavid də, Sovet tənqidinin böhtan atdığı kimi, “pantürkist”, yəni dünyadakı hər şeyi

türklüyə müncər edən bir şair-mütəfəkkir deyil, yalnız türklüyə istinadən bəşəri məhəbbətini, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi boyu ən böyük sərvəti olan humanist ənənələri davam və inkişaf etdirən beynəlmiləlçi sənətkar kimi çıxış edirdi. Buna görədir ki, Cavidin qəhrəmanları arasında tək-cə türklərin deyil, bir çox başqa etnosların nümayəndələrinin də monumental obrazlarını görürük və hətta buna görə böyük şairə eyhamla: “Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı gah Turandan gəlir, gah da İrandan?” tənqidini də irəli sürüdülər.

Hüseyn Cavid sözün əsil mənasında maarifçi bir mütəfəkkir sənətkar kimi mədəniyyət aşiqi idi və millətin xilasının mədəniyyətdən keçdiyinə böyük inam bəsləyirdi. Onunla eyni dövrün sənətkarı olan böyük türk şairi Məhmət Akif Ərsoy, indi Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət himni olan məşhur “İstiqlal marşı”nda Qərb mədəniyyətini “tək dişi qalmış canavar” adlandıraraq yazırdı:

Qarbin afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun! Korkma, nasıl böyle bir imanı boğar
Medeniyyet dediğin tek dişi kalmış canavar?

Bunun əksinə olaraq, Hüseyn Cavid mədəniyyəti imandan da, qılıncdan da kəsərli bir silah sayaraq yazırdı: “Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət – yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!” Bu baxımdan Cavidin multikulturalizmə, yəni çoxmədəniyyətliliyə bu qədər böyük əhəmiyyət verməsi çox təbii sayılmalıdır.

Hüseyn Cavidin ilk mənzum dramı olan “Şeyx Sənan” başdan-başa multikultural dəyərlərə söykənməklə, böyük humanist sənətkarın insan gözəlliyinə, insan sevgisinə bəstələdiyi bir möhtəşəm simfoniya kimi səslənir. Əsərin mövzusu özlüyündə Cavid qələmi üçün başqa çıxış yolu da qoymur və elə dahi sənətkarı cəlb edən də bu mövzunun özüdür, desək, yanılmazıq.

İranda doğulmuş, Ərəbistanda yaşayan bir türk olan Sənanın gürcü qızı Xumara məhəbbətinin əsasında Azərbaycan folklorunda və klassik ədəbiyyatında özünü bariz şəkildə göstərən “buta” motivi durur. Xüsusən məhəbbət dastanlarımızda çox geniş yayılmış bu motiv klassik ədəbiyyata da yol tapmış və əsər müəlliflərinin sevimli ədəbi priyomlarından birinə çevrilmişdir.

Öz mədəni-dini mühitində çox böyük bir nüfuz sahibi olan Şeyx Sənanın başqa bir mədəni mühitə təmas etməsi və bu zaman özünün dini təəssüb hissələrindən uzaqlaşması əslində multikulturalizmin təntənəsi anlamına gəlir. Mədəniyyətlər arasındakı süni və formal fərqlərin inkar edilməsi indiki terminlərlə desək, “vahid ərinmə qazanı” ideyasını deyil, insanlığın kainatın əşrəfi kimi özünə layiqli qiymət verə bilmək cəsarətinin təntənəsini göstərir.

Şeyx Sənanı yüksəlməyə dəvət edən Xumar kamal dərəcəsinə yetmiş insanlığın simvolu kimi çıxış edir. Yaxın Şərqdə görünməmiş fəlakət və faciələrin, Avropada insanlıq böhranının yaşandığı indiki dövrdə Hüseyn Cavidin öz əsərlərində əks etdirdiyi və təbliğ etdiyi multikultural dəyərlər daha böyük aktuallıq kəsb edir və güc kultuna tapınan, ikili standartları açıq-aşkar tətbiq etməkdən utanmayan, məzluma qarşı zalımın havadarına çevrilməyi ar bilməyən “mədəni Avropaya” bir insanlıq dərəsi vermiş olur.

Müsəlman-ərəb mədəni mühiti ilə xristian-Gürcüstan mədəni mühitini müqayisə edən Hüseyn Cavid “mədəniyyətlərin toqquşması” və “barışmazlığı” ideyasını deyil, vahid bəşər mədəniyyətinin bərqərar olması yolunda elə də böyük maneələrin olmaması ideyasını irəli sürür. Bu baxımdan Gürcüstana yola düşən Şeyx Sənanın yoldakı monoloqu Hüseyn Cavidin bir humanist filosof kimi yüksək bəşəri fikirlərinin bədii təəcəssümü kimi anlaşıla bilər:

Arkadaşlar, şu parlayan günəşin
Feyzi birdir cihanda hər kes için.
Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz,
Nuru hər yanda artar, əksilməz. (2, s. 51.)

Lakin bununla yanaşı, mənəvi yüksəlişinin ilk dövründə Şeyx Sənanı hələ bir islam təbliğatçısı kimi görürük. O, həqiqi günəşlə yanaşı, islam dinini də mənəvi bir günəş sayaraq, ona ləkə gətirənlərə qarşı qəzəb və təəssüfünü də gizlətmir:

Mənəvi bir günəş də var: nəvvar –
O da islam dinidir, parlar.
Parlar, afaqı nura qərq eylər,
Haq, həqiqət nədirsə həp söylər.
Pək müqəddəsdir iştə məqsədimiz,
Bunu lakin saqın, unutmayınız:
Bir çox alimnüma xəyanətkar
Dini-islama rəxnə salmışlar.
Bir yığın ictihadi-biməna
Qaldırır hər tərəfdə bir dəva. (2, s. 51.)

Bu məsələ ilə bağlı olaraq Cavid multikulturalizminin daha bir maraqlı cəhətinə diqqəti yönəltmək istərdik. Bu da – eyni bir din daxilində multikultural dəyərlərin qorunmasıdır. “İslam dininə rəxnə salanlar” - əslində öz xeyirlərini güdərək müqəddəs bir dünyagörüşü, həqiqəti söyləməyə qalxışmış bir mədəniyyət hadisəsini öz cılız maraqlarına qurban verənlərdir və Cavid də bütün böyük sələfləri kimi düşmən qüvvələrin təhriki ilə dini vəhdəti pozanlara öz qəhrəmanının dili ilə qəzəb və nifrətini bildirir. Elə təxminən həmin dövrlərdə böyük Mirzə Ələkbər Sabir də öz məşhur “Fəxriyyə”sində (oxu: “Antifəxriyyə”!) – H.M.) yana-yana yazırdı:

Bir vəqt Şah İsmayılü Sultani-Səlimə
Məftun olaraq eylədik islamı dünimə,
Qoyduq iki tazə adı bir dini-qədimə,
Saldı bu təşəyyö, bu təsənnüm bizi bimə...
Qaldıqca bu halətdə, səzayi-əsəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz! (5, s. 115.)

Şeyx Sənan bir din mübəlligi kimi islam dininin birliyi uğrunda mübarizə apararkən onu da anlayır ki, əslində bu dinin təriqətləri arasındakı fərqlərlə başqa səmavi dinlər arasındakı fərqlər o qədər də böyük deyildir və sırf formallıqlara əsaslanır. Elə buna görədir ki, Cavidin qəhrəmanı dini də mədəniyyətin formalarından biri kimi nəzərdən keçirməyə və onun mədəniyyət quruculuğundakı roluna, insanın mənəvi kamilləşməsindəki funksiyasına daha böyük önəm verməyə meyillidir:

Quru, boş səcdənin yox aqibəti,
Haq sevər yalnız əhli-mərifəti. (2, s. 53.)

Hüseyn Cavidin təsvir etdiyi Gürcüstan da multikultural bir ölkədir və burada xristian gürcülərlə yanaşı, türklər və başqa millətlər də sülh içində

yaşamaqdadırlar. Bunları əhli-məclisin adları da açıq-aşkar göstərməkdədir: zaman-zaman Şeyx Sənanla münasibətdə və dialoqda olan Şeyx Nəim, Şeyx Sədra, Əbülləhyə və başqaları ərəb, Oğuz və Özdəmir türk, Nina, Anton, Simon və başqaları gürcüdürlər. Bu da müxtəlif mədəniyyətlərin bir sosial-siyasi mühitdə problemsiz yaşamasının, indiki terminlə ifadə etsək, multikulturalizmin əlamətidir. Bütün bunların qarşısına çıxan isə Papaz və Şeyx Mərvan kimi mürtəce fikirli, saxta imanlı din xadimləridir. Dünyanın İblisə qulluq edən şər qüvvələrinin məqsədi heç də insanların və mədəniyyətlərin birliyi deyil, əksinə, parçalanmasıdır; çünki belə olan təqdirdə insanları idarə etmək, onları maddi və mənəvi istismara məruz qoymaq daha asan olur. Cavid də haq səsini məhz bina qarşı ucaldır, insan ülviliyinin, insan xoşbəxtliyinin, bu xoşbəxtliyə onun haqqının alternativini olmadığı qənaətinə gəlir və inanır ki, bütün bu ideallar bir gün həyata keçəcək, insanın İblis obrazında təcəllasına son qoyulacaqdır. Məhz bu zaman xalqların və mədəniyyətlərin sağlam yarışı başlanacaq, alternativini olmayan əsil multikulturalizm erası da o zamandan öz başlanğıcını götürəcəkdir. Dünyanın mənəvi-mədəni xilasası da elə buna bağlıdır.

Hüseyn Cavid irsinin istedadlı araşdırıcılarından biri olan AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev hələ yarım əsrdən daha çox əvvəl yazdığı bir məqaləsində Cavid qəhrəmanlarını məhz belə xarakterizə etmişdi: “Onlar (Sənan və Xumar – H.M.) adət və ənənələr, dinlər və təriqətlər fəvqünə qalxır, çirkin bir cəmiyyətdən uzaqlaşır. Təmiz insan sevgisinin saf, mənəvi gözəlliyin şairanə zirvəsinə yüksələn Sənan və Xumar avam şeyxlər, kinli papazlar mühitini aşağıda buraxır, simvolik bir yüksəklikdən Kür sularına atılırlar...” (6, s. 28.)

Əlbəttə, Sənanla Xumarın göylərdə qovuşması – mədəniyyətlərin ən yaxşı əlamətlərinin yaxınlaşması, qovuşması mənasına gəlir. Cavid “Şeyx Sənan”ının müasirliyini və bu mövzunun aktuallığını xüsusi vurğulayan, onun təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatı üçün əhəmiyyət daşıyan bir əsər olduğunu əminliklə göstərən Azərbaycanın Xalq yazıçısı Anar qeyd edirdi ki:

“Yaxın və Orta Şərqdə dini fanatizmin püskürdüyü əyyamda “Şeyx Sənan”ın dini təəssüblərin fəvqündə duran dərin bəşəri humanizmi, ulvi məhəbbətin hər şeyə qalib gələn gücünü tərənnüm edən pafosu günümüzün ən ümdə məsələlərinə toxunur.” (7, s. 176-177.)

Qloballaşma şəraitindəki günümüzün ən ümdə məsələləri sırasında bu gün multikulturalizm ön cərgələrə keçmişdir və bu da səbəbsiz deyildir; dünyanın taleyinin bir tükəndən asılı olduğu, sağların və ultrasağların, neonasistlərin və neofaşistlərin bütöv xalqlara qarşı soyqırımını aparmaqla etnik təmizləmə kimi sərsəm ideyalarının get-gedə daha çox təhlükə kəsb etdiyi indiki dövrdə Azərbaycan öz multikulturalizm modelini bir xilaskar ideya kimi ortaya atmışdır və bu ideyanın çox dərin kökləri vardır ki, bunlardan biri də Hüseyn Cavid yaradıcılığıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, Ozan, 1999
2. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. C. 2. Bakı, 2005
3. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. C. 3. Bakı, 2005
4. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2004
5. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2004

6. Qarayev Y. Hüseyn Cavid \ Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Bakı, Elm, 2007
7. Anar. Böyük ömrün bir əsri \ Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Bakı, Elm, 2007

ABSTRACT

Hikmat Mehdiyev

The multicultural values in Huseyin Javid's verse dram "Sheykh Sanan"

The Declaration of 2016 year as a year of multiculturalism by the President of Azerbaijan Republic puts a great responsibility for the literary scientists. In special cases, discovering and promoting the multicultural values of our classics is of great importance. Huseyin Javid (1882-1941) is one of the great classics who paid a great attention in promoting the multicultural values in his verse dramas. The promoting of multicultural values in his first tragedy "Sheykh Sanan" is very important scientific research in our days.

On the other hand, "Sheykh Sanan" tragedy is considered one of the bright samples in Huseyin Javid's creative activity and generally in Azerbaijan classic literature.

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехдиев

Мультикультуральные ценности в стихотворной драме "Шейх Санан" Гусейна Джавида

Принятие Президентом Азербайджанской Республики 2016 года в стране годом мультикультурализма ставит ответственные задачи и перед учеными-литературоведами. Особенно значительно выявление пропаганды мультикультурных ценностей в произведениях наших литературных классиков.

Одним из великих мастеров художественного слова, в чьем творчестве широко пропагандируются мультикультурные ценности в стихотворных драмах, является Гусейн Джавид (1882-1941).

В статье объектом научного исследования является пропаганда мультикультурных ценностей в его первом стихотворном драме «Шейх Санан» и ее значение для наших современных реалий.

Автор обосновывает мысль, что трагедия «Шейх Санан» может трактоваться и в творчестве Гусейна Джавида, так и в классической азербайджанской литературе как яркий образец глубокого толерантства.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru* H.Nəşimli

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
asgerovaganira@gmail.com*

UOT:82

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DİLİNDƏ YUMOR

*Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar
yoxdur. Zira ki, mal-mülk tələf olub gedir, amma söz
qalır.*

Cəlil Məmmədquluzadə

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, yazıçının dili, yumor, “Poçt qutusu” hekayəsi, tipikləşdirmə*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, writer`s language, humour, story “Letter-box”, typical*

Ключевые слова: *Джалила Мамедкулузаде, язык писателя, юмор, «Почтовый ящик», типизация*

Azərbaycan ədəbi dilində zaman-zaman bədii gülüşün hər iki növündən – həm satira, həm də yumordan istifadə edilmişdir. Lakin müqayisə və qarşılaşdırılmalı araşdırmalar göstərir ki, bədii dildə (həm də danışq dilində) yumor daha geniş və üstün mövqeyə malikdir.

Həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizdə yumorun maraqlı örnəkləri vardır. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin dilindəki yumoristik məqamlar daha səciyyəvidir.

Cəlil Məmmədquluzadə ciddi və satirik əsərlərlə yanaşı, yumoristik gülüşün üstünlük təşkil etdiyi bir sıra janrlara aid yaddaqalan nümunələr də yazmışdır. Xüsusilə də onun hekayə yaradıcılığı bu baxımdan səciyyəvidir. Ədibin hekayələrinin bir qismini Azərbaycan yumoristik hekayələri silsiləsinə daxildir və burada əsas yer tutur.

Mirzə Cəlil təbiətində yumor hissi olan bir publisist-yazıçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Şərqi böyük gülüş mücəssəməsi Molla Nəsrəddinin adını naşirlik və redaktorluq elədiyi dərgiyə vermiş və özü də satirik-yumoristik əsərlərinin çoxunu “Molla Nəsrəddin” imzası ilə yazmışdır. Onun gizli imzası kimi işlənən bu söz sonralar ədibin ədəbi təxəllüsünə çevrilmişdir. “Azərbaycan bədii dilində kinayə üslubu, yanıqlı gülüşün ifadə tərz, sözün əsl mənasında onun adı ilə bağlıdır” (2, 12).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsi yumoristik hekayənin ən gözəl nümunələrindən biri kimi diqqəti çəkir. Ədəbi aləmdə həmin əsərə görə Mirzə Cəlil “kiçik hekayənin böyük ustadı” hesab olunur. “Bu yığcam əsər Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik bir hekayənin həddləri daxilində az qala roman mövzusu ola biləcək ictimai mətləbləri ifadə etmək imkanlarının əyani göstəricisidir” (4, 14). Hekayədə təmiz qəlbli, sadə bir kənd adamı olan, divanxananı (hansı ki, orada adamların şikayəti dinlənir və onlara cəza verilir) yaxşı tanıdığı (çünki adamlara divanxananı tanımaq məcbur edilirdi) halda avamlıq və cahilliyinə görə poçtun nə olduğunu bilməyən Novruzəli gülüş hədəfidir. XX yüzilin əvvəlində mənəvi baxımdan təmiz, lakin savadsız Azərbaycan kəndlisinin tipik obrazı kimi Novruzəli davranış və nitqindəki sözlərlə özü də bilmədən yumor hədəfi olur. Əsərdə Novruzəlinin yaşayış yerini bildirən kəndin adında da mənalı bir gülüş var: İtqapan. Novruzəlinin sovqat gətirdiyi xan özü də bu kənddəndir. Lakin o, öz həmkəndlisi Novruzəlinin dərdlərini (başqa tayfadan olan katdanın onları kəndliləri incitdiyini) dinləmək belə istəmir və onu irəvanlı dostu Cəfər ağaya yazdığı məktubu poçt qutusuna salmağa göndərir. Bir qədər sonar Novruzəlinin xəbəri polis idarəsindən gəlir. Xan özü də buna təəccüb edir:

– *Balam, o kətdi bir fağır adamdı, o nə qayırb ki, pristav onu tutub saxlayıb? (6, 126).*

Burada “kəndli” əvəzinə “kətdi”, -dır şəkilçisi yerinə -dı, “nə edib?” sual əvəzliyinin “nə qayırb” şəklində işlənməsi danışıq dili əlamətlərindən olaraq, Mirzə Cəlilin dilinə xas cəhətlərdəndir. Onun üslubunun əsasında ümumxalq danışığı dayanır. Bu səbəbdən də, ədibin yumoristik əsərləri dilinin təbiiliyi ilə, yumoristik obrazları isə son dərəcə fərdiliyi ilə seçilir. “Bədii sənət əsərinin xalq tərəfindən anlaşılıqlı bir dildə yazılması həmin əsərlərin bəsitliyini nəzərdə tutmayıb. Yazıçı, sənətkar öz əsərini istər adi danışıq dilini təkrar etmək, istərsə adi həyat hadisələrinin sadəcə surətini çəkmək sayəsində deyil, bu həyatın tipik cəhətlərini ayıraraq seçmək məharəti, onların bədii ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldıra bilmək məharəti sayəsində yaradır” (3, 135).

Hekayədə xanın dilindən verilmiş “*Di indi əhvalatı nağıl elə, Novruzəli! Sənin bu hekayətin çox şirin hekayətdi*” sözlərini əsərin komizmi haqqında da demək olar. Əsər çox şirin yumor dili ilə qələmə alınıb. Avam Novruzəlinin məktubu poçt qutusuna salandan sonra durub gözləməsi, məktubları yığıb ünvanlarına göndərmək üçün apararıq poçt işçisinə “...ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmayıbdı ki!..Novruzəli hələ ölmüydü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan” deyərək onu vurub yerə sərməsi əhvalatı oxucunu güldürür. Lakin oxucu Novruzəliyə nifrətlə yanaşmır, əksinə ona ehtiram göstərir, yalnız onun avamlığına gülür. Yumor elə nöqsanlara gülür ki, onları düzəltmək, bədii gülüşün təsiri ilə aradan qaldırmaq mümkün olur.

Cəlil Məmmədquluzadə sözün mahiyyət və dəyərini bilən sənətkarlardandır. O, “bədii əsərlərin dilində yumor” dedikdə, ilk yada düşənlərdən biridir və bəlkə də birincisidir. Yumoristik gülüş onun əsərlərinin mayasını təşkil edir. “Bədii gülüş həmişə yazıçı tendensiyasının ifadəçisi olmuşdur” (1, 42).

Cəlil Məmmədquluzadənin yumoristik dilində diqqəti daha çox cəlb edən tipikləşdirmə və özünəməxsusluqdur. Bu mənada, onun üslubu, doğrudan da, əvəzedilməzdir. Bu xüsusiyyətin ədibin dilində yaratdığı mənə dərinliyi baxımından demək mümkündür ki, o, Azərbaycan yumoristik nəsrinin klassik örnəklərini yaratmışdır.

Bədii dilimizə, yüksək sənətkarlıq məsələlərinə sadıq qalan Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi dilinə zarafatla yazmaq üslubunu gətirərək əsərlərində çöyük estetik zövqün yaranmasına səbəb olmuşdur. Yazıçının yumor baxımından maraqlı əsərlərindən biri də “Quzu” hekayəsidir.

Yumorun əsas keyfiyyətlərindən biri olan hazırcavablıq və çeviklik Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında diqqəti çəkən mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Bu xüsusiyyətlə “Quzu” hekayəsində qarşılaşırıq. Əsərin əsas obrazı Məmmədhüseyn kirvəsinin oğlu tərəfindən ona hədiyyə gətirilən arıq, “bir dəri, bir sümükdən” ibarət olan quzunu başına tez-tez xan dostlarını və rusları yığıb qonaqlıq edən və içib keflənən Əziz xana gətirib pulunu alır. Lakin cəld və çevikliyi ilə Novruzəlilərdən seçilən Məmmədhüseyn xanın kefliliyindən istifadə edərək bu quzuya görə üç dəfə ondan pul alır. Üçüncü dəfə xanla evində deyil, bulvarda qarşılaşan Məmmədhüseyn “əlini döşünə qoyub ədəblə ərz elədi”:

– *Xan, utanıram deməyə, axı o quzunun pulu indiyə kimi qalır.*

Əziz xan təəccüblə soruşur:

– *Necə quzu? Məgər mən sənin pulunu vermədim?*

Qəribədir ki, Məmmədhüseyn yersiz olaraq cəhd edir ki, xanı pulun verilməsinə inandırсын (və bu məqamda az qala oxucunu da inandırır):

– *Xan, doğrudu, cibinizdən bir üçlük çıxardınız ki, verəsiniz, amma həmən üçlüyü verdiniz kamança çalana; yoxsa mənə vermədiniz. Hazır kamançaçı Əzim ölmüüb ki! İstəyirsiniz, çağırın sual edin. Yoxsa qurban olsun sizə o üç manat, onun mahiyyəti nədi ki, mən yalan ərz edim? Qurban olsun... (6, 199)*

Xan narazılıq eləsə də, nəhayətdə pulu verir.

Azərbaycan dilində adamın işi çox olanda “min dənə işim var” deyirlər. “Quzu” hekayəsində bu ifadə fərqli formadadır (iki min) və diqqəti çəkir. Həm də xanın dilindəki təkrar sözlər, qeyri-adi söyüşlər, sual cümlələri yumoristik ovqat yaradır:

–Niyə axı pulun indiyə kimi qalıb? Mən nə bilim nə puldu, nə cəhənnəm oğlu köpəyin quzusudu?! Küçənin ortasında başlamışan quzu belə gəldi, kamança belə getdi. Utanmırsan?Başlamışan, bilmirəm nə quzu, nə axmaq oğlu, kamançaçı köpək oğlu, nə axmaq oğlu axmaq?Quzu, mən bilmirəm nə quzu? Başım qarışıb, iki min işim var, başlamışan küçənin ortasında bilmirəm nə quzu, nə zəhrimar oğlu zəhrimar!(6, 199).

Hekayənin dil sadəliyi xalqın bütün təbəqələrinin onu başa düşüb anlamasına imkan yaradır. Bundan başqa, əsərin məzmunu da özəllikləri ilə ona təbiilik və sadəlik verir ki, bunun da anlaşmada böyük əhəmiyyəti vardır.“Yumor, hər şeydən öncə, xalq təfəkkürünün cilalanmış formalarındandır.Yumor bir üslubi katüqoriya kimi janr məxsusluqlarına malikdir və onlardakı əsas xassə yumor simptomları ilə bağlıdır. Ədəbiyyatda yumor söz vahidindən daha çox, məzmun, ideya vahidi kimi də xarakterikdir” (5, 61). Bu anlamda, Mirzə Cəlilin yumoru daha keyfiyyətlidir. Belə ki, bu yumor söz və ideya-məzmun vəhdəti ilə diqqəti çəkir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində bir sıra danışıq dili faktları *yendilər* (endilər), *gəti* (gətir), *sahat* (saat), *natoryus* (notarius), *həyə* (əgər), *çöndərmək* (döndərmək), *güdək* (gödək), *həmi* (həm iştirak bağlayıcısı) kənd adı (*Qurtbasar*) və s. yumoristik məzmunu tamamlayan faktlardır.

Cəlil Məmmədquluzadə “Saqqallı uşaq” hekayəsində üslub vasitəsi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin bütün imkanlarından istifadə edərək adi məişət hadisəsindən doğan hiss və düşüncələri yumoristik gülüşün dərinliyini özündə yaşadan söz, ifadə və cümlələrə çevirmək yollarının, demək olar ki, hamısından bacarıqla istifadə etmişdir. Yazıcının yumor üslubunda yazılmış hekayələrində söz sırasının üsluba uyğunlaşdıraraq nəsr dilində də pozulmasının əhəmiyyəti, dialekt-şivə leksikasının imkanlarından istifadənin gülüş yarada bilən məqamlarda işlənməsi, açıq və gizli istehzalar dilə xüsusi gözəllik verir. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, sənətkar bəzən dildə hazır şəkildə olmayan, ilk dəfə işlənsə də, adama doğma görünən, müəllifin dilinə xas olan birləşmələrdən istifadə edir ki, bud a əsərlərin dil səmimiyyətini çoxaldır. Bundan başqa, xalq milli təfəkkürünün məhsulu olan frazeoloji birləşmələrin təsir gücündən faydalanmaq nəticəsində üzə çıxan dil vahidləri Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin spesifik cəhətlərindəndir.

“Saqqallı uşaq” hekayəsi maraqlı bir süjet üzərində qurulub. Uşaqlardakı pis vərdişin – karandaş, kömür, mismark və ya bıçaqla divarların yazılmasının öz övladlarında olmadığına sevinən ata bir gün qapısının yanındakı divara yazılan cızma-qaranı görüb narahat olur. Əsərdə həmin “yazı”nın təsviri belədir: “...*deyəsen, bir heyvan başıdır, qulaqları da deyəsən var, bir-iki ayağı da var, altında beş dəfə əlif yazılıb və bundan savayı beş-altı yumru şey çəkilib*” (6, 264).

Övladları bu işdən xəbərsiz olduqlarını deyəndə ata daha da pərt olur.Uşaqların bu hadisəni boynuna almayaraq danması ona çox ağır gəlir. Elə bilir ki, uşaqlar qorxudan yalan danışırlar. Bu yazı bir neçə dəfə təkrar olunur və kişi bu qərara gəlir ki, bu haqda bird aha danışmasın, bəlkə uşaqlar özləri düşünələr ki, bu iş, doğrudan da, pis işdir. Nəhayət, bir gün həqiqət üzə çıxır. Onlara yağ, süd, yumurta gətirib satan Kəblə Əzimin ardınca çıxan ev yiyəsi onun divara “yazı” yazdığını görür və baxır ki, bu yazı onu və uşaqlarını narahat edən həmin yazıdır: inək şəkli, altında beş cızıq və bəzi yumru işarələr. Kəblə Əzimin açıqlamasını anlayan ev yiyəsi oxucuya “yazı”nın mənasını açıq: “*inəyin altında yazdığı beş cızığın mənası bu imiş ki, mən ona beş manat inək yağından borclu qaldım. Girdə yazılar da yumurtadan qalan borcunun hesabı imiş*” (6, 267). Və müəllif onu “saqqallı uşaq” adlandırır.

Mirzə Cəlil insanı öz mühitində və olduğu kimi göstərmək realizminə həmişə sadıq olmuş, həyat və məişət hadisələrini yumor işığında böyük sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Onun yumoristik əsərlərində kədərdən gülüşə doğru maraqlı bir yol gedir.

Cəlil Məmmədquluzadənin düzlu-məzəli hekayələri Azərbaycan ədəbi dilində yumoristik üslub çalarlarının zənginləşməsinə, danışıq dilinin ədəbi dil səviyyəsinə qalxmasına kömək etmişdir. Onun əsərləri indi də böyük zövq və şövqlə oxunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.Ə. Ü.Hacıbəyovun sənətkarlığı. Bakı, Gənclik, 1976
2. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985
3. Aslanov A.M. İncəsənət və tərbiyə. Bakı, Gənclik, 1967

4. Həbibbəyli İ. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə / Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, I c. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 4-38
5. Həsənova S. Bədii əsərlərin dilində yumor. Bk1, Elm, 2002.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, I c. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004

ABSTRACT

Ganira Asgerova

Humour in Jalil Mammadguluzade's language

Along with serious and satirical works JalilMammadguluzadehwrote a lot of mentionable samples in a number of genres in which the humorouslaughter prefers. Particularly his short story creativity can be characterized from this point of view. A part of the writer's short stories are included into the Azerbaijan humorous stories series and holds a special place.

MirzaJalil was a humorous publicist-writer by nature. It is not accidental that he named the magazine which he published and edited, after MollahNasraddin, the great symbol of laughter of the East and wrote most of his satirical and humoristic works under the name "MollahNasraddin". This word which was the writer's private signature, later on became his pen-name.

JalilMammadguluzadeh's story "Letter-box" draws attention as one of the best samples of his humorous stories. In the literary world MirzaJalil was considered "the great master of short stories" for this story.

What attracts more attention in JalilMammadguluzadeh's creativity is making things typical and specific. In this meaning, his style is really irreplaceable. From the view point of depth of meaning created by this feature in the writer's language it is possible to say that he created the classical samples of the Azerbaijan humorous prose.

РЕЗЮМЕ

Аскерова Ганира

Юмор в языке Джалила Мамедкулузаде

Перу Джалила Мамедкулузаде наряду с серьезными сатирическими произведениями принадлежат незабываемые образцы ряда литературных жанров, где преобладает юмористический смех. Это особенно характерно творчеству писателя по рассказам. Ряд рассказов литератора, вошедший в цикл азербайджанских юмористических рассказов, занимает здесь особое место.

Мирза Джалил в общем известен как публицист-писатель с природным юмористическим чувством. Неслучайно, что именем великого юмориста Молла Насреддина им назвал журнал, издателем и редактором которого являлся сам литератор. Кроме того, большинство своих сатирико-юмористических произведений он подписывал именем «Молла Насреддин», что в дальнейшем стало его литературным псевдонимом.

Рассказ «Почтовый ящик» Джалила Мамедкулузаде как прекрасный образец юмористических рассказов привлекает особое внимание. Именно за это произведение Мирза Джалила считают «большим мастером маленьких рассказов»

В языке Джалила Мамедкулузаде привлекают особое внимание типизация и своеобразие. В этом оеншение его сьтиль незваменим. Все это и глубокий смысл, смеха в языке автора дают основание говорить, что великим юмористом создани классические образцы азербайджанской юмористической прозы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru* H. Həşimli

MEHRİBAN QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
guliyeva.mehriban@list.ru

UOT:82

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ HEKAYƏLƏRİNDƏ SATİRİK ÜSLUBUN İMKANLARI

Satira öz ictimai məzmununa görə sərt, bir qədər də kobud leksikon tələb edir. Təbii ki, həmişə lirik-ciddi obrazlarla məşğul olan bədii ədəbiyyat indi tənqidi keçərkən, ifşa və islah üçün gülməyə başlarkən ənənəvi leksikonla kifayətlənə bilməzdi, həmin ənənəvi leksikonla kifayətlənə bilməzdi, həmin ənənəvi leksikon çərçivəsindən kənara çıxılması bizdə XIX əsrdə başlanır. Satirik leksika və frazeologiyayı, komik təşbehləri ədəbi-bədii dilimizdə kütləvi şəkildə işlədən ilk böyük sənətkarımızdan biri də Cəlil Məmmədquluzadədir. C. Məmmədquluzadə qələmə aldığı hadisələrə, insanlara bəslədiyi münasibətdən, əhvalatları necə şərh etməsindən asılı olaraq satirik üsluba, satirik boyalara müraciət edir. Bu boyalar təsvir və təhkiyədən, obrazların taleyindən və ya ictimai mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif çalarlarda üzə çıxır. Bu rəng çalarları hər əsərdə, hər obrazda uyğun cizgilərlə üzə çıxır. Ədibin satirik üslubu əsl həyat anlayışına, yeniliyə, mütərəqqi ideyalara zidd olan köhnə fikirləri, mənəviyyatsızlığı ifşa etdiyi kimi, yumoristik üslubu sanki şəfəverici məlhəm şəklində üzə çıxır. Professor Məmməd Məmmədovun yazdığı kimi: “C.Məmmədquluzadənin realizmində həyatın dərin, real təsviri tənqidi başlanğıc ilə üzvi surətdə birləşir. Satirik gülüş, yumor ictimai hadisələrin əsl mahiyyətini açmaq vasitələrindən birinə çevrilir. Formaca müxtəlif, rəngarəng olan yumor, gülüş özünün ən yüksək ifadəsini, komik qüvvəsini yalnız satirada tapır... Satirada hiddət ilə yumor, nifrəti ilə mənalı gülüş birləşir... C.Məmmədquluzadə hekayələrinin təsir qüvvəsi həyatiliyində olduğu kimi, onun gülüşünün də gücü reallığında, obyektivliyindədir. Bu gülüş obyektiv olmaqla bərabər, ifadəcə xeyli müxtəlifdir. Ədibin hekayələrində rəngarəng komizm üsullarından istifadə olunmuşdur (132, 103-104). Ümumiyyətlə, “üslub sənətkarlığın ən vacib məsələlərindəndir... Üslub heç də yalnız texniki üsulların, bədii ifadə vasitələrinin cəmi və formal yığıcı deyildir. Üslub bunların hamısının üzvi birliyi, sənətkarın həyat və sənət baxışları, əsərin ideya mündəricəsi ilə şərtlənmiş təşkilidir. Bitkin və orijinal üslublar bir tərəfdən real varlığı kəşf edirsə, digər tərəfdən müəllifin öz varlığını rəsm edir” (130, 207). Ədibin nəsrində ictimai mətləbləri ifadə etmək üçün satirik üslub forma və məzmunca dəyişir. Bu üslub həyatın, insan xarakterinin mənfi təzahürlərinə qarşı tənqidi münasibətin ən şiddətli formasıdır. Həmin iki istiqamətlik üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər bunlardır: a) hüzn, təəssüf, qəzəb intonasiyası; b) satirik və sarkastik intonasiya. Qeyd olunan bu iki motiv bəzən tam müstəqil şəkildə epizodlarda, bəzən də qovuşuq, müştərək təsvir olunaraq bütün süjet xətti boyunca inkişaf etdirilir. Ədibin zahirən hər hansı bir əhvalat təhkiyəsində müxtəlif insanların başına gələn bəmərə işlər göstərilir, sonda isə gülməli hadisələr ciddi sosial problemlərə yönəlir. Belə gülməli əhvalatın tənqid obyektinə müəllif münasibətində təəssüf, qayğı daha çox olduqda oxucuda qəzəb, nifrət yox, kədər hissi doğurur. Məsələn: “Poçt qutusu”nda təsvir olunan əhvalat zahirən sadə, bəlkə də gülməlidir. Hekayəni nəzərdən keçirdikdə ədibin Novruzəlinin saflığını hər şeydən yüksək tutduğunu görürük. Müəllif poçt qutusunun nə olduğunu bilməyən bu avam kəndliyə deyil, onun əməyinin məhsulunu mənimsəyən, amma güzəranının qayğısına qalmayan xana qəzəblənir. “Poçt qutusu” hekayəsini diqqətlə nəzərdən keçirən hər kəs bu nəticəyə gələcəkdir ki, Molla Nəsrəddin maraqlı bir sərgüzəşti yazıb, oxucunu güldürmək istəmişdir. Bizim heç birimiz Novruzəliyə sona qədər gülə bilmirik, bunu biz istəsək də bacarmırıq, çünki Novruzəlinin vəziyyəti yalnız zahirən gülməlidir. Əslində isə ağlamalıdır» (109). Ümumi məzmunundan hasil olan nəticə avam, sadə Novruzəlilərin acınacaqlı aqibəti haqqında kədərli, hüznü düşüncələrə aparır. “Usta Zeynal”da usta Zeynallar, “İranda hürriyyət”

əsərində Kərbəlayı Məmmədəlilər, Pərinisələr, “Saqqalı uşaq” hekayəsində Kəblə Əzimler satirik üslubun eyni intonasiya çalarında qayğı, can yangısı ilə oxucunu təəssüf hissi keçirməyə sövq edir. Ədibin hüzn, təəssüf, qəzəb intonasiyalı satirik üslubu ictimai ittiham məzmunlu lirika ilə vəhdətdə götürülür. “Əslində ictimai ittiham məzmunlu lirika şifahi xalq ədəbiyyatımızdan başlamış, həmişə Azərbaycan nəsri üçün səciyyəvi olmuşdur. C. Məmmədquluzadə yaradıcılığında lirik pafos onun yaradıcılığının ilk nümunəsi olan “Çay dəstgahı” əsərində, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi poetik nümunələrdə və s. üzə çıxan şairlik istedadında da cəmlənir. Cəlil Məmmədquluzadə satirik üslubunda təəssüf, hüzn, intonasiyalı lirika, mahiyyətə daha çox insanların ictimai ədalətsizliklərdən doğan mənəvi iztirablarının emosional təzahürüdür. Ədibin sözləti mənə və psixoloji məzmunla zəngin olan əsərlərində hissin, yaxud fikrin güclü olduğunu demək çətindir. Burada dərin hisslər böyük fikirlərdən doğur, böyük fikirlər isə həyatın dərinədən duyulması nəticəsində yaranır, hiss və fikirlər isə konkret obrazlar üzərində cəmlənir, əhvalat haqqında çox lakonik və dəqiq məlumat verir. Burada – a) hiss və fikirlər obrazların zahirindən mahiyyətə doğru aşkara çıxır; b) əsər boyunca obrazların mənəvi iztirablarının bədii ifadəsi kimi özünü göstərir. Haqsızlıq dünyasının hər cür eybəcərliklərini özündə cəmləyən Xudayarbəy Zeynəbin oğlu Vəliquluya nəsihətində deyir: “ İndi, əzizim, Vəliqulu, qardaşoğlu, sən özün də görürsən ki, sizin məndən savayı bir özgə böyüyünüz, baş çəkəniniz yoxdur. Bəs belə olan surətdə mən necə durum kənardan baxım ki, anan getsin Xalıqverdi bəyə və gözəl atanın, rəhmətlik atanın, o iki gözümün işığı atanın... Bu sözləri Xudayarbəy bir halda deyirdi ki, deyəsən pəs ürəyi yanırı. Sol əliylə geyməsinin ətəyini qalxızıb, guya ki, gözünün yaşını silir. Amma bir xırdaca huşyar adam olsaydı əlüstü duyardı ki, Xudayarbəyin gözünə bir tikə yaş gəlməyibdir” (111, 301). Müəllif təsvir olunan hadisələrlə obrazın adi vəziyyətindəki hisslərini deyil, müəyyən səbəbdən düşdüyü vəziyyəti mahiyyətdə yalnız zahirdə olduğunu lirik fonda yığcam və dəqiq təsvir edir. Yaxud “Saqqalı uşaq” hekayəsində müəllifin Kəblə Əzimə tapşırıq üçün onun dalınca getdikdə gördüyü mənzərədən təəccüblənir: “Kişi yağı və yumurtanı qoyub yerə, keçib qapının dalına və bir gödək karadaşın ucunu ağzına soxub fikrə gedib. Divarda heyvana oxşar bir cızma-qara çəkilib, altında bir neçə əlif, yanında bir neçə girdə şey. Mən çox təəccüb etdim və əhvalım da birdən nədənsə dəyişdi, Kəblə Əzim mətləbi duydu və mən soruşmamış dedi: - Molla əmi, doğrusu mənim dərsim-zadım yoxdu, bu bir yaddaşdı yazdım ki, hesablar dolaşmasın” (111, 555). Müəllifin apardığı psixoloji təhlil mahiyyətdə daha dərin, daha təsirli olaraq obrazlar haqqında daha müfəssəl məlumat verir. Ədib bəzən obrazların hisslərində portret detallarından da istifadə edərək fikri qabarıq ifadə edir. Bir az kənarda 45-50 sinnində bir övrət çömbəlib, dalını dayayıb kürsüyə və çənəsini hər iki əlinin kəfəsinə qoyub qaşqabaqnan Əhmədin ağlamağına tamaşa edirdi. Köhnə çarğat, köhnə ağ çit arxalıq və köhnə solmuş şiləyi dizlik övrətin libası ancaq budur. Əgər deyək ki, bu övrətin ayaqlarında heç başmaq da yoxdur, yəqin eləmək lazımdır ki, bu övrət kasıb bəndənin övrətidir (111, 309). Son cümlə lirik situasiyanın əsas dönüş nöqtəsi, həlledici momenti olaraq mahiyyətə doğru istiqamətlənir: “Bəli, bu övrət Məhəmməd Həsən əminin övrəti – İzzətdir” (111, 309) təsdiqi ilə lirik səhnəyə konkret yekun vurur. Ədib əsər boyunca obrazların mənəvi iztirablarını, fərdi taleyini, tərcümeyi-halını lirik fonda tam dolğunluğu ilə əks etdirir. Qolu zorlular dünyasında qadın əsarəti, onların faciəli həyatı, göz yaşları, Zeynəb, Şərəf (“Danadaş kəndinin əhvalatları”), Pəri (“Xanın təsbehi”) obrazlarında real boyalarla bitkin təsəvvür doğurur. Zeynəbin faciəli taleyi yaşadığı cəmiyyətin ədalətsizliyini, din xadimlərinin riyakarlığını rüsvay edən tutarlı faktdır. Ədib obrazın etirazlarını, göz yaşlarını həssaslıqla verə bilmiş, onun psixoloji situasiyalarını əsər boyu məhəmətlə açmışdır. “Zeynəbin işi çox çətin yerə gəldi dayandı. Ev qaranlıq, uşaqlar ac, bir tikə aşdan-zaddan bişirib, qaldı ocaqda, soyudu. Mallar qaldı ac, susuz Vəliqulu da ki, çıxdı qoydu getdi. Kim nə bilsin, nə vaxt gələcək çörəyə?! (111, 297). Xudayarbəyin Vəliqulunu yoldan çıxarması, ana ilə oğul arasında nifaq əsərin təsirli epizodlarından: “Zeynəb qaranlıqda oturub bu tövr fikrə cummuşdu. Qızları da ağlamaqdan bir az sakit olub üzlərini qoymuşdular analarının dizləri üstə. Düz iki saat ana və balalar bu halətdə oturmuşdular. Axırı qapı açıldı. Zeynəb elə bildi Vəliquludur. Bir az ürəyi açıldı. Ax ana, nə gözəl zadsan!» (111, 297). Eyni intonasiya ilə səslənən ifadə formasına ədibin “Ölülər” əsərində də rast gəlirik. “Ölülər”in birinci pərdəsində Kəblə Fatma şeyxin ölü diriltmək əhvalatını eşidib sevinir, il

yarım əvvəl itirdiyi qızının – Saranın yenidən ona qayıdacağına həyəcanından ağlayır. Ona qarşı etinasız olan ərindən bir küncə sıxılaraq ağlayan qadına İskəndərin ürək yangısı da budur: “Yazıq ana” (111, 92). Fəlakət və müsibət içində göz yaşlarına qərq olan, köməksiz qadın – anaların faciəsi, insan psixologiyasının ən gözəl, ən incə nöqtələrini duymaq və açma bilmək, təhlil etmək məharəti kimi hər iki əsərdə oxşarlıqla bədii dilin xüsusiyyətləri sənətkarlıqla qələmə alınır. Ədibin nəsrində dramatik əsərin tərkib hissələrindən biri olan təksəslilik əsərdə iştirak edən obrazlardan birinin tək, öz-özünə danışması psixoloji təhlil kimi müəllifin obraza verdiyi müstəqim xasiyyətnamə xarakteri daşıyaraq lirik intonasiyanın yaranmasında çox mühüm rol oynayır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində Məhəmməd Həsən əminin taleyi, süjet boyu kifayət qədər tanış olduğumuz “qaragüncülük” onun öz-özünə şikayətlənməsində daha konkret təsəvvür yaradır: “Lap işlərim çətin yerə dayandı. Vallah, bilmirəm kasıblıq dərdi çəkim, arvad-uşaq dərdi çəkim, eşşək dərdi çəkim. Yəni eşşəyi də verməmək olmazdı. Söz yox, nə tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsəm, onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar? Genə necə olsa hakimdi, katdadı. Günün günorta çağı gəldi, nahaq yerdə yaxaladı ki, bu qədər iştrafındı ver, onda bəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, vermiyəydim” (111, 312). Məhəmməd Həsən əmi hökm sürən özbaşnalığı, haqsızlığı, çarəsizliyi görür. O, bilir ki, hakim təbəqəni özündən narazı salmaq olmaz. Obrazın sarsıntıları, düşdüğü vəziyyətdən çıxış yolları axtarması, öz xasiyyət və xarakterinə tənqidi münasibətə bəzən haqq qazandırma mövqeyi tədricən ictimai və psixoloji cəhətlərin əyani şəkildə yekunu kimi səslənir: Hələ mən bilmirəm ki, vallah bu arvad-uşaq nə deyir?! Hələ bu kiçik niyə belə özünü yerdən yerə çıxır?! Deyinən görək axır mənənin bir yerdə alınının tərini silib pul qazanmışınız? Verdim, çox yaxşı elədim verdim. Öz eşşəyimdir, özüm də verdim də. Dəxi sizə nə dəxli var? A kişi, yəni insafən onların da günahı yoxdur. Onlar da elə məndən ötrü qalmaqla eləyirlər də” (111, 312). Xüsusi olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədibin üç əsəri – “Buz”, “İki qardaş” və “Zəlzələ” hekayələrinin üslubunda satira ilə lirika qovuşuq halda deyil. Burada müəllif fikri qüvvətli həyəcanın emosional təsiri kimi özünü göstərir. Müəllif şahidliyi ilə söylənilən hər üç əsər təhkiyəçinin müəyyən andakı hiss-həyəcanını ifadə edərək sevinc, hüzn kimi hissələri ifadə edir. “Buz” hekayəsində xəstəyə zamanında çatdırılmayan buzun müəllifə həyatı boyu verdiyi hüzn və iztirab, “Zəlzələ” hekayəsində təbii fəlakətin yaratdığı acınacaqlı mənzərə, “İki qardaş” əsərində uzaq səfərə yola düşən qardaşların məhəbbəti hadisə axarında lirik boyalarla canlandırılır. C.Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərini üslub baxımından qruplaşdırarkən haqlı olaraq belə yazır: “C.Məmmədquluzadənin sırf satirik hekayələri (“Qurbanəlibəy”, “Bəlkə də qayıtdılar”, “Zırrama”, “Taxıl həkimi”, “Proletar şairi”...) lirik hekayələri (“Zəlzələ”, “İki alma”, “İki qardaş”) olduğu kimi, məzmunundakı lirika ilə satira vəhdət şəklində meydana çıxan əsərləri də vardır (“Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Poçt qutusu”, “İranda hürriyyət”, “Qoşa balınc” və s.) (132, 110-111). Ədibin satirik üslubunda satira və sarkastik intonasiyalar daha qüvvətlidir. Əsərlərdə zahiri zarafatyanalılıqla tənqid hədəfinə ifşaedici münasibət ön plana çəkilir. Onun satirik üslubunda tənqid hədəfinin rəzilliyini, məhvə məhkumluğunu göstərən vətəndaş təlaşları, axtarıları təşkil edir. Cəlil Məmmədquluzadə satirik üslubunda satirik və sarkastik intonasiyanın əsl xarakterini əyani təsəvvür etmək üçün əsərlərin bəzi məqamlarını nəzərdən keçirək. “Danabaş kəndinin əhvalatları” dərin ictimai məzmunlu, realist əsərdir. Burada Məhəmməd Həsən əmi adlı kasıb, avam, mömin bir kəndlinin Kərbəlaya getmək üçün hazırladığı eşşəyinin itmək məcarası nağıl edilir. Ancaq bu, hadisənin zahiri tərəfidir. Bu maraqlı əhvalatın arxasında ədibin dərin mənada istehzası, acı gülüşləri cəmlənir. C.Məmmədquluzadə satirik üslubda zamanın ictimai ziddiyyətlərini, ədalətsizliyini zahiri neytrallıqla kəskin ifşa edir: “Amma dünyada bəzi vaxt, bəlkə də çox vaxt çox təəccüblü işlər ittifaq düşür. Göründüyü kimi, ədibin üslubunda satiranın ən səciyyəvi cəhətlərindən biri zahiri tərəfkeşliyin kinayəli xarakterdə olmasıdır. Ədib ifadə tərzini sakit, adi ifadə etməklə fikri daima emosional, dəqiq və kəsərli təqdim edir. “Kinayəli gülüş üslubu ilə yazılan, ictimai qüsur və kəsirləri qırmaclayan bədii əsərlərdə ictimai tənqidin, xüsusilə satirik tənqidin əhəmiyyəti və təsiri çox böyük olur” (141, 16). Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə ədibin satirik üslubunda – a) konkret hissi obrazlılıq, b) bu və digər vasitələrdən istifadənin estetik orijinallığı, d) gerçəkliyin dərk edilməsində müəllifin xüsusi bacarığının ifadəsi kimi diqqəti cəlb edən başlıca cəhətlərdəndir.

C. Məmmədquluzadə ümumxalq dilinin zənginliklərinə dərinlən bələd olan, hər sözü yerində işlətməyi bacaran, satira dilində realizm uğrunda arasıkəsilmədən mübarizə aparan satirik dil ustası idi. Onun bütün əsərlərində ümumxalq dilinin koloriti vardır. Bu gözəl keyfiyyət yazıçının yalnız istedadına dəlalət etmir, həm də onun xalqla möhkəm bağlılığını geniş xalq kütlələri ilə möhkəm əlaqəsini göstərir. C. Məmmədquluzadənin satira dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri sözlərin məcazi mənada işlənməsi, beləliklə kinayəyə geniş yer verilməsidir. Bu xüsusiyyət böyük yazıçının dramlarının, hekayələrinin, eləcə də felyetonlarının dilində mühüm bir keyfiyyət olaraq davam etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C.M. Dram və nəsr əsərləri. Bakı, ADU nəşri, 1958
2. Məmmədov M.M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1963
3. Məmmədov M.M. İdeal qardaşları. Bakı, Azərənəşr, 1967
4. Məmmədov M.A. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı, Azərənəşr, 1968
5. Mehdi Hüseyn. Dahi sənətkar. «Ədəbiyyat» qəz., Bakı, 1942, 10 yanvar
- Məmmədov Ə.Y. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində sənətkarlıq məsələlərinə dair / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, Elm, 1985, s.62-79
6. Mir Cəlil. Gülüş bədii silah kimi. Bakı, ADU, 1968
7. Məmmədquluzadə C.M. Dram və nəsr əsərləri. Bakı: ADU nəşri, 1958
8. Mirəhmədov Ə.M. Onun şairliyi də vardı // Azərbaycan, 1967, №5, s.28-34

ABSTRACT

Mehriban Gulieva

The satirical stories style possibilities of Jalil Mamedkulizade

The article is talking about the possibilities of Jalil Mamedkulizade's stories satirical style. J.Mammadguluzadeh the style of satirical stories artistic possibilities managed extensively. In this article J. Mamedkulizade's stories, satirical style to apply to the satiric colors, depending on how to explain the attitude to the events, people, written by which. There is a force in the master humorist and satirist gulusundə. Although the main purpose of the laughter turned against the ugliness beauty. Mankind merrily evil, impurity away from the beauty and style approaching of satirical stories. Jalil Mamedkulizade's stylistic possibilities satirical stories is wide.

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Гулиева

Сатирических рассказах стиля возможности Джалила Мамедкулизаде

В статье говорится о возможности стилистические сатирических рассказов Джалила Мамедкулизаде. Джалила Мамедкулизаде удалось мастерски использовать возможности стилистических сатирических историй. Дж.Мамедкулизаде, написанные с отношением к людям, которые изложены в зависимости от того, как сатирический стилю, сатирические обращается к краскам. Существует сила в основной юмориста и сатирика смех. Хотя главная цель смеха повернулся против уродства красоте. Человечество весело зло, примеси от красоты и стиля сатирические рассказы возможностей приближается Джалила Мамедкулизаде имеет навык. Его сатирический рассказы стил возможности широкие.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi:

ŞƏHLA FƏTƏLİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT:82

NİZAMİ YARADICILIĞINDA AZAD QADIN OBRAZLARI

Açar sözlər: *Nizami, Xəmsə, azad qadın, Şirin, Leyli, Nüşabə*

Ключевые слова: *Низами, Хамса, свободная женщина, Ширин, Лейли, Нушабе*

Key words: *Nizami, Khamsa, free women, Shirin, Leyli, Nushabe*

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin qadınlara baxışının formalaşmasında bir sıra qaynaqların rolu olmuşdur. Belə ki, ölməz şairimiz öz əsərlərində əsasən islam hüququna və Qurana, hədislərə söykənərək bu məsələ barədə fərqli fikirlər söyləmişdir. Ancaq böyük Azərbaycan şairinin özü də qeyri-rəsmi olsa da, əslində bir ictimai alim və dahi filosof kimi etnik-mədəni mühitin təsiri altında bu problemə özünün fərqli baxışını bədii şəkildə ifadə etməyə və əsərlərində əks etdirməyə müvafiq olmuşdur. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, qadına progressiv münasibətdə, onu kişi ilə eyni səviyyədə görməkdə Nizaminin etnik mənsubiyyətinin-türklüyünün də böyük rolu olmuşdur.

Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Nizamidən çox-çox sonralar-Avropada Reformasiya və İntibah hərəkatı zamanı qadına və onun cəmiyyətdəki roluna münasibətdə müəyyən qədər irəliyə doğru inkişaf duyulsa da, bütövlükdə antifeminist görüşlər XVIII-XIX, hətta XX əsrlərə qədər keçib gələrək, Russo, Şopenhauer, Nitsşe kimi filosofların əsərlərində özünü büruzə verir.

Bu mənada Nizaminin qadına baxışları öz dövrünün dünyagörüşünü yüzillərlə qabaqlanmış bütöv bir fəlsəfi sistem kimi görünür və Azərbaycan şairinə, onun simasında isə orta əsrlər Azərbaycan poeziya məktəbinə şərəf qazandırır.

Hələ bütün bunlar az imiş kimi, qadın şəxsiyyətinin şərəf və ləyaqətini alçaldan, onları kişilər qarşısında kölə vəziyyətinə salmaq kimi anaxronist meyillərlə yaşayan mürtəcə filosofların antifeminist fikirlərinin davamını XX əsrin əvvəllərində O.Veyninqerin yaradıcılığında izləyirik. Aralarından 1000 ildən artıq nəhəng bir zaman fasiləsi olmasına baxmayaraq, bu filosofun "Cinsiyyət və xarakter" əsəri, Aristotelin qadın haqqında mürtəcə fikirlərin davamı və inkişafı kimi səslənir. Bu cəhətdən Veyninqer, həm də Foma Akvalinin layiqli xələfi kimi çıxış edir. Kişini yaradıcı forma, qadını isə passiv materiya adlandıran Aristotelin ardınca, Veyninqer qadının öz daxili hərəkatının, sabit formasının olmadığını yazır.

Nizaminin öz əsərlərində qadına fərqli münasibəti, onu az qala kişi ilə bərabərləşdirməsi, özündən sonrakı poetik və fəlsəfi fikrə təsir göstərsə də, hətta onun xələflərində də bir çox zaman qadına mənfi münasibətin şahidi oluruq.

Nizaminin yüzillikləri adlayıb gələn və bundan sonra da əsrləri arxada qoyaraq xalqımızla birlikdə gələcəyə gedəcək, zamanın bütün sınaqlarından çıxmış dərin humanist istiqamətli ədəbi fəlsəfi dühasının ən böyük dairələrindən biri də, yəqin ki, onun insan cəmiyyətinin yarısını təşkil edən, lakin müəyyən dövrlərdə bəzi şəxsiyyətlərin və ictimai qurumların anormal subyektiv yanaşmaları üzündən layiqli rolunu oynamaqdan məhrum edilmiş qadın şəxsiyyətinə yeni progressiv baxışı ilə müəyyən ediləcəkdir.

Nizaminin "Xəmsə"sindəki qadın obrazlarından biri də Leylidir. Qədim ərəb əfsanəsi əsasında işlənmiş bu poemada Azərbaycan şairinin əlində olan materialı necə yüksək bədii-estetik səviyyəyə çatdırdığını anlamaq üçün Avropa şərqşünaslarının həmin xam materialı, yəni ərəb əfsanəsinin özünü necə qiymətləndirdiklərinə nəzər yetirmək kifayətdir.

Qadın hüquqsuzluğu məsələsində Füzuli Leylisi daha nəsisiz, daha zəif, daha məsum görünür. İbn Səlama zorla ərə verilən Nizami Leylisinin toy gecəsi özünü müdafiə üçün etdiyi hərəkat, onun o qədər də "kəməksiz", "dilsiz-ağızsız kölə vəziyyətində" olduğunun əyani təzahürü

kimi nəzərə çarpmır. Leylidən murad alamaq istəyən İbn Səlam tezliklə bu arzusunu gözündə dəfn etməli olur:

Leyli ona elə bir sillə vurdu ki,
Ölən adamlar kimi huşsuz yıxıldı
Dedi: “Əgər bir daha belə bir iş tutsan
Özündən də, məndən də keçməlisən
Məni yaradan o Allaha and olsun ki,
Öz hünəri ilə vücudumu bəzəmişdir,
Əgər qılincim qanıma axıtsa da,
Məndən murada çatmayacaqsan. (1. Səh.134)

Leyli obrazı ilə bağlı feminist görüşlərini ifadə edən Nizami, bəzən ən gözlənilməz situasiyalarda, ən gözlənilməz hətta mənfi planda verilmiş obrazların dili ilə qadın probleminə mütərəqqi baxışlarını ifadə edir. Bu baxımdan, Nofələ məğlub olmuş Leylinin atasının qızını verməmək üçün gətirdiyi “arqumentlər” maraqlıdır:

Əgər mənim qızımı hüzuruna gətirib
Ən alçaq quluna bağışlasam,
Razı olub təşəkkür edəməm...
...Amma övladı divə vermərəm,
Divanə zəncirdə olsa yaxşıdır, zəncirdə!...
...Bir adamın nəhəng ağzına atılması
Rüsvayçılıqla yaşamaqdan yaxşıdır. (1. Səh.115-116)

“İsgəndərnamə” poemasında da qadın haqqında özündən əvvəl və öz dövründə irəli sürülən aşağıdakı nöqteyi nəzərlə Nizami razı deyildir:

Ancaq qadın gərək çox da cəsur olmasın,
Çünki diş şirin kini də möhkəm olar
Qadın çəkiddə çox yüngül olar,
Ancaq kişinin ağırlığı tərəzini qırar.
Qadın pərdəli olsa, daha yaxşıdır,
Axı ahəng pərdəsiz olanda şivən qoparır.
Qadın mömün olsa da ona arxayın olma,
Oğru dostun olsa da, eşşəyi möhkəm bağla. (2.səh. 210)

İsgəndərin feminist görüşləri özlüyündə nə qədər ziddiyyətli olsa da, o həmişə qadın şəxsiyyətinin alçaldılmasına qarşı, onun şərəf və ləyaqətinin qorunması, ona yaraşan obyektiv sosial qiymətin verilməsi uğrunda mübarizə aparır.

“İsgəndərnamə” poemasının qadın obrazları içində Bərdə hökmdarı Nüşabə surətinin xüsusi yeri, çəkisi və sanbalı vardır.

Nizami təkcə bir qadın kimi deyil, ümumiyyətlə bir insan kimi Nüşabəyə çox böyük hüsn-rəğbət bəsləyir və bunu onunla sübut edir, hətta ən sevimli ideal qəhrəmanı İsgəndərdən də yüksək tutur. Aristotel kimi bir müəllimi və vəziri olan İsgəndərə bir azərbaycanlı hökmdar qadının ibrət dərsi verməsi nə dərəcədə ağılabatandır?

Nüşabə hadisəsi ilə bağlı olaraq, Nizami dünya hökmdarları üçün maraqlı bir problem-dilemma da qoymuşdur; əgər hökmdar qadın olsa, kişilərlə müqayisədə onun hansı üstünlükləri və nöqsanları ola bilər? Nizamiyə görə, bu zaman heç bir nöqsan ola bilməz; yalnız üstünlükdən söhbət gedə bilər.

Bu, İsgəndəri hər cəhətdən məğlub etmiş, ancaq alicənablıqla əziz qonaq kimi yola salan Nüşabənin hökmdarla vida nitqində də özünü çox açıq şəkildə büruzə verir:

Dedi: “Ey uğurlu padşah,
Ruzigar belə oyunlardan çox sıxılıb.
Fərz et ki, hörmətim sənə daha artıqdı
Bu evi sən öz evin hesab et.
Mən sənə qulluq edən kənizəm,
Həm orda, həm burda sənə bəndəyəm

Sənin surətini sənə ona görə göstərdim ki,
Mənim mahiyyətimi sən düzgün biləsən.
Qadın olsam da, qadın xasiyyətli deyiləm,
Dünyanın halından xəbərsiz deyiləm.
Sən erkək şirsənsə, mən diş şirəm,
Döyüş vaxtı şirin erkəyi-dişisi olmaz”. (2.səh.208)

Bu baxımdan “İsgəndərnamə” poeməsindəki qadın surətləri arasında çinli kənz obrazı da diqqəti cəlb edir. Bu obraz Nizamiyə ona görə doğmadır ki, o, həm Nizaminin gözündə dağıdıcı, vəhşi bir qüvvə olan rüslərə qarşı vuruşur, həm də bütün məziyyətləri ilə bir türk qızıdır, türk milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Çinli kənz bir cəhətdən də, etnik baxımdan faydalı olan türk qızı Fitnə obrazını xatırladır; belə ki, Fitnədə gördüyümüz ötkəmlik, cəsarət və ağıl onda da özünü büruzə verir.

Nizami öz sevimli qadın qəhrəmanı Şirini də əxlaqı və intellektual cəhətdən hərtərəfli inkişaf etmiş, bütün nöqsanlardan təmiz, kamillik zirvəsinə qalxmış bir şəxsiyyət kimi qələmə almışdır. Bir çox cəhətdən Nüşabəyə bənzəyən Şirinin ölkəsində ümumi rifah və ədalət hökm sürür; ölkəni idarə etməkdə bu qadın hökmdar heç də Bəhram Gurdan, İsgəndərdən geri qalmır;

Şahlıq Şirinə çatandan sonra
Ölkənin rəvnəqi Balıqdan aya çatdı.
İnsafi ilə bütün xalq şad oldu,
Bütün məhbuslar azad oldu.
Hər bir darvazadan bac almağı götürdü
Şəhərlə kənd arasında dostluq yaratdı. (3.səh.155)

Dünya ədəbiyyatında öz humanist görüşləri ilə məşhur olan və total humanizmi ilk dəfə dünya ədəbiyyatına gətirilənlərdən biri olan Nizami yaradıcılığında, təbii ki, bəşəriyyətin gözəl yarısı olan və buna görə də humanizmin birbaşa obyektinə sayılan qadın obrazlarının çox mühüm yeri və şairin ideya-estetik idealının açılmasında böyük rolu vardır. Azərbaycan şairinin gözündə qadın- Nüşabənin İsgəndərə dediyi məşhur: “Aslanın erkəyi-dişisi olmaz!” ifadəsinin bütün daxili məzmun və məna tələblərinə cavab verən bir səviyyəyə yüksəlir. Nizaminin gözündə qadın-cəmiyyətin çox mühüm bir tərkib hissəsidir və onsuz bəşəriyyətin yüksəlişi təsəvvür edilə bilməz.

Qadın azadlığı- “hürriyyəti-nisvan” problemi Nizamidən sonra da yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatlarının hər zaman aparıcı qolu olmuş Azərbaycan ədəbiyyatında öz aktuallığını itirməmişdir. Hətta XX yüzilliyin əvvəllərində yeni bir intibah dövrü yaşayan ədəbiyyatımızda və publisistikamızda bu problemin həlli vacib olan başlıca sosial məsələlərdən biri kimi ön plana çıxarıldığını görmək mümkündür. Təsədüfi deyil ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər sayında bu problemin bu və ya digər yöndən çözülməsi cəhdlərinə rast gəlmək olur.

Əlbəttə, əgər Nizamidən 800 il sonra onun vətəninə “arvad məsələlərindən danışmaq istəyənlər”, “arvad cəmiyyəti bir yerdə baş verən kimi vurub dağıtmaq” kimi məkrli niyyətlərin gizləməyən müasir xurafat və “qeyrət” sahibləri mövcud olmuşsa, dünyanın bir çox ölkələrində indinin özündə belə qadın hüquqları uğrunda mübarizə öz aktuallığını saxlayırsa, o zaman dahi şairimizin feminist görüşlərində öz zəmanəsindəki sosial-fəlsəfi görüşləri nə qədər qabaqladığı haqqında müəyyən qədər təsəvvür əldə etmək olar. Bu haqda düşünərkən, doğrudan da bu gün yüzillikləri ayağının altına alaraq bizim günlərdən də sabaha boylan dahi şairimiz və mütəfəkkirimiz Nizami, qadını ikinci dərəcəli bir insan sayan bir çox müasir cahillərdən daha canlı, cəmiyyət, tarix, bəşəriyyət üçün daha faydalı və gərəklidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami “Leyli və Məcnun” (filoloji tərcümə M.Əlizadəninindir). Bakı, 1981
2. Nizami “İsgəndərnamə” (filoloji tərcümə Q.Əliyevin və V.Aslanovundur). Bakı, 1983
3. Nizami “Xosrov və Şirin” (filoloji tərcümə H. Məmmədzadəninindir). Bakı, 1981

ABSTRACT

In the article free women characters in great poet and thinker of Azerbaijan Nizami Ganjavi creativity were analysed systematically. In the course of article we observe ideas of freedom in each woman character created by Nizami samples taken from "Khamisa". While reading view points of women characters like Shirin, Leyli, Nushaba, Chinese girl about free thinking we observe the great poet being very foresighted even 800 years ago. Unrepeated view points of immortal poet about free women characters are always sounded with modern time.

РЕЗЮМЕ

В статье о творчестве великого мыслителя и поэта Низами Гянджеви, роль независимой женщины последовательно привлечены к анализу. Приведенные примеры из Хамса созданные Низами дух независимых идей каждой из женщин наблюдается последовательно во всей статье. Читая свободное мышление этих героинь Ширин, Лейли, Нушабе, Чин гызы и других женщин дают нам точное свидетельство убеждаться в дальновидности великого поэта 800 лет тому назад. Образы свободных женщин в творчестве вечного, бессмертного поэта дает нам знать, что неповторимые идеи поэта воспеты им в его творчестве женщины и сегодня актуальны в нашем современном мире.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru* H. Həşimli

DİLÇİLİK

ELBƏYİ MAQSUDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:372.8:81

CÜMLƏ VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ POETİK-PRAKTİK ÇALIŞMALARLA İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *Cümlə və cümlə üzvləri, poetik-praktik çalışmalar, qrammatik qəzəl, təlim keyfiyyəti, motivasiya, milli kurikulum*

Key words: *a sentence and parts of sentences, poetic-practical exercises, grammatical ghazal, education quality, motivation, national curriculum*

Ключевые слова: *предложение и члены предложения, поэтико-практические упражнения, грамматическая газель, качество обучения, мотивация, национальный kurikulum*

Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri bütün dövrlərdə aktual olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını saxlayır. Belə ki, doğma dilimizi, anamızın bizə layla, oxşama, bayatı, mahnı oxuduğu Azərbaycan dilini yalnız öyrənmək, onun sadəcə daşıyıcısı olmaq deyil, həm də onu sevmək, sevdirmək üçün yollar və vasitələr axtarmaq hər bir ana dili müəlliminin şərəfli və müqəddəs bir işi olmalıdır. Bu şərəfli işin öhdəsindən gəlmək isə hər bir müəllimdən vətənə, millətə, ana dilinə sonsuz məhəbbət, vurğunluq və həqiqi mənada bir yanğı tələb edir. Bir ana dili müəllimi kimi təfəkkürdə, ürəkdə, içdə və qanda öyrənmək və öyrətmək sevgisi varsa, öyrəncilərə vətən, bəşəriyyət və dil sevgisi də aşılanacaq, onlara hər bir işdə nümunə olmaq da mümkün olacaqdır.

Sintaksisin tədrisində də dilə sevgi və vurğunluq hisslərini aşılamaq imkanları çox genişdir. Bu imkan və yollardan biri də dilin nisbətən çətin, lakin olduqca maraqlı bölməsi olan sintaksisin tədrisində poetik-praktik çalışma nümunələrindən istifadə etməkdir. Söz birləşməsi, cümlə, onun müxtəlif xüsusiyyətləri, durğu işarələri və s. mövzuların öyrədilməsində poetik dillə verilən nəzəri və təcrübi biliklər şagird yaddaşında uzun müddət özünə iz salır, dərsin maraqlı olmasını təmin edir, təhsil alanları passivlikdən, eləcə də yoruculuqdan xilas edir.

Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin yaxşı tədrisi digər fənlərin də mükəmməl mənimsənilməsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də ana dilimizin, onun bütün bölmələrinin metodik ustalıqla, dilə məhəbbət və sevgi ilə tədrisi bütün zamanlarda aktual olmalıdır. Hər bir dil bölməsi təkcə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi və öyrənilməsi ilə nəticələnmir. Axı həm də, öyrəncilərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir, onlarda müstəqil fikir bildirmək, şifahi və yazılı nitqlərini formalaşdırmaq, səlis, aydın, elmi fikir söyləmək kimi keyfiyyətləri aşılayır.

Sintaksisin hərtərəfli mənimsədilməsi öyrəncilərə cümlələrin əsas xüsusiyyətlərini, onlardan nitqdə istifadənin imkanlarını öyrədir, sözlərin sadə və mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələrini dərk etdirir, dil faktlarından şüurlu, yerli-yerində müstəqil istifadə etmək kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır.

Ana dilimizin tədrisi keyfiyyətini yüksəltmək, onu həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan öyrətmək hər bir dərsin başlıca məqsədlərindəndir.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı keçmişimizə söykənib yaxşı, sınaqdan çıxmış iş təcrübələrindən faydalanmağı, uğurlu yenilikləri qəbul etməyi bacarmalıyıq.

Sintaksisin tədrisində poetik nümunələrdən istifadə həm dilin incəliklərinə varmağa, həm öyrəncilərin linqvistik təffəklərinin inkişaf etdirilməsinə, həm də onların şifahi nitqinin inkişafına, onun bədii və obrazlı olmasına yaxından kömək göstərir. Poetik nümunələrdən istifadə ayrı-ayrı cümlələr üzərində işin təşkilini bədii şəkildə, həm də təffəkür fəaliyyətinin gücləndirilməsi şəraitində iş tələb edir. Ona görə də, təlimdə belə nümunələrdən istifadəyə geniş yer ayrılması məqsədəuyğundur.

Sintaksislə bağlı mövzuların öyrədilməsində poetik-praktik nümunələrdən istifadə məqamlarının seçilməsi müəllimdən peşəkarlıq tələb edir. Sintaksisin tədrisinə cümlə, onun qrammatik xüsusiyyətləri, məqsəd və intonasiyaya görə növləri, sadə və mürəkkəb olması kimi əlamətlərini öyrətmək, öyrəncilərin cümlə haqqında hansı bilgilərə malik olduqlarını yoxlamaq məqsədi ilə “Cümlə” adlı şeirin oxusundan başlamaq olar. Öyrəncilər cümlə, onun təsir gücü və digər qrammatik əlamətlərini poetik formada, elmi şeir nümunəsində müşahidə edirlər.

Cümlə

Bitkin fikir bildirən,
Bizləri düşündürən,
ğladıb, sevindirən
rəcə kəlmə, cümlədir.
Ək “Sevirəm” sözündə
Əhəbbət dastanı var.
,ürəkdən gələrsə,
mşək çaxar gözümdə,
lov qalxar üzümdə,
tim-titim titrəyər
ı müqəddəs sözüm də.
Qarışar bir-birinə
Gecəm də, gündüzüm də.
O cümlənin icində
Sualı, nidası var.
Ona cavab verənin
Min cürə ədası var.
Yarımçıq bir cümləsi,
Nə tonla deyilməsi
Səni sevindirər də,
Tikanlı məftil olub
Urəyini didər də.
Bir sözün qığılcımı
Sevinc, kədər doğurar.
Bircə sözün ilgimi
Mürəkkəb cümlələrdən
Daha mürəkkəb olar,
Min cür fikir yoğurar.
Sadə insanlar kimi,
Sadə cümlələr çoxdur
Onlarda qəlizlikdən
Heç bir əlamət yoxdur.
Di gə ki mürəkkəbə:
Yaman miniblər dəbə.
Bu təkəbbür önündə
Sadələr səs eyləmər.

Onlara bəs eyləmər.
Bütün cümlə-cahanı
Özlərinin sanarlar.
Sadələri həzm edib
Böyüklük qazanarlar.
Bu mürəkkəb cümlələr
Sadələri dağlayır
Tabe oldun, olmadın
Quyruğuna bağlayır.
Tabesizlik edənlər
Guya müstəqil olur.
Tabeli olanlarda,
Şil olur, əlil olur:
Baş cümləsi aranda,
Budaq cümlə turanda,
Tamam-çaş-baş qalırsan
Bir təhlil aparanda.
Sonrada lənətləyir
Oturan da, duran da.
Cümlənin nə günahı,
Sən onu qınayırsan?
Dili kamil bilməmiş,
Gücünü sınayırsan?
Dil sevgisi Allahdan
Bizlərə gələn paydır.
Dil zəngin bir saraydır.
Sözlər dövləti, varı,
Cümlə onun açarı.
Cümlə var, deyiləndə,
İnsan göylərə uçar.
Cümlə var, deyiləndə,
Dünya başına uçar.
Çalış elə cümlə seç
Zülmətə işıq saçsın,
Elə cümlələr söylə
Bağlı qapılar açsın ,
Dağ oynatsın yerindən.

Bir mübtədə, bir xəbər
Lazım gəlsə, çıxarsın
Dünyanı məhvərindən.
Cümlələr ürəklərin
İçdən gələn səsidir.
Cümlələr sevənlərin
Məhəbbət nəğməsidir.
Cümlələr insanların
Amalı, qibləsidir.
Cümlələr anlaşımağın,
Tanrı möcüzəsidir

Sonra şeir üzərində iş canlı diskussiya şəklində davam etdirilir. Cümlənin bütün xüsusiyyətləri şagirdlərə məlum olan tərzdə, anlaşılıq şəkildə söylənilir. Şüurlu, məntiqin gücünə arxalanaraq öyrəncilərdən nəzərdə tutulan cavabların alınmasına səy göstərilir. Axı təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin çox mühüm vasitələrindən biri də yeni məzmunun yaradılması və onun səmərəli tətbiqidir. Təlimin yeni məzmunu təhsil prosesində gözlənilən nəticələrin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Cümlə üzvlərinin tədrisinə öyrəncilərin aşağı siniflərdən öyrəndikləri bilgilərə istinad edərək başlamaq lazımdır. Əvvəlcə müəllim cümlə üzvləri, onların sualları, sintaktik vəzifələri, sıralanması, sadə və mürəkkəbliyi haqqında öyrəncilərin nə bildiklərini aşkara çıxarmaq üçün suallardan istifadə edir. Olsun ki, bu sualları şagirdlər özləri də verməyi bacarsınlar, ona görə də onlara bu şəraitə yaratmaq lazımdır. Şagirdlərə hər hansı bir nəzəri, elmi, bədii və s. mətnlərə münasibət bildirmək, onları dəyərləndirmək, təhlil etməyi öyrətməklə yanaşı, həm də ona tənqidi münasibət bildirməyi də aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müxtəlif yollar və mənbələrdən istifadə etmək olar. Lakin yaxşı olar ki, müəllim öz şəxsi nümunəsi ilə lazımı vərdişləri öz öyrəncilərinə aşılaya bilsin.

Şagirdləri nəzəri bilikləri əzbərləməyə deyil, onları şüurlu, dərk edə-edə mənimsəməyə alışdırmaq lazımdır. Onlar öyrəndikləri nəzəri bilikləri təhlil etmək, ona öz münasibətini bildirmək, təcrübədə tətbiq etməyi bacarmaq kimi keyfiyyətlərə yiyələnmişdirlər. Bəzən kitabdakı tərif və qaydaları əzbər söyləyən öyrənci, onların təcrübi tətbiqini bacarmır, dediyi qaydanı əməli işdə nümayiş etdirə bilmir.

Ona görə də, onlara nəzəriyyəni təcrübədə sınaqdan çıxarmağı, təcrübi bacarıqları isə nəzəri formada ifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

Məsələn, aşağıdakı poetik-praktik şeir nümunəsi oxunur, ana dilimizi çox sevdiyini söyləyən öyrənciyə müraciət edilir:

Mən belə anladım ki,
Vurulmusan dilə sən.
İstərdim dilimizi
Çox mükəmməl biləsən .
Gəl, quru tərifləri
Əzbər demə kitabdan.
Necə fərqləndirərsən
Mübtədanı xitabdan?

Əvvəlcə öyrənci dilimizdəki mübtədə, daha sonra isə xitab haqqındakı bilgilərini xatırlayır. Onların ayrı-ayrılıqda əlamətlərini yada salmağa çalışır, daha sonra isə onları müqayisə obyektinə çevirir. Xitabla mübtədanın oxşar və fərqli əlamətlərini sadalayır, onlara aid nümunələr söyləyir. Bu işi Ven diaqramı vasitəsilə də davam etdirmək olar. Bu məqsədlə xitabla bağlı qəzəl slaydla lövhədə əks etdirilir. Fərqi və ya qrup şəklində qəzəl üzərində iş aparılması xeyli maraqlıdır.

X İ T A B

Cümlədə *hər bir üzvlə mənaca qardaşdı Xitab,*
Sintaktik bağlılıqdan baş götürüb qaçdı Xitab.

Adlıq hallı İsmə çox oxşatdı o, özünü,
Mübtəda donu geyib öz həddini aşdı Xitab.

Cümləyə üzv olmağın çətinliyin anlayaraq,
Canlı, cansız bilmədi hər kəsə sataşdı Xitab.

Bəyənib **bir məkanı**, diz qatlayıb oturmadı,
Cümləni ta baş-ayaq seyr edib **dolaşdı** Xitab.

Nə vaxt ki, **öndə** oldu, yerə-göyə sığışmadı,
Sandı ki cümlələrdə **Mübtədadan başdı** Xitab.

Elə ki cümlələrin **arxasınca süründü** o,
Əl çəkib təkəbbürdən yerindəcə çaşdı Xitab.

Səy etdi hər **üzünü** sizlərə açsın Sadiq,
Süd tək ki köz üstündə kükrəyərək, daşdı Xitab.

Sual və tapşırıqlar:

1. *Sintaktik bağlılıqdan baş götürüb qaçdı Xitab misrəsini* elmi şəkildə izah edin.
2. "Cümlələrin arxasınca süründü" ifadəsinin Xitabla bağlı olduğunu necə şərh edə bilərsiniz?
3. Qəzəlin mətnini elmi şəkildə öz sözlərinizlə söyləyin və Xitabın nə üçün böyük hərf ilə yazılmasına münasibət bildirin.

Milli kurikulumların hazırlanmasında şagirdlərin həyati bacarıq və vərdişlərə yiyələndirilməsinə üstünlük verilmişdir. Şəxsiyyətyönlülük prinsipinə görə təlim standartları, strategiyaları və qiymətləndirmə mexanizmləri şagirdlərdə idraki, hissi bacarıqların formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Həm də insanların gələcək fəaliyyətində lazım ola bilən praktik bacarıq və vərdişlər, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir.

Azərbaycan dili proqramında da fənnin əsas məqsədi "Dilimizin fonetik, morfoloji, sintaktik quruluşuna, leksikası və frazeologiyası və digər sahələrinə aid müvafiq nəzəri biliklər verməkdən və bu biliklər zəmnində hərtərəfli nitq hazırlığı yəni, savadlı yazı, şüurlu və rəvan oxu vərdişləri, təlim informasiyalarını düzgün başa düşmək, ünsyyətə müxtəlif şəraitlərdə öz fikrini şifahi və tələb olunan hallarda yazılı olaraq sərbəst, dəqiq və düzgün ifadə edə bilmək bacarıqlarını yaratmaqdan ibarətdir."

Poetik-praktik şeirlər də Azərbaycan dilindən proqramın tələbinə uyğun olaraq, şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarını, dil qaydalarını mənimsədiyini, dinlədiyi fikirlərə münasibətini, fakt və hadisələr barədə mülahizələrini nümayiş etdirir.

Xəbərin öyrədilməsində mövzu ilə bağlı olan belə bir qəzəl slaytla lövhədə yerləşdirilir.

Xoşbəxtdir o sözlər ki, Cümlətək gülzarı ola

Xoşbəxtdir o sözlər ki, Cümlətək gülzarı ola,
Sevdiyi kəlmələrlə düz əhdi-ilqarı ola.

Tənhalıqdan əl çəkib cüttərkipli olmaq üçün
Bir ömür sərf eyləyə, Müxtəsər diyarı ola.

Mübtədə eşq yolunda can qoyaraq Məcnunlaşdı.
Bu həyat yollarında Xəbər tək nigarı ola.

Çalışdı, cəhd elədi Mübtədayla uzlaşsın ki,
Hər fikrə şərik olub onunla tən yarı ola.

Sevdiyi aşiqinə sidq ilə bağlandı Xəbər,
Cümləyə hakim ola, öz hökmü-qərarı ola.

Kaş ki dil aləmində at oynadan Xəbər kimi,
Cümlədə hər bir üzvün külli-ixtiyarı ola.

Yaratdım bu qəzəli, heç olmasa, Elbəyidən
Xəbərə bir ərnağan, dilə yadigarı ola.

“Xoşbəxtdir o sözlər ki, Cümlətək gülzarı ola” mısrası ilə başlayan qəzəl oxunduqdan sonra ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya aparılır. Öyrəncilərin qəzəl, onun quruluşu, vəznə, qafiyələnməsi və s. haqda nələri bilib bilmədikləri müəyyənləşdirilir. Ayrı-ayrı beytlər üzərində fərdi, cütlərlə və ya kollektivlə iş aparılır.

Dərsdə motivasiyanın yaradılması ilə şagirdlər müxtəlif fərziyyələr irəli sürür, mövzu ilə bağlı maraq dairələri genişlənir, məlumat mübadiləsi aparır, ən başlıcası isə aktiv təlim faliyyətinə təhrik edilirlər.

Cümlə üzvlərinin tədrisində aşağıda verilmiş poetik-praktik nümunələrdən slaytlar şəklində istifadə edilməsi təlim prosesinin səmərəliliyi, öyrəncilərin mənəvi dəyərlərə yiyələnməsini, idarəki, hissi bacarıqlarının formalaşmasını, fərdi bilik və qabiliyyətlərinin yüksəldiklməsini, ana dilimizin, ədəbi əsərlərimizin öyrənilməsi və sevdirməsinə təmin edir.

1. *«Dünən axşam bu vədə
Toyuq, ördək və qazlar
Tər-təmiz yolunmuşdur.»*
Həmcins üzvlü cümlədə
De, hansı şəkilçilər
İxtisar olunmuşdur?
2. «Azərbaycan dilini sevdirsən, yaxşı bilsən,
Bu, dilə sədaqətdir, əzizim, yaxşı bil sən».
Mürəkkəb cümləsinin budaq növü hansıdır?
Yaxşı düşün, cavab ver, bu, ilk sınaq şansındır.
3. «Ey doğma Vətənim - Azərbaycanım,
Sənsən bu dünyada həyatım, canım!»
Cümləsin şüar tək demək nə gərək,
Sintaktik təhlil et, sevgini görək.
4. *«Sadə, ağ geyimləri
Hamı ürəkdən sevir».*

Sən həmcins təyinləri
Həmcins xəbərə çevir.

5. Ana dilim üçün yandım, alışdım
Söyləyib, özünü göstərmə mənə.
«Az qala dostumu tanımamışdım»
Cümləsin sintaktik təhlil etsənə.
6. «Mən burda tək-tənha, özüm özümlə,
Sən isə orada qaldın talesiz» -
Bəxtinə ayrılıq düşən bu cümlə
Söylə tabelidir, yoxsa tabesiz?
7. «*Düşmən evimi yıxdı,
Üzümə gülə-gülə,
Sil gözünün yaşını,
Ağlama, Qaragilə*»
Vurgunsansa bu elə,
Bələdsənsə bu dilə
Dırnaqdakı cümləni
Sintaktik təhlil elə.
Güc verib elmimizə,
Sığınıb elimizə
Bütöv Vətən uğrunda,
Sıx birləşib əl-ələ
Silahı alıb ələ,
Döyüşməliyik hələ
Döyüşməliyik hələ.
8. «*Mən də, sən də, Anar da,
Əmim qızı Nigar da*»
Bir cümlədə işlənən
Həmcins üzvlər olsa,
Söylə görək, ay Pəri,
Hansı şəxsdə olacaq
O cümlənin xəbəri?
9. «Kim ki dilini sevir,
Mənim dildaşım odur».
«Kim ki elini sevir,
Mənim eldaşım odur».
«Kim anasın sevir sə,
Mənim qardaşım odur».
Cümlələri mürəkkəb,
Ya sadədir, bilirsən?
Budaq növün söyləsən,
Sənə Afərin! Əhsən!

VƏTƏN DƏRDLİ...

Özüm cümlə üzvüyəm
Kökümsə nitq hissəsi.

Görən deyir üzlüyəm,
Nə qəmi, nə qüssəsi.
Parçalanmış Vətənim
Dərdim deyilmi mənim?
Əziz qardaşım Xəbər,
Mənə eyləsən xəbər.
İstədiyın zamanda,
Lazım olan məkanda,
Öz atımı çaparam,
Məqsədime çataram.
Məhv edib qorxaqları,
Alaram torpaqları.
Ünvanımı soruşma,
Söyləməsəm də coşma.
Düz haqq-hesab aparsan,
Kimliyimi taparsan.

“Vətən dərdli...” başlığını oxuyan şagird fikirləşir ki, bu üç nöqtə nə üçün qoyulub? Bu Vətən dərdli kimdir və ya nədir? Mətn oxunarkən aydın olur ki, söhbət vətən dərdli dil terminindən, Xəbərin yaxınlarından, cümlə üzvlərindən birindən gedir. Bu terminin özü cümlə üzvü, kökü isə nitq hissəsi ilə ifadə olunub. Bütün cümlə üzvləri xatırlandıqdan sonra öyrənci **zərflik** termini üzərində dayanır. Çünki bu sözün kökü olan “Zərf” əsas nitq hissələrindən biridir. Bu nitq hissəsi cümlə üzvü vəzifəsində olarkən də bütün qrammatik xüsusiyyətlərini saxlayır, bəziləri bunun həm morfologiyada, həm də sintaksisdə oxşar adlar, ifadələr, vəzifələr daşdığını nəzərə alıb onu cümlə üzvü sayırlar. Hər iki dil bölməsində iştirak edən zərf və zərflik terminini çox vaxt qarışdırır, eyniləşdirirlər.

Lakin zərf və zərflik termininin digər nitq hissələri və cümlə üzvlərindən daha çox “dərdli”, “kədərli” və “qüssəli” olduğunu düşünməmək mümkün deyil.

Yer, məkan mənalarını bildiren Zərflik düşünür ki, Vətən ərazisinin işğalı hamı kimi mənim də dərdimdir. Mən bütün cümlə üzvləri ilə əlbir, sözbir olub onu qorumağa, bütövləşdirməyə həmişə hazırım. Ta ki qardaşım Xəbər mənə bir işarə etsin. Məndə zaman əlaməti var (zaman zərfliyi) istədiyim zamanda, lazım olan məkanda (yer zərfliyi) məqsədime (məqsəd zərfliyi) çatmaq üçün mübarizə aparmağı bacarıram. Əgər bu vətənin bütövlüyü üçün hər kəs, bütün vətən varlıqları mənim kimi mübariz olsa, vətənin dərdini, ağrısını öz dərdi bilsə, biz istədiyimizə nail ola bilərik.

Daha söhbətin nədən, hansı cümlə üzvündən getdiyini soruşmağa ehtiyac qalmır. Öyrənci qəti qərara gəlir ki, vətən dərdli cümlə üzvü olan **zərflikdən** danışılır. Onun mətnə gizli şəkildə verilmiş əlamətləri üzərində iş təşkil olunur.

İstər ibtidai, istərsə də orta məktəbdə şagirdlərin cümlə, cümlə üzvləri, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə haqqındakı təsəvvürlərini müəyyən izahatlar və çalışmalar vasitəsilə genişləndirilməsi daha məqsədəuyğundur. Cümlənin mənasının dərk olunmasında onun baş üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi başlıca rol oynayır. Ona görə də, hər hansı cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirməyi bacarmaq həmin cümlə üzvlərlə müstəqil iş aparmağın açarı sayıla bilər. Bu məqsədlə baş üzvləri tapmaq, onların uzlaşıb-uzlaşmadığını müəyyənləşdirmək, ifadə vasitələrini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi çalışmalara müraciət olunmalıdır.

*“Nənəm bağdan gətirdi
Babamın əsasını.”
Sən göstər bu cümlənin
Qrammatik əsasını.*

“*Qaragöz, sarısaçaq
Qıratı kim çapacaq?*”
Cümləsi gəlsə dilə,
Mübtədanın nə ilə
İfadə olunduğun
Kim birinci tapacaq?

“*Həkimlər söylədi ki,
Oynaqlar duzlaşmayıb*”.
Bu cümlədə baş üzvlər
Uzlaşıb, uzlaşmayıb?

Mübtədası əvəzlik,
Xəbərlərisə məsdər,
Üç dənə cümlə söylə
Hər biri də müxtəsər.

Cümlə üzvlərinin tədrisi və ya onlar haqqında öyrənilmiş materalların möhkəmləndirilməsi zamanı da poetik-praktik çalışmalardan istifadə dərəcəsinə maraqlılığını, öyrəncilərin fəallığını təmin edən iş növlərindəndir. Şagirdlərə hər hansı bir cümlə üzvünün əlamətləri söylənilir, daha sonra isə onun məlum olan digər xüsusiyyətləri haqqında bilgilər aşırılanır. Təhsil alanların məntiqi tərkiyatlarının yoxlanılması, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi, dillə poeziyanın sıx vəhdətdə olduğunun nümayişi və s. məqsədlər üçün belə çalışmalardan istifadə olduqca faydalıdır.

Təklidə isim, sifət,
Əvəzlik, say da olur.
Quruluşca mürəkkəb,
Ya da ki, sadə olur.
Cümlədə vəzifəsi
Çox yüksəkdir, alidir.
Hər bir kəsin bilməsi
Çətin deyil, adidir.
Söylə onun adını,
Bilək istedadını.

Mətni dinləyən şagird və ya tələbələr ayrılıqda müxtəlif nitq hissələri olan sözlərin quruluşca növünə, cümlədəki ali vəzifəsinə istinad edərək müəyyənləşdirirlər ki, burada söhbət cümlənin baş üzvlərindən- mübtədə və xəbərdən gedir. Onlar aşağı siniflərdən bu baş üzvlər haqqında qazandıqları bilgilərini yada salır, tələb olunan suallara cavab verməyə çalışır və ya bilmədiklərini öyrənməyə səy göstərirlər.

Yaxud digər bir poetik çalışmaya diqqət yetirək:

Cümlədə sifəti, gah əvəzliyi,
Gah da ki sayları təmsil edirəm.
Kimsənin mənimlə yox qərəzliyi
Hər kəsi sevdimsə, qoşa gedirəm.
Yəqin ki, tanıdın sən əslimizi,
Əgər tanımadın get, öyrən bizi.

Müəllimlə şagirdlərin diskussiyasından bəlli olur ki, burada söhbət cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan təyindən gedir. O, əsasən, sifət, say və əvəzliliklə ifadə olunur. Təyirlər həmişə “sevdiyi”, aid olduğu üzvlərin önündə onlarla qoşa işlənir.

Sifət, say, əvəzliliklərin yalnız təyin vəzifəsində işlənməsinin hökm olmadığı öyrəncilərə xatırladılır. Lazım gələrsə həmin nitq hissələrinin digər cümlə üzvləri yerində işləndiyini də

nümunələr vasitəsilə onların özləri tərəfindən söylənir. Müəllim öyrəncilərin cavabının şüurluluğunu yoxlamaq və onların bilgilərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə belə bir poetik nümunəni slaytla nümayiş etdirir:

MÜBTƏDA İLƏ ZƏRFLİYİN DIALOQU

Şirindir dilimdə mənə hər sözüm
Nağılı beləcə başladım özüm.
Bu, nə əfsanədir, nə də ki tilsim
Xoşbəxt yaşayırmış Zərf ilə İsim.
Bir gün hədlərini tamam aşılar
Mübtəda Zərflik tək qarşılaşırlar.
Mübtəda söyləyir: «Özünü tanı!».
Zərflik cavab verir: «Biz bir soydanıq».
Dedi: «Söylə görüm, sən kimlərdənsən?»
Dedi: «Sintaksisi tanıyırsan sən?»
Dedi: «O, sevimli bir məkanımdır».
Dedi: «O, mənim də əziz canımdır».
Dedi: «Elinizdə hansı gözəl var?»
Dedi: «Xəbər adlı zərif bir nigar».
Dedi: «Ürəkdəndir bu şirin sözlər?»
Dedi: «Tək ürək yox, şahiddir gözlər».
Dedi: «Sevirsənmi sən də Xəbəri?»
Dedi: «Kölnüm alıb o gözəl pəri».
Dedi: «Sevsə onu Tamamlıq əgər».
Dedi: «Ömrü boyu bil hicran çəkər».
Dedi: «Birdən Təyin ona vurulsa»,
Dedi: «Məhv edərəm lap Məcnun olsa».
Dedi: «Bilirsənmi cinayət nədir?»
Dedi: «Sevən üçün bir əfsanədir».
Mübtəda demədi Zərfliyə bir söz
Elə bil qəlbini yandırır köz.
Gördü məsləhətdir bitsin bu söhbət
Zərfliyi aradan götürsün xəlvət.
Hərdən Tamamlığı düşmən sanırdı,
Hərdən də Təyini o qısqanırdı.
Beləcə tərək edib öz dostlarını
Unutdu dünyanın bütün varını.
Sevimli Xəbərlə verib baş-başa
Bəxtəvər bir ömür sürdülər qoşa.
Gördülər soykökdən hər kimsə küsər,
Tək-tənha yaşayıb qalar müxtəsər.
Odur ki, sirtini dostlara açdı,
İttifaq etməyə tam razılaşdı.
Üzvlər arasında ismarış oldu,
Sintaksis elində sülh, barış oldu.
Oxucum, Sizə də Tanrı yar olsun
Sevgi yollarında uğurlar olsun!

Şeir dialoq şəklində oxudulur, fərdlər və ya kollektiv şəkildə mətn üzərində iş aparılır. Poetik mətn həm elmi, həm də bədii baxımdan təhlilə cəlb edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı Kurikulumu (I-XI siniflər)
2. Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları. “Kurikulum” jurnalı, 2010, №3
3. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dilindən düşündürücü suallar və onların izahlı şərhı, Bakı, 2009
4. Maqsudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili, Naxçıvan, Əcəmi, 2015

ABSTRACT

Elbeyi Magsudov

Organization of work with the poetic-practical exercises in the teaching of a sentence and parts of sentences

The article explains the ways of using the poetic-practical exercises compiled by the author and their importance in the teaching of a sentence and parts of sentences. It shows the importance of the poetic-practical exercises to make learners think, to develop their logical thinking, to make them apply their theoretical knowledge in the practical work or try it, etc. The article has also defined the opportunities and ways of using poetic-practical exercises in teaching syntax. The author aims to show different ways of making the learners love their native language by using grammatical poetry samples which provoke more interest in the teaching process and provide them to acquire the language perfectly. Poetry and the poetry samples which are composed as a unity of grammar and logics are the most optimal means to make the learners think and to help them to define the kind of knowledge to master related to the language acquisition.

РЕЗЮМЕ

Эльбеи Магсудов

Организация работы с поэтико-практическими упражнениями В преподавании предложения и членов предложения

В статье комментируются пути использования и значение поэтико-практических упражнений, составленных автором, в преподавании предложения и его членов. Научно обосновывается, что большое значение имеют поэтико-практические упражнения в развитии сознания и логического мышления обучающихся, в применении ими на практике теоретических знаний и проверке освоения грамматического материала. Автор определяет возможности использования поэтико-практических упражнений в преподавании синтаксиса, вырабатывает навыки по привитию любви к языку с использованием образцов грамматических стихотворений, порождающих у учащихся интерес в обучении. Утверждается, что эти стихотворные образцы, созданные единством поэтики, грамматики и логики, способствуют к тому, чтобы учащиеся задумываются при выполнении упражнений, а также помогают определить степень освоения ими основы знаний.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

XURAMAN HACIZADƏ

*Naxçıvan Universiteti**xuraman.hacizade@rambler.ru*

UOT: 81

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONEMLƏR SİSTEMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ MÜBAHİSƏLİ
MƏSƏLƏLƏR**Açar sözlər:** *sait, samit, qapalı, açıq, danışiq səsi, heca, dil vahidi***Key words:** *vowel, consonant, closed, open, a sound, a syllable, unit of language***Ключевые слова:** *гласная, согласная, закрытая, открытая, звук, слог, единица языка*

Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi ilə bağlı dilçiliyimizdə bir çox mübahisəli məsələlər vardır ki, bu müasir günümüzdə də öz aktuallığını saxlamışdır.

A.Axundova görə fonemlər bir-biri ilə möhkəm əlaqədə olan ünsürlərdir: “Dilin fonem tərkibinə daxil olan linqvistik vəzifəli danışiq səsləri-fonemlər ən azı bir əlamətə görə fərqlənmələrinə baxmayaraq, bir-biri ilə əlaqədə olur, dilin fonematik və fonetik quruluşunda müəyyən bir sistem təşkil edir. Hər hansı bir dilin fonem sisteminin təhlili göstərir ki, fonemlər müəyyən sıralar təşkil edərək, qarşı-qarşıya qoyulur və beləliklə, müəyyən bir struktur əmələ gətirir” (1, s.53). Alim burada N.S.Trubetskoya istinad etmişdir. N.S.Trubetskoy da hesab edir ki, bu strukturu başa düşmək üçün fonoloji qarşı-qarşıya qoyulmaların müxtəlif növlərini tətbiq etmək lazım gəlir (5, s. 83-84).

A.Axundov Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə 44 fonem daxil edir ki, bunlardan 18-i saitlər, 26-sı isə samitlərdir (1, s. 51). O, dilimizin fonetik faktlarını hərtərəfli fonoloji nöqteyi-nəzərdən təhlil etdikdən sonra, aşağıdakı fonem tərkibini müəyyən etmişdir: [i:], [i], [ü], [ö:], [ö], [ə:], [ə], [e:], [e], [a], [a:], [o], [u], [ı], [öü], [ou], “qapalı sait”, “açıq sait”, [p], [b], [m], [f], [v], [t], [d], [n], [s], [z], [ş], [j], [ç], [c], [l], [r], [k], [g], [y], [k'], [q], [nı], [x], [ğ], [h], “qarışıq samit”.

A.Axundov Azərbaycan dilində digər sait fonemlərlə müqayisədə əsas çalarlığı olmayan “qapalı sait”, “açıq sait” fonemlərindən bəhs edir. Alim bu saitlərin yalnız bir fərqləndirici xüsusiyyətinin olduğunu sübut edir ki, bu əlamət də qapallıq və açıqlıqdır. Belə ki, bu fonemlərə yalnız şəkilçilərdə rast gəlmək olar. “Qapalı sait” dörd (ı, i, u, ü), “açıq sait” isə iki (a, ə) variantda təzahür edir.

A.Axundovun “qarışıq samit” məsələsi də maraq doğurur. Xüsusi səs çalarlığı olmayan bu samitin bir fərqləndirici xüsusiyyəti müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da damaq samiti olmasıdır. A.Axundov bu samitin yalnız şəkilçilərdə işləndiyini göstərir və onun beş variantda (k, g, q, x, ğ) mövcudluğunu sübut edir. Alim beş variantdan heç birinə üstünlük verməmişdir. Onu da qeyd edək ki, morfem daxilində heç bir samit fonemlə qonşuluqda təsadüf edilməyən “qarışıq samit” “qapalı” və “açıq” sait fonemlərlə bilavasitə yanaşı işlənir.

Maraq doğuran məqam odur ki, A.Axundov sonrakı tədqiqatlarında (“Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1984)) dilimizin fonem tərkibinə 40 müstəqil fonem (15 sait fonem, 25 samit fonem) daxil edir. “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” kitabında haqqında bəhs etdiyi “ou”, “öü” diftonqlarından, yalnız şəkilçilərdə işlənən “qapalı sait” və “açıq sait”, “qarışıq samit” fonemlərindən ikinci dəfə danışmamışdır. O, bunu belə izah edir ki, həmin fonemlərin müstəqil səs cildi olmadığından onları müstəqil fonemlər siyahısından çıxarmışdır. Onu da qeyd edək ki, digər dilçilik ədəbiyyatlarında da bu məsələlərlə bağlı elmi faktlara rast gəlmirik.

Azərbaycan dilində dilarxası sonorlu cingilti samit də vardır ki, bu səsə sağır “nun” və ya velyar n deyilir. Bu səsin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur. Buna türk dillərinə aid abidələrdə, klassiklərimizdə, dialekt və şivələrimizdə rast gələ bilirik.

N₁ səsi 1930-1940-cı illərdə latın qrafikalı əlifbada aparılan dəyişikliklər nəticəsində əlifbadan çıxarılmışdır. A.Axundova görə, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna həsr olunmuş elmi əsərlərdə adı çəkilməyən bu səs dilimizin özünəməxsus samitlərindən biridir. Bu fikrə H.Mirzəzadə də rast gəlirik. O yazır: “Azərbaycan dilində uzun müddət az işlənmiş olan qovuşuq “nq” və sağır nun adlanan “n₁” səslərinin müəyyən tarixi dövrlərdə türklər üçün vahid imla xatirinə işləndiyini söyləmək, bircə, səhvdir. Bu gün bir sıra türk dillərində bu səsin olması və Azərbaycan dilində bunun işlənməsi heç də bu səsin ancaq türk dillərindən gəlməsinə əsas vermir. Əksinə, bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili özünəməxsus qanun daxilində inkişaf edərək, tədricən bir sıra müştərək cəhətlərdən azad olmuş və o biri türk dillərindən fərqlənir” (9, s. 20).

Ə.Dəmirçizadənin nə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında, nə də ondan sonrakı elmi ədəbiyyatlarda n₁ samitinin ədəbi dildə işlənmə faktına rast gəlmirik. A.Axundov Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə daxil etdiyi n₁ səsinin dilimizdən tamamilə çıxarılmasının əleyhinədir. Hətta hazırda dilimizdə işləndiyini sübuta yetirməyə də çalışır: “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz kökündə, həqiqətən, n₁ samiti, demək olar ki, heç bir iz buraxmadan öz yerini dilönü “n” foneminə vermişdir. Lakin yalnız bir şəkildə (n₁) səsi müasir ədəbi dilimizdə də özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Bunun səbəbi həmin samitin göstərilən şəkildə məna fərqləndiricilik, daha doğrusu, forma fərqləndiricilik qabiliyyətinə malik olmasıdır” (2, s. 175). Alim dil materiallarından götürülmüş misallarla fikrini əsaslandırır: “Ədəbi tələffüzdə, hətta “sənin ürəyini n” ifadəsi dilarxası n₁ samiti olmadan tələffüz edildiyində, ciddi məna dolaşığına, tələffüz nöqsanına səbəb olur və faktik olaraq, n₁ samiti olmadan işlənmir. Göstərilən fonemin dilimizin fonetikasi kitablarında qeyd olunmaması şərq qrupu dialekt və şivələri qrupu nümayəndələrinin danışığında bir qayda olaraq, ədəbi tələffüz normasının pozulmasına səbəb olur: ürəyü:n” (2, s. 176).

Hazırda nə əlifbada, nə də Azərbaycan ədəbi dilində n₁ samiti işlənmir.

A.Axundov Azərbaycan dili saitlərinin fonoloji cəhətdən ona qədər həllini tapmadığı iki məsələsini də tədqiqatına cəlb etmiş və bu problemin həllinə son bir nöqtə qoymaq istəmişdir:

- 1) Müasir Azərbaycan dilində uzun sait fonemlər məsələsi;
- 2) Müasir Azərbaycan dilində diftonqlar məsələsi.

Ə.Dəmirçizadə, eləcə də M.Hüseynzadə uzun saitləri fonem adlandırmamışlar. M.Hüseynzadə yazır: “Azərbaycan dilinin özünə məxsus səslərində bu hadisə yox dərəcəsidir, yalnız bəzi dialekt və şivələrdə, eləcə də suallı sözlərdə; məs.: yazacağam? alarsan? gələrsən? gəlir? və s. sözlərdə özünü göstərir” (6, s. 21). Ə.Dəmirçizadə isə daha kəskin çıxış edərək, uzun saitləri, ümumiyyətlə, fonem hesab etmir: “Azərbaycan ədəbi dilində tam sabitləşmiş və fonem keyfiyyəti kəsb etmiş uzun və qısa saitlər yoxdur. Lakin şivələrdə belə saitlər olduğu kimi, ədəbi tələffüzdə də orfoepik normalar ilə müəyyən dərəcədə bağlı olan uzanmalar və qısalmalar, daha doğrusu, saitlərin uzun və qısa variantları mövcuddur” (4, s.38). Göründüyü kimi, hər iki alim uzanmanın dialektlərimizə xas xüsusiyyət olduğu iddiasını irəli sürürlər.

İlk dəfə 1946-cı ildə Q.Ələkbərli özünün namizədlik dissertasiyasında uzun saitləri müstəqil fonem hesab etmişdir. Onun fikrinə görə, uzun saitlər məna fərqləndirilməsinə səbəb olduqları üçün fonem hesab edilə bilər. Lakin alim uzun saitlərdən yalnız üçünün-ə:, e:, ö: saitlərinin bu xüsusiyyətə malik olmasından danışır. Uzun saitlərin müstəqil fonem hesab edən digər dilçilər isə F.Kazımov və Ə.Əfəndizadədir.

Uzun saitlər məsələsində A.Axundov F.Kazımovun mövqeyindən çıxış etmişdir.: “Biz də Azərbaycan dilində uzun saitlərin müstəqil fonemlər olması fikrinə tərəfdarıq. Məlum olduğu üzrə, dildə yalnız bir kvaziomonimin varlığı fonemi müəyyənləşdirmək üçün kifayət edir. Azərbaycan dilində isə onların sayı 10-dan artıqdır. Belə kvaziomonimlər olmadığı təqdirdə isə, onların məna-qeyri-məna prinsipi üzrə qarşılaşdırılması da kifayət əsas hesab edilə bilər” (1, s. 71). Alimin qeydlərində uzun-qısa saitlərin qarşı-qarşıya qoyulmasına aid xeyli sayda nümunəyə

rast gəlirik. “ilə-i:lə, bəzən-bə:zən, mədəni-mə:dəni, dini-di:ni, nərə-nə:rə, asan-a:san, dava-da:va, narın-na:rın, sat-sa:t və s.” (1, s. 55).

A.Axundov uzun saitlərin alınma olması səbəbindən dilimizin fonemləri sırasında görməyən dilçilərin fikrinə öz qəti etirazını bildirir: “...birincisi, fonemin müəyyən olunmasında mənşə məsələsinin əhəmiyyəti yoxdur, ikincisi, hətta əhəmiyyəti olsa belə, Azərbaycan dilindəki uzun sait fonemlər mənşəcə alınma sözlərdə işlənməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin öz fonetik quruluşunun məhsuludur” (1, s. 71). Alimin ümumi izahından bu nəticəyə gəlmək olur ki, müasir fonologiyanın tələbləri cəhətdən bir saitin fonemliyi onun mənşəyi ilə deyil, dilin müasir vəziyyətində oynadığı rol ilə izah olunmalıdır. Deməli, müasir Azərbaycan dilində uzun saitlər linqvistik vəzifəyə malik olduqları üçün müstəqil fonemlər kimi qəbul edilməlidir.

H.Həsənov da hesab edir ki, Azərbaycan dilinin fonem tərkibində 40 müstəqil fonem vardır və bunlardan 15-i sait, 25-i isə samitdir. O, uzun saitləri müstəqil fonemlər siyahısına salmışdır. Lakin alimin fikirlərində ziddiyyətlərə də rast gəlirik. O, sonra yazır: “Azərbaycan dilində uzun saitlər nəzərə alınmasa, doqquz sait, iyirmi beş samit fonem var” (5, s.54). Uzun saitləri məsələsində B.Xəlilovun da fikirləri maraqlıdır: “Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olmayan, fonem keyfiyyəti kəsb etməyən saitlərdir. Bu saitlər müəyyən dərəcədə dialekt və şivələrdə mövcud olur, həm də ədəbi tələffüz zamanı yaranır, orfoepik norma kəsb edir” (7, s. 73). F.Veysəlov isə qəti şəkildə bildirir ki, Azərbaycan dilində 9 sait fonem vardır və uzun saitlər fonem adlandırılı bilməz: “...bu saitlərin heç biri dilimizdə morfem göstəricisi kimi çıxış etmir və eyni morfem daxilində əvəzlənmədə iştirak etmir. Məhz buna görə də biz onları müvafiq fonemlərin uzunlaşan variantları hesab edirik. Fonem isə həm mövqedən asılı, həm də mövqe ilə bağlı olmayan variantlarda çıxış edən, birbaşa, ya da potensiyada mənə daşıyan, söz və söz formalarını fərqləndirməyə xidmət edən müstəqil dil vahididir” (13, s.141). O, belə hesab edir ki, uzun saitlər sait fonemlərin fərqləndirmə funksiyasını yerinə yetirən variantlarından ibarətdir.

Diftonqların müstəqil fonem olması məsələsində də dilçilərimiz arasında fikir ayrılıqları vardır. Belə ki, Ə.Dəmirçizadə məxrəc sabitliyinə görə saitləri təkavaz (monofonq), cütavaz (diftonq) olmaqla iki yerə ayırmış, cütavazlılığın da dialektlərimizə aid xüsusiyyət kimi izah etmişdir: “Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində, xüsusən saitlər birləşməsinin, bəzən də əvvəl gələn saitlərlə y, v, f kimi samitlər birləşməsinin diftonqvari tələffüzünə yol verilir ki, bununla da şivələrdə bir sıra diftonqlar formalaşır” (4, s. 38). Alim dilimizdə diftonq fonemlərin varlığını, ümumiyyətlə, qəbul etmir: “Azərbaycan ədəbi dilində tam formalaşmış monofonq saitlərlə qarşılıq təşkil edən diftonq fonemlər yoxdur” (4, s. 38). O, qeyd etdiyi oy, ay, uy, oy, əy, ov, öv və s. kimi sait+samit birləşməsindən ibarət diftonqların yalnız ədəbi tələffüzdə işlənmə biləcəyi qənaətindədir. F.Kazimov isə Azərbaycan dilində müxtəlif saitlərin y samiti ilə birləşməsindən ibarət olan doqquz diftonqun olduğunu göstərir (14, s. 300). O, diftonqu iki fonemin birləşməsi hesab edir. Burada mübahisəli bir məqam vardır. Əslində dilçilikdə diftonqun əsas əlaməti iki müxtəlif cinsli saitin bir heca daxilində tələffüz olunmasıdır.

M.Şirəliyev də diftonqların sözdə v və y samitlərinin düşməsi nəticəsində sait+sait birləşməsindən əmələ gəldiyini vurğulayır və dialektlərimizdə xeyli diftonqun işləndiyini geniş izah edir (10, s. 35-38). Alim dialekt və şivələrimizdə ou, öü, au, ou, öa, əu, ua, üa, oa, öa diftonqlarının olduğunu göstərir. Bunlardan ou, öü, au, ou, öa, əu tam alçalan, ou, öü yarımçıq alçalan, ua, üa, oa, öa isə yüksələn diftonqlardır.

A.Axundov dilçilikdə həmişə mübahisə doğuran diftonq fonem məsələsinə əslində bir son qoymaq istəmişdir. O, Azərbaycan dilində diftonqun mövcudluğunu irəli sürür: “Azərbaycan dilində iki diftonq, məhz öü, ou diftonqları vardır ki, onlar yazıda ov, öv (bəzi hallarda öy) hərf birləşmələri ilə işarə edilir” (1, s.92). Alim hər iki diftonqun əsas fərqləndirici xüsusiyyətinin cütavazlılıq olduğunu vurğulayır. Ou diftonqunu təkavazlı o fonemlə qarşı qoyan alim, öü cütavazlısının isə təkavazlı ö saiti ilə oppazisiya təşkil etdiyini irəli sürür. “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” (1973) kitabında öü diftonqu ilə işlənmiş 57 (döülət, köürək, köüsər, köüşən, nöübə, töübə və s.), ou fonemi ilə 56 söz (ouqat, ousana, qouğa, douğa, douşan, nouruz və s.) verilmişdir (1, s.138-139). A.Axundovun fikrinə görə, Azərbaycan dilində diftonqlar cəmi 113 sözdə işlənir. Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, bu diftonqlar yalnız söz köklərində işlənir,

onların şəkilçilərdə özünü göstərməsi mümkün deyil. Lakin diftonqlar problemi dilçiliyimizdə hələ də aktuallığını qoruyur. B.Xəlilov diftonqlar məsələsində Ə.Dəmirçizadənin mövqeyindən çıxış edir və düşünür ki, Azərbaycan ədəbi dilində cütavaz saitlər yoxdur (7, s 71-72). F.Veysəlov da dilimizdə diftonqların olması fikrini inkar edir. Onun fikrincə, diftonqlar həmişə bir morfemin daxilində çıxış edir, morfem sərhədlə komponentlərə parçalanmır, bir morfem daxilində başqa morfem və ya monoftonqla əvəz oluna bilirlər. O, Azərbaycan dilində diftonq deyil, diftonqa bənzəyən diftonqoidlərin işləndiyi fikrini irəli sürür ki, bunlar da söz daxilində vurğusuz hecaların zəifləməsi zamanı “sait+samit” və “samit+sait” ardıcılığının pozulması nəticəsində yaranan səs birləşmələridir.

A.Axundov uzun saitləri və diftonqları müstəqil fonem adlandırmasına, bu problemi birdəfəlik həll etməyə çalışmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində mövzu ilə bağlı mübahisələr hələ də davam etməkdədir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi haqqındakı fikirlər bir çox məsələlərdə ziddiyyət təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973. 302 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s
3. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 2004, 504 s
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika. Orfoqrafiya. Orfoepiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s
5. Həsənov H. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 269 səh
6. Hüseynzadə M. H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, API-nin nəşriyyatı, 1963, 276 səh
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 310 səh
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi, Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1990, 376 səh
9. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, Nurlan, 2007, 416 s
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2008, 416 səh
11. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, Mütərcim, 2001, 380 səh
12. Veysəlov (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993, 192 səh
13. Veysəlov (Veysəlli) F. Struktur dilçiliyin əsasları. I cild, Bakı, Təhsil, 2005, 342 səh
14. Алекперов А.Г. Фонематическая система современного Азербайджанского языка. Баку: Елм, 1971, 100 с
15. Алекберли Г. Проблема фонемы в свете марксистско-ленинской теории познания // Изв АН СССР, 1953, т. XII, вып. 4, с. 378-383
16. Кязимов Ф. Система гласных фонем азербайджанского языка // Изв. АН СССР, 1952, т. XI, вып. 4, с. 295-301

ABSTRACT

Hajizadeh Xuraman

Some issues related system phonemes Azerbaijani language

Introduced A.Akhundov in the Azerbaijani language phonemes sound n, and that the long vowels and diphthongs are phonemes disputes. In linguistic literature thoughts related to this issue is still controversial.

A.Akhundov entered to phonemic system of the Azerbaijani language 44 phonemes, 18 from them are vowels and 26 are consonants.

Dedicated consonant n_1 of the Azerbaijani alphabet in 1930-1940 years, was subsequently re-introduced A.Akhundov. He is absolutely against taking out of phonem sounds that were entered to phonemic system. But at the moment this is not consonant alphabet in Azerbaijan, and is not used in the literary Azerbaijani language.

A.Akhundov as Q.Alakbarli F.Kazimov and long vowels in the Azerbaijani language are considered independent phonemes. But M.Huseynzadeh A.Dəmirçizadeh and long vowels are not considered phonemes. Both of scientists think that, elongating of sounds, this are special characteristics of our dialect.

And F.Veysalov categorically denies that the long vowel phonemes. According to him, in Azerbaijan language, there are 9 vowel phonemes, and long vowels or they can not be considered as phonemes. He believes that the long vowels are executing function differentiation of vowel phonemes.

The Azeri language according F.Kazimov nine, and according to A.Akhundov has two diphthongs. Diphthongs in the Azerbaijani language are used only 113 words. These diphthongs used in the root words and their manifestation in the suffix are not possible.

F.Veysalov, B.Khalilov, A.Demircizadeh generally excludes the idea of diphthongs in the Azerbaijani language.

РЕЗЮМЕ

Хураман Гаджизаде

Некоторые спорные вопросы, связанные системой фонем Азербайджанского языка

Введенный А.Ахундовым в систему фонем Азербайджанского языка звук n_1 , а также что длинные гласные и дифтонги являются фонемами спорные вопросы. В лингвистической литературе мысли связанные с этой проблемой все еще противоречивы.

А.Ахундов ввел в фонематическую систему Азербайджанского языка 44 фонемы, из которых 18 гласных и 26 согласных звуков.

Выведенная согласная n_1 из Азербайджанского алфавита в 1930-1940 годах, в последующем заново была введена А.Ахундовым. Он категорически против изъятия введенных в фонематическую систему Азербайджанского языка этих фонематических звуков. Но настоящий момент этой согласной нет в Азербайджанском алфавите, и не используется в литературном Азербайджанском языке.

А.Ахундов как и Г.Алекперли и Ф.Казымов долгие гласные в Азербайджанском языке считает независимыми фонемами. Но М. Гусензаде и А.Демирчизаде долгие гласные не считает фонемами. Оба ученых придерживаются мнения, что удлинение звуков являются особенностями диалекта Азербайджанского языка.

А Ф.Вейсалов категорически отрицает то, что долгие гласные фонемы. По его мнению, в Азербайджанском языке есть 9 гласных фонем, и долгие гласные ни как не могут считаться фонемами. Он считает, что долгие гласные являются исполнителями функции дифференциации гласных фонем.

В Азербайджанском языке согласно Ф.Казымову девять, а согласно А.Ахундову есть два дифтонга. Дифтонги в Азербайджанском языке используются всего 113 словах. Эти дифтонги используются в корне слов и проявление их в суффиксах не возможно.

Ф.Вейсалов, Б.Халилов, А.Демирчизаде вообще исключают мысль дифтонгов в Азербайджанском языке.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
Q.Əsgərova

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

squlubeyli@mail.ru

UOT: 81

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CƏMLİK KƏMIYYƏT FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏSİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *cəmlik anlayışı, morfoloji kateqoriya, funksional-semantik dilçilik sahəsi, müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri, ifadə planı, məzmun planı, invariant məna, məna variantları*

Key words: *the conception of plurality, morphological category, functional-semantic linguistic field, means of expression of different levels, plan of expression, plan of content, invariant meaning, variants of meaning*

Ключевые слова: *понятие множественности, морфологическая категория, функционально-семантическая лингвистическая категория, способы выражения разных уровней, план выражения, план содержания, инвариантное значение, варианты значения*

Bu məqalədə cəmlik anlayışı funksional-semantik dilçilik sahəsi müstəvisində araşdırılmışdır. Məsələ burasındadır ki, bu linqvistik vahidin kəmiyyət morfoloji kateqoriyasının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi onun nə məzmun, nə də ifadə planının hərtərəfli əhatə olunmasına imkan vermir. Təsadüfi deyildir ki, klassik mənada qrammatik kateqoriya anlayışının funksional-semantik tədqiqatlarda tətbiqinin çətinliyini nəzərə alan bəzi dilçilər bu anlayışın mahiyyətini dəyişdirməyə, əhatə dairəsini genişləndirməyə can atmışlar. Məsələn, Yu. V. Rojdestvenski “Ümumi dilçiliyə dair mühazirələr” adlı kitabında qrammatik kateqoriya anlayışının ifadə vasitələrinin komponentlərini genişləndirərək hər hansı qrammatik kateqoriyanın invariant mənasının dilin müxtəlif səviyyələrini təmsil edən vasitələrlə ifadəsinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, universal qrammatikada kateqoriyalar məzmun və müxtəlif formalı ifadə vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülməlidir (1, 179). Ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriya termini altında aparılan bir çox tədqiqatlar ənənəvi qrammatik kateqoriya anlayışının çərçivəsinə sığmayaraq müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrini, eləcə də bilavasitə həmin kateqoriyanın morfoloji vasitələri ilə ifadə olunmayan invariant mənaları əhatə etmişdir. Bir çox tədqiqatlarda qrammatik kateqoriyaların tərkib hissələri ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi tədqiq olunmuşdur. Kəmiyyət anlayışı ilə bağlı bir çox araşdırmalarda da bu xüsusiyyət özünü göstərir. Məsələn, Camaldın Buranov ingilis dili və türk dillərinin müqayisəli tipologiyasından bəhs edən əsərində müvafiq fəslə kəmiyyət kateqoriyası deyil, məhz cəmlik kateqoriyası adlandırmışdır (2, 191). Yaxud A. D. Daniyarovun namizədlik dissertasiyası məhz “Müasir Qazax dilində cəmlik kateqoriyası” (3) adlanır.

“Funksional-semantik sahə” termini başlıca olaraq sahələr arası linqvistik hadisə kimi, daha doğrusu, semantik funksiyaların ümumiliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülür. Yəni funksional-semantik ümumilik baza rolunu oynayaraq müxtəlif səviyyəli dil elementlərini (morfoloji, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji) bir araya gətirir.

Hər hansı funksional-semantik sahənin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onun məzmun və ifadə planlarına malik olmasıdır. Hər hansı bir linqvistik sahənin bütün müxtəlif səviyyəli (morfoloji, sintaktik, leksik, leksik-sintaktik və s.), ayrı-ayrı yaruslara xas olan ifadə vasitələrinin məcmusu həmin sahənin ifadə planını təşkil edir. Bütün bu müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin ümumi invariant mənası isə müəyyən sahənin məzmun planını əmələ gətirir. Bu tipli

araşdırmalarda məzmunun formaya prinsipinin tətbiqi hər hansı dil hadisəsinin istər məzmun, istərsə də forma tərəflərinin tam əhatə olunmasına imkan yaradır. A. V. Bondarkonun göstərdiyi kimi, funksional-semantik tədqiqatların özünəməxsusluğu, hər şeydən əvvəl, funksiyalardan ifadə vasitələrinə prinsipinin tətbiqi ilə bağlıdır (4, 3). Beləliklə, bu araşdırmada müasir Azərbaycan dilində cəmlilik anlayışının müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri ilə reallaşan əsas məna variantları ümumiləşdirilmişdir.

Kəmiyyət funksional-semantik kateqoriyasının komponenti olan cəmlilik anlayışının iki əsas variantı diqqəti cəlb edir: a) eyni əşya və ya şəxslərin cəmliyi, yəni birdən artıq olması; b) müxtəlif əşya və ya şəxslərin cəmliyi. Əvvəlcə, birinci variantın məna çalarlarını nəzərdən keçirək.

I. Müəyyən cəmlilik, yəni əşyanın kəmiyyətinin dəqiq ifadə olunması. Məsələn: Deyirlər bu dağın **beş milyon yaş**, Bu çayın **üç milyon yaş**ı tamamdır (5, 311). **Yeddi ildir** anam köçüb bu dünyadan (5, 332). Rayonumuzun **on yeddi təsərrüfatı** başsız qalıb (6, 329). **On bir ildən** artıq idi ki, bu kimsəsiz qadın bu sözləri işlətmirdi (7, 99).

Misallardan görüldüyü kimi, bu məna variantının iki əsas ifadə vasitəsi var:

a) müəyyən miqdar sayları. Bu məna çalarının ifadəsində morfoloji kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan –lar, -lər şəkilçisindən istifadə olunmur. Başqa sözlə, bu məna çaları sintaktik yolla, yəni birinci tərəfi müəyyən miqdar saylarından ibarət olan söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunur. Bu tipli birləşmələr, bir qayda olaraq, birinci növ təyini söz birləşmələri adlandırılır (9, 180). Beləliklə, bu məna çalarından məhz kəmiyyət funksional-semantik kateqoriyasında bəhs olunması müasir türk dillərində “beş gün” tipli birləşmələrdə miqdar sayları ilə isimlər arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın olmaması, yəni Azərbaycan dilinin qrammatik normasına görə konkret miqdar saylarından sonra gələn isimlərin cəmlilik şəkilçisi qəbul etməməsidir. “Ancaq rəsmi-ədəbi üslubun tələbi aydınlıq yaratmaq üçün hərdən bu normanı pozur...” (10, 34).

b) leksik mənasında müəyyən miqdar sayı ehtiva olunan isimlər: həftə, ay, il, qərinə (əslində otuz üç illik bir dövr olub əsr mənasında işlənir) (11, 487), əsr və s. Dilimizdə həmçinin arşın - metr ölçü üsulunun tətbiqindən qabaq işlədilər, 0, 71 metrə bərabər uzunluq ölçüsü (11, 130), abbası - dörd şahılıq (iyirmi qərliklik) ağ pul, İranda Şah Abbas dövrünə aid gümüş pul (11, 26), çərək - arşının və girvəngənin dördüdə biri (12, 432), girvəngə - 400 qram (12, 166), kiloqram, batman - Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müxtəlif ağırlıqda (əsasən iyirmi girvəngə ağırlığında) olan köhnə çəki ölçüsü (11, 206), ton, santimetr, metr, kilometr, şahı - beşqəpiklik pul (13, 504) və s. Məsələn: Arşın olmayan yerdə çərək də ölçüdür (14, 37).

II. Qeyri-müəyyən cəmlilik. Adil Babayevə görə, “Hələ qədim insanlarda əşyanın konkret miqdarını hesablamaq, bunun üçün hansı ədədi etalon götürmək kimi biliklər olmadığı vaxtlarda onun qeyri-dəqiq kəmiyyəti haqqında anlayışlar olmuşdur.” (15,424). Bu məna variantında qeyri-müəyyən cəmliyin, birdən çoxluğun ayrı-ayrı linqvistik vasitələrlə formalaşan müxtəlif variantları ifadə olunur. Məsələn: **Çox** torpağın **çox** yerində Qırmızılıq qalır hələ (5, 218). **Bir-iki** qurtum çay içib, ... **bir az** yuxa-pendir yedi (6, 55). Hacı Abdullanın qardaşı qızları ilə **saatlarla** lingi-lingi oynayırlar (7, 31). **Aylarla** ovun belə keçir (7, 74).

Bu məna variantının aşağıdakı çalarlarını göstərmək olar:

1) qeyri-müəyyən çoxluq: Bir ağılın budağından sallanıb, **Neçə-neçə** ağı dayaz yaşayır (5, 287).

Bu məna çalarının aşağıdakı ifadə vasitələri vardır:

a) Kəmiyyət morfoloji kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan –lar, -lər şəkilçisi. Məsələn: **Minlərin** gözündən gilələnib sən Birinin boynundan asılmamısan (5, 421). Deməli, **min illər** qabaq insanların nəinki təfəkkürü, hətta səsləri də başqa cür imiş (7, 210).

Misallardan görüldüyü kimi, bu işlənmə məqamında cəm şəkilçisi müəyyən cəm kəmiyyəti qeyri-müəyyən cəmə çevrilir. Bu şəkilçi həm bilavasitə müəyyən miqdar saylarına, həm də birinci komponenti miqdar sayları olan söz birləşmələrinin ikinci komponentinə artırıla bilər. Bu məna çalarının ifadəsində -lar, -lər şəkilçisi müxtəlif nitq hissələrinə artırılaraq onları substantivləşdirir və eyni zamanda onların mənasına qeyri-müəyyən çoxluq çalarını əlavə edir. Əksər hallarda qeyri-müəyyən cəmliyin ifadəsində kontekst də mühüm rol oynayır. Məsələn:

Yandın, atəşinlə **kimlər** isindi? (5, 73). Bezərəm Xəyyamlar cavab tapmamış İdrak “**neyçinlər**”i, “**niyələr**”indən (5, 256). Onun kimin qarasına söyləndiyini **çoxları** bilir, qəhqəhə ucalır... (8, 90).

b) sintaktik üsul, lüğəvi mənasında qeyri-müəyyən çoxluq olan sözlər vasitəsilə yaranan söz birləşmələri vasitəsilə. Məsələn: **Xeyli** vaxt beləcə getdilər (7, 156). **Bir xeyli** pul aldı (16, 50). Çıraq keçənə yaxın çox işıq verər (14, 75). **Çox-çox** mürəkkəb iş gedir bu məhkəmə günlərində (6,248). Bu beş günlük dünyada hər kəs səy və təlaş edir ki, **çoxluca** pul qazanıb, əmri-məişətini xoşluqla keçirtsin (17, 20). Dördyol məhəlləsi boyunca düzülən **saysız-hesabsız** dükənlər yenidən açılmış, alış-veriş başlanmışdı (7, 16).

Lüğəvi mənasında qeyri-müəyyən çoxluq ehtiva olunan sözlər birləşmələrin ikinci tərəfi kimi də çıxış edə bilər. Məsələn: Şagirdlərin **əksəriyyəti** yoxlanıldı (7, 241). Gələnlərin **çoxusu** qadındır (16, 49)

c) Frazoloji ifadə vasitəsi: **Başımın tükü sanı** belə şeylər görmüşəm bu tərs-avand dünyada, dərdin alım (6, 80). Deyir **başımın tükü sayı** adamlar görmüşəm burda (16, 26). Bu **ucsuz-bucaqsız** göylərdə bir qüvvət varsa, o səni atılan daşlardan qorunmalıdır (8, 191).

Hüseyn Bayramov bu tipli frazeoloji birləşmələri kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələr adlandıraraq onları “az” və “çox” mənası verən iki qrupa bölmüşür (20, 114-116).

ç) sözlərin təkrarı ilə. Məsələn: İndi **səbət-səbət** araq soyudan Daş novlu bulağın gözləri dolub (5, 345). Elə bil hansı bir sehrkar atlısa indicə çapıb getmiş, arxasınca **ovuc-ovuc** qırmızı, sarı, çəhrayı düymələr səpmişdi (7, 189). Sonanın başı üzərində **koma-koma, dəstə-dəstə bulud** toplandığı bir zamanda onu tək-tənha qoymayaq... (8, 74)

Bəzən sözlər “-ba, -bə” elementləri ilə birləşir: qatbaqat, növbənöv. Məsələn: Kişi oturaq həyat keçirdiyindən ... peysərini **qatbaqat ət** basmışdı (8, 150).

d) Qeyri-müəyyən çoxluğun cümlə səviyyəsində ifadəsi. Məsələn: Buraya **o qədər** şair və şeir həvəskarı **gəlir** ki! (8, 10).

Bu cümlədə **o qədər** birləşməsi məhz xəbər təsdiqdə işləndiyi üçün qeyri-müəyyən çoxluq ifadə edir. Xəbər inkar formasında işlənsəydi, qeyri-müəyyən azlıq ifadə olunardı. Müqayisə edək: Buraya o qədər də şair və şeir həvəskarı gəlmirdi.

Qeyri-müəyyən çoxluq kontekst daxilində “neçə” “nə qədər” sözləri vasitəsilə də ifadə olunur. Məsələn: Biz bunu istəyirik oxucularımıza ərz edək ki, **neçə** ayların müddətində **nə qədər** zəhmətlərdən sonra **neçə** dəfə bir yerə cəm olub danışmağın, çalışıb-vuruşmağın nəticəsi bu oldu ki ... Gəncə aclarına əvvəl-axır qırx beş min pul cəm oldu (17, 150).

2) Qeyri-müəyyən azlıq. Bu mənanın formalaşmasında kontekst xüsusi rol oynayır. Məsələn: Gördüm məni dəfn eləyir **beş-on adam** (5, 285). O çardağın altında oturan bədbəxtimizə **az-çox** məlumdu bu həqiqətlər (6, 335).

Bu məna variantının əsüas ifadə vasitələri aşağıdakılardır.

a) Birinci komponenti az kəmiyyət ifadə edən müəyyən miqdar sayları olan söz birləşmələri. Məsələn: Darvazadan bir az kənarda **beş-altı** qoyun bağlanmışdı (7, 19). Hərə **bir-iki** şeir oxuyur, müzakirə başlanır (7, 226).

b) Birinci komponenti qeyri-müəyyən miqdar ifadə edən elementlərdən ibarət olan birləşmələr. Məsələn: **Bir neçə** adam qızıl və xalça dükənlərinin qabağında məxmər stullarda oturub dərvişə qulaq asırdılar (7, 210). Hm... zənnimcə elədir, hərçənd **çox az** adam tapılar ki, onu təsdiq etsin (7, 256).

c) Qeyri-müəyyən azlığın cümlə səviyyəsində ifadəsi. Məsələn: Burada **o qədər** də toz-torpaq **olmur**... (8,7). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu cümlədə “o qədər” birləşməsinin azlıq və ya çoxluq ifadə etməsi cümlənin xəbərindən asılıdır, yəni bu cümlədə xəbər təsdiqdə olsaydı, cümlə qeyri-müəyyən çoxluğun ifadəsinə xidmət edərdi: Burada o qədər toz-torpaq olur ki. Bundan başqa, eyni fikir digər formada da ifadə oluna bilər: Heç bilirsənmi burada nə qədər toz-torpaq olur?

3) Təqribi kəmiyyət. Bu məna çalarında azlıq və çoxluqdan daha çox təqribilik ifadə olunur. Məsələn: **Otuz-otuz beş** yaşlarında olardı (7, 156). – Bilirsiz nə var, **az-çox** ziyalılarımız, təzəpərəstlərimiz həvəslə məktəbə uşaq verəcəklər (8, 59).

Bu məna variantı aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

a) Həm kəmiyyət morfoloji kateqoriyasının, həm də kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin ifadə vasitəsi olan – lar, -lər şəkilçisi vasitəsilə. Məsələn: **Əlli yaşlarında** bir qadın üç-dörd qadının qucağında çılgın, tükürpədicə səslər çıxarır, saçlarını yolurdu (7, 85). **Yüz min illər** keçəcək, yenə də çay axacaq (8, 27).

b) Kəmiyyətcə çox da fərqli olmayan miqdar saylarının, eləcə də kəmiyyət ifadə edən digər sözlərin (az, çox və s.) qoşa işlənərək söz birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi işlənməsi ilə. Məsələn: Axı necə olsa da, **on-on iki illik ömrü** bu yerlərdə keçmişdi (8, 79). Məhz bu gün **çox-çox** həqiqətlər deməliyəm sənə, qadası (6, 242).

c) –dak,- dək, -can, -cən şəkilçiləri vasitəsilə. Məsələn: Tək bir Şamaxıda qanovuz, kəlağayı, darayı toxuyan dörd **minəcən** usta – sənətkar var (8, 4).

ç) Müəyyən miqdar saylarından və ya qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edən söz və ya birləşmələrdən sonra və ya əvvəl lüğəvi mənasında təqribilik ehtiva olunan "təqribən, yaxın, cəmi, kimi, qədər" kimi sözlərin işlənməsi ilə düzələn söz birləşmələri vasitəsilə. Məsələn: Dəlləyin yaşı **yetmişə yaxın** olardı (7, 190). Məclis dağılmış, onlar otaqda **cəmi bir neçə nəfər** qalmışdılar (8, 139). **Təxminən** bir saat qədərincə molla əfəndi dua oxudu (17, 98). "Vəqt" qəzeti yazır ki, avqustun 22-də Həştərxanda iki minə **qədər** müsəlman bir yerə cəm olub vəbanı toxtatmaq qəsdilə qırx üç qoyun kəsiblər (17, 176).

4) Tamın müəyyən bir hissəsi, kəsr kəmiyyəti. Məsələn: Deməli, bu adam ağıl və hünərinin hələ **onda birini** göstərə bilmir (7, 49).

Bu mənə növünün iki əsas ifadə vasitəsi var:

a) Kəsr sayları vasitəsilə. Məsələn: Yox, Züleyxa, ürəyimdəkilərin heç yüzdə birini deyə bilməmişəm (7, 113). Mənim bir balaca baqqal dükənim var ki, kökündən satsan, bu pulun üçdən biri ələ gəlməz (21, 98). Mən nəyəm? Zərrənin milyonda biri (5, 473).

b) Lüğəvi mənasında tamın müəyyən bir hissəsinin ehtiva olduğu sözlər (yarım, yarı, para, çərək və s.). Məsələn: Bəzi fəhlələrin şeylərinin içində bunlardan savayı olardı üç arşın **yarım** qırmızı çit (17, 72). Xülasə, faytonçu **yarım** saat məni səhra ilə gətirdi (21,131).

B. A. Serebrennikov və N. Z. Hacıyevaya görə, bu mənə növünün əsas ifadə vasitəsi olan kəsr sayları, görünür, ulu türkcədə olmamışdır (19, 172).

Bu mənə növü aşağıdakı ifadə vasitələrinə malikdir:

Bilavasitə lüğəvi mənasıyla topluluq ifadə edən bir sıra isimlər. Məsələn:

Camaat bir-bir, iki-iki məscid həyatını tərkdir (7, 57). Bazar canlı bir **dünyadır... Bir aləm, bir cəmiyyətdir** (6, 78).

b) –lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunan isimlər. Məsələn: Bu dünya **güllükdür**, əgər inansan (5, 517).

c) –gil şəkilçisi vasitəsilə. Məsələn: - Bura bax, Cin, **Qapaqlıgildən** xəbərin yoxdu? (6, 91).

ƏDƏBİYYAT

- 1.Рождественский Ю, В. Лекции по общему языкознанию. Москва, Высшая школа, 1990, 381 с
2. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1983, 267 с
3. А. Д. Данияров. Категория множественности в современном казахском языке. АКД, Алма-Ата, 1965, 30 с
4. А. В. Бондарко. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград, Наука, 1983, 208 с
5. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 656 s
6. Muğanna İsa. İdeal. Bakı, Lider, 2005, 536 s
7. Əlisa Nicat. Mirzə Şəfi. Bakı, Gənclik, 1984, 276 s
8. Əzizə Cəfərzadə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı; Gənclik, 1972, 224 s
9. Yusif Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, Universitet

nəşriyyatı, 408 s

10. K. Y. Əliyev. Morfoloji kateqoriyaların üslubi imkanları / /Azərbaycan dilində adların morfolojiyası (Elmi əsərlərin tematik məcmusu). Bakı, 1984, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 92 s., səh. 32-36
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, 596 s
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, Elm, 1983, 556 s
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, Elm, 1987, 544 s
14. Seyidov Y. M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2000, 403 s
15. Adil Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Təhsil İKM, 2008, 621 s
16. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, 416 s
17. Hüseynov Şaban. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 222 s
18. İ. X. Cabbarzadə. Müasir Azərbaycan dilində ismin iki halı haqqında // Filoloji fakültəsinin əsərləri. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958, 236 s., s. 111-145
19. B. A. Serebrennikov, N. Z. Hacıyeva. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, 381 s
20. Hüseyn Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s
21. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Lider, 2005, 408 s

ABSTRACT

Shirmammad Qulubayli

Plurality as a component of the functional-semantic field of number in modern Azerbaijani

This article deals with the conception of plurality which is the component of the functional-semantic field of number in modern Azerbaijani. It should be mentioned that plurality as a component of the binary morphological category of number is considerably different from this notion as the constituent of the functional-semantic field of number as the former can enclose neither the plan of expression nor the plan of content of plurality. In other words, in functional linguistics the application of the conception of the classical grammatical category cannot prove to be adequate as both its plan of expression and plan of content are limited.

In this article all the variants of meaning of plurality and their means of expression belonging to different linguistic levels are looked through on the basis of functional linguistics.

In general, as a component of the functional-semantic field of number plurality is realized in two forms: more than oneness of the same objects and persons, and plurality of different objects and persons. The first variant of the conception of plurality has two main types: definite plurality, indefinite plurality. The definite plurality denotes the exact number of objects and things. It is expressed by two main means: definite cardinal numerals and the nouns which involve the semantics of definite number in their lexical meanings (həftə, ay, il, qərinə, əsr, arşın, çərək etc.).

The indefinite plurality has the following variants: a) an indefinite great number which is expressed by a morphological means, i. e. by the ending – lar, - lər; by a syntactic means, i. e. by word combinations involving an indefinite great number; by phraseological units; by repetition of words; b) an indefinite small number which is expressed by the following means: word combinations, the first components of which are definite cardinal numerals and other words with lexical meaning of a small number; sentences expressing a small number; c) an approximate number having the following means of expression: the ending – lar, -lər; word combinations involving the meaning of approximate number; the endings –dak,- dək, -can, -cən etc. d) a part of the whole expressed by fractional numerals and words expressing a part of the whole.

Множественность как составная часть функционально- семантического поля числа в современном Азербайджанском языке

Статья посвящена понятию множественности, как составной части функционально – семантического поля числа в современном Азербайджанском языке. Надо отметить, что множественность как компонент бинарной морфологической категории числа значительно отличается от этого понятия как составная часть функционально – семантического поля числа, так как предшествующее не может охватывать ни плана содержания, ни плана выражения понятия множественности. Иначе говоря, применение классической грамматической категории в функциональной лингвистике не является адекватным потому что, как план ее содержания, так и план выражения являются ограниченными.

В этой статье все варианты значения множественности и разноуровневые средства их выражения исследуются на основе функциональной лингвистики.

Вообще говоря, как составная часть функционально – семантической категории числа множественность реализуется в двух основных формах: множественность одних и тех же самых существительных и множественность разных существительных. Первый вариант понятия множественности имеет два типа: определенная множественность и неопределенная множественность. Определенная множественность выражает точное количество имен существительных. Этот тип реализуется двумя способами: определенными количественными числительными и словами лексическое значение которых выражает определенное количество (*həftə, ay, il, qərinə, əsr, arşın, çərək* и т. д.).

Неопределенная множественность имеет следующие варианты: а) неопределенное большое количество, которое выражается морфологическим (окончаниями – *lar, -lər*) и синтаксическим способами (словосочетаниями одним из компонентов которых являются слова со значением неопределенного количества, фразеологическими единицами и повтором слов); б) неопределенное немногочисленное количество, которое выражается следующими способами: словосочетания, первыми компонентами которых являются определенные количественные числительные и другие слова со значением незначительного количества; целые предложения, выражающие немногочисленное количество; в) приблизительное количество, имеющее следующие средства выражения: окончание – *lar, -lər*; словосочетания со значением незначительного количества; окончания – *-dak, -dək, -cən, -cən*; г) часть целого

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

shshahla36@gmail.com

UOT: 654

XƏBƏR BAŞLIQLARI

Açar sözlər: *xəbər, ana başlıq, ara başlıq, spot*

Key words: *news, main title, intermediate title, spot*

Ключевые слова: *новости, основной заголовок, промежуточный заголовок, спот*

Başlıq, xəbərin bir neçə sözdən ibarət olan və konkret bir mühakimə bildirən qısa xülasəsidir. Hər hansı bir qəzet və ya jurnalda verilən xəbərdə ilk diqqəti çəkən ünsür xəbərin başlığıdır. Adətən oxucu, qəzetin hamısını oxumaq yerinə yalnız xəbər başlıqlarını oxuyaraq, xəbərlə əlaqədar ümumi bir məlumat əldə etməkdədir. Başlıqların, xəbər mətnlərində olduğu kimi müəyyən olunmuş bir ölçüsü vardır. Xəbər başlıqları, xəbəri yazan müxbir tərəfindən təklif edilsə belə, qəzetin rəhbərlik heyətiylə səhifə dizaynçısının istiqamətləndirmələri ilə formalaşır. Buna görə xəbər başlıqlarının verilməsi, qəzetdə ayrıca bir iş, bacarıq tələb etməkdədir. Hətta bəzi redaksiyalar xəbər başlıqlarını seçmək və müəyyənləşdirmək üçün xüsusi kadrlarla işləyirlər.

Başlıqlar hər qəzetin öz dəst-xəttinə, ideyasına və oxucu kütlələrinin marağına görə fərqli olur. Buna görə də jurnalistlər xəbər başlıqlarını seçərkən necə başlıqdan istifadə edəcəklərini, qəzetin hansı növ başlıqlara maraq göstərdiyini bilməlidirlər.

Yazılı kütləvi informasiya vasitələrində başlıqların üç əsas funksiyası var: oxucunun diqqətini cəlb etmək; bəhs edilən mövzunun xülasəsini verə bilmək; xəbərin əhəmiyyət dərəcəsini müəyyən etmək.

Xəbər başlıqlarında diqqət yetirilməsi lazım olan bəzi qanunlar vardır. Bunlar belə sıralana bilər:

- Xəbərin xülasəsini ehtiva etməlidir. Xəbərin ünsürlərini əks etdirməlidir.
- Qısa və aydın olmalıdır. Lüzumsuz sözlər istifadə olunaraq başlıq uzadılmamalıdır.
- Oxucunun diqqətini çəkməli, oxucu marağına xidmət etməlidir.
- Xəbər mətniylə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Yəni, xəbər mətnində yer almayan bir fikri xəbər başlığına çıxarılmamalıdır.
- Şişirdilmiş olmamalıdır.
- Sual cümlələrindən istifadə olunmamalıdır.
- Şərh ehtiva etməməlidir.
- Kinayəli ifadələrdən istifadə olunmamalıdır.

Xəbər mətnində birdən çox hadisədən bəhs edilə bilər. Lakin bu hadisələr eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməyə bilər. Buna görə də ən vacib məlumat xəbər girişində verilir və məhz başlıqlar da buna görə seçilir. Xəbərlərdə başlığı meydana gətirən 5 təməl element vardır. Ancaq bu beş təməl elementin hamısı birlikdə hər xəbərdə yer almaya bilər. Xüsusilə geniş məzmunlu xəbərlərdə birlikdə istifadə edilən bu elementlər üst başlıq, ana başlıq, alt başlıq, spot və ara başlıq olaraq sıralana bilər.

Bu dörd ünsürdən birincisi ana başlıqdır. Xəbər mətninin üstündə verilən ən əhəmiyyətli və mütləq olması lazım olan başlığa ana başlıq deyilir. Xəbərdə sadaladığımız digər başlıqlar olmasa belə hər xəbərdə ana başlıq olmalıdır. Ana başlıq xəbərin oxucu tərəfindən fərqləndirilib oxunmasını

təmin edən ən əhəmiyyətli ünsürdür. Bu səbəblə ana başlıq yazılarkən çox diqqətli olmaq lazımdır. Qəlibləşmiş və təkrarlanan ifadələrin yerinə gözə çarpan, diqqət çəkici, xəbəri oxudacaq başlıqların seçilməsi lazımdır. Buna görə də əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi xəbər başlıqları, əksəriyyətlə xəbəri yazan müxbir tərəfindən deyil, yazı işləri idarəçiləri tərəfindən xəbərin içərisindəki əhəmiyyətli və diqqət çəkən ünsürlər ön plana çıxarılaraq hazırlanar. Ana başlıq tam bir cümlə quruluşunda olmur və adətən 3-5 sözdən ibarət olan yarımçıq cümlə formasında yazılır. Ana başlıq səhifə nizamına görə bəzən bir, bəzən də iki, ya da üç sətir olaraq yazıla bilər. Ana başlığın şrifti yerləşdiyi sütuna və səhifədəki boşluğa görə nizamlanır. Ümumiyyətlə, qalın görünüşlü hərflərdən ibarət olan ana başlıqlar daim üst və alt başlığa nisbətən daha böyük şriftlə yazılır.

Hadisənin məğzini və xülasəni təkcə ana başlıqda vermək imkansızdırsa, o zaman ya üst, ya da alt başlıqdan istifadə oluna bilər. Ana başlığın üstündə ya da sətir boşluqlarına görə, sağ və sol yanında iştirak edən başlığa üst başlıq deyilir. Üst başlıqlar, ümumiyyətlə ana başlığı tamamlayan, açıqlayan və 5-10 sözdən ibarət olan cümlələrdir. Üst başlıq əksəriyyətlə incə, zəif xarakterli hərflərlə yazılır. Şrift böyüklüyü olaraq ana başlığın üçdə biri nisbətində yaxın olmalıdır.

Alt başlıq ana başlığın altında iştirak edən, başlığı açıqlayan xüsusiyyətdə, tam bir cümlə quruluşunda olan xəbər yazısıdır. Ana və üst başlığa görə daha kiçik şriftli hərflərlə yazılır.

Bir xəbərdə ana başlıq mütləq istifadə edilərkən, üst və alt başlıq istifadə edilməyə də bilər, ya da bunlardan yalnız biri seçilməyə bilər. Üst və alt başlığın birlikdə istifadə edildiyi xəbər sayı olduqca azdır və ümumiyyətlə, xəbərlərdə ya üst ya da alt başlığın biri istifadə edilməkdədir.

Ara başlıq xəbər mətninin içində iştirak edən və oxunacaq paraqrafları tamamlayan, xəbər mətninə nisbətən böyük şriftlə yazılmış başlıqlara deyilir. Ara başlıq bir xəbər paraqrafını 3-5 sözlə təyin edən, tam bir cümlə xüsusiyyəti daşımayan, xəbər mətnlərini hissələrə ayıraraq daha rahat oxunmasını təmin edən köməkçi bir başlıq növüdür. Ara başlıqlar uzun həcmli xəbərlərdə təsirli rol oynayır. Ara başlıq mətn içində iştirak etdiyindən digər başlıqlara yaxın olaraq hazırlanmır. Bir xəbər mətnində, ara başlıq istifadə edilməsinin məqsədi mətn içindəki hissələri oxucuya göstərmək, xüsusilə uzun mətnlər içində oxucunun axtardığını tapmasını təmin etmək, xəbərdəki fərqli ünsürləri bir-birindən ayıraraq oxucuya təqdim etməkdir. Ara başlıqlar uzun mətnlərdə oxucuya rahat oxuya bilmə fürsəti verən, xəbərdəki fərqli mövzular arasında keçidi təmin edən və səhifə nizamına hərəkətilik gətirən ünsürlərdir. Ara başlıqlar uzun xəbər və digər qəzet yazılarında oxucuları yormamaq məqsədində də xidmət edir.

Xəbərdə çox əhəmiyyətli xüsusiyyətləri və ya faktı xüsusi vurğulamaq, əsas detalları başlıqda sərgiləmək üçün spot başlıqlardan da istifadə edilir. Spotlar xəbəri yekunlaşdıran qısa mətnlərdir. Spot xəbərin 15-20 sözlə yekunlaşdırıldığı, ya da xəbərin ana təmasının izah edildiyi hissədir. Spot, xəbər mətnindən bir az daha böyük hərflərlə yazılır. Adətən başlıqdan, ya da əgər varsa alt başlıqdan sonra istifadə edilir. Oxucu, xəbərin oxunmağa dəyər olub olmadığına çox vaxt spotu oxuduqdan sonra qərar verir. Spotda yer alan məlumatlar xəbər mətnində detallı olaraq ələ alınır. Spot bir çox xəbərdə iştirak edən bir başlıq növü olaraq xəbərlə əlaqədar xülasə məlumat verir və oxucunun zaman qazanmasını təmin edir.

Spot başlığın dizaynında spotun səhifədə örtüyü yerin yüksəkliyinin, aid olduğu başlıqdan daha çox olmamasına diqqət yetirilməlidir.

Ümumiyyətlə, ana başlığı dəstəkləyən üst, alt, ara və spot başlıqlar eyni zamanda qəzetlərin görünüşünü də estetik baxımdan zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aynur Bəşirli, Aynur Kərimova, Dilarə Vəkilova. Xəbərçilik. Bakı, 2007
2. Rizvan Qənbərli. Jurnalistin əl kitabı. Bakı, 2005
3. Qazetecilik. Haber yazma. Ankara, 2007
4. Oya Tokgöz. Temel qazetecilik, Ankara, 2003
5. <https://dilanova.wordpress.com>

ABSTRACT

Shahla Shiraliyeva

News headlines

In the article it is spoken about the news headlines. It is important to choose the right news headlines in journalism. Even some of the staff are working to identify news headlines. There are three basic function of writing the headlines in the media. The first is to draw the reader's attention and to make it attractive to the newspaper. Secondly, it should be an ideal overview of the issue mentioned in the news headlines. Finally, the titles are used to determine the degree of importance of events. More than can be mentioned in the text of a news event. All of these things are important, but not to the same extent. Therefore, it is said that the entrance to the most important information and titles are selected for it.

Title should serve the interests of the reader. Selected titles should be chosen to interest the reader. The idea which was not included in the text of the report is wrong to take the title. The headlines about something that does not happen will reduce the confidence of the newspaper reader, after reading the news.

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

Заголовки новостей

В статье говорится о о заголовках новостей. В журналистике важно выбрать правильные заголовки новостей. Даже некоторые сотрудники работают для того чтобы определить заголовки новостей. Есть три основных функции написания заголовки в средствах массовой информации. Во-первых, чтобы привлечь внимание читателя и сделать его привлекательным для газеты. Во-вторых, оно должно быть идеальным обзором вопроса, упомянутого в заголовки новостей. И, наконец, названия используются для определения степени важности событий. Больше, чем может быть упомянуто в тексте новости события. Все эти вещи очень важны, но не до такой же степени. Заголовок должен служить интересам читателя. Выбранные названия должны заинтересовать читателя. Не следует использовать неэтичные названия. Идея, которая не была включена в текст новостей ошибочно принять как титул. Этот шаг будет побудить читателя, но и действовать вопреки правилам профессиональной этики. Заголовки о чем-то, что не происходила уменьшит доверие читателя газеты, после прочтения новости.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*
M.Rzayev

MUHARREM ARAS

Muharremaras@hotmail.com

İqdir

UOT:82

RAMİZ ÖZLƏRİN ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏN MÖVZUSU

Öz:

Ramiz Özlər(Otaylı), gözlərini dünyaya necə vətəninə açmışsa yenə gözlərini vətən torpaqlarında yummaq istəyən aşiq bir könüldür. İllərlə davam edən mühacirət həyatında onu Həyata bağlayan tək dayaq Azərbaycan sevgisidir. Bu sevgi bəzən Araz çayının sularında göz yaşına çevrilərkən bəzən də şeirlərinin mayasını əmələ gətirir.

Ümumiyyətlə Ramiz Özlərin şeirlərində əsas mövzu, Azərbaycan həsrəti və bu həsrətin onda yaratdığı dramatik və bir o qədər də acı bir ruh halının əks olunması vardır.

Açar sözlər:*Ramiz Özlər, Azərbaycan, Araz çayı, Həsrət, Mühacirət*

Ключевые слова:*Рамиз Озлэр, Азербайджан, Река Аракс, Тоска, Эмиграция*

Açar sözlər: *Ramiz Özler, Azerbaijan, Aras Nehri, sevgi*

Ramiz Özlər(Otaylı), gözlerini dünyaya nasıl vatanında açmışsa yine gözlerini vatan topraklarında yummaq isteyen aşık bir gönüldür. Yıllarca süren muhaceret hayatında onu ayakta tutan tek dayanak Azərbaycan sevgisidir. Bu sevgi kimi zaman Aras Nehri'nin sularında gözyaşına dönüşürken kimi zaman da şiirlerinin hamurunu oluşturur.

Genel olarak Ramiz Özlər'in şiirlerinde ana mevzu, Azərbaycan hasreti ve bu hasretin onda yarattığı dramatik ve bir o kadar da elim bir ruh halinin yansıması vardır.

1950'li yıllarda İqdir gibi küçük bir yerde dergi çıkararak Aras boylarındaki gençleri bir araya getirmeyi çalışmıştır.

Ramiz Özlər, 21 Mart 1920 ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Şairin doğulduğu günlərdə Gəncə şəhəri Ruslarla qəhrəmanca vuruşurdu. Amma xəyanətlər səbəbi ilə şəhər təslim olmuşdur. 27Aprel 1920 ci ildə Rus orduları Azərbaycanı işğal edir. O illərdə Azərbaycan qan ağlamaktadır. Çünki Bolşeviklər hər tərəfdə on minlərcə Azərbaycan Türkünə qətl etməkdəydi. Qətliahlardan qurtulan sayısız insan, mühacir olaraq vətənlərindən ayrılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bunlar arasında şairimizin ailəsi də var idi. Azərbaycandan ayrılmaq məcburiyyətində qalan Ramiz ailəsi 1925 ci ildə Gəncədən Qarsa köçmüşdür. Altı ay Qarsta qalırlar. Sonra oradan da ayrılaraq İqdirə məskunlaşmışlar. (1)

Orta məkəbi burada bitirir. Amma İqdirə litsey olmadığı üçün təhsilinə davam edə bilməmişdir. Əslində ətraf vilayətlərə getməyi düşünər, amma maddi imkansızlıqlar səbəbi ilə bunu həyata keçirə bilməz. Fərqli işlərlə məşğul olduqdan sonra bir məhəllədə ərzaq dükanı açır. Dolanışığını bu dükən sayəsində davam etdirmişdir.

Şeirə olan istəyi çox kiçik yaşlarda hələ on yaşlarında başlamışdır. Bu şeirlərindən bəziləri fərqli jurnallarda dərc olunur. Bu vəziyyətdə nəşr fürsəti tapan şair şeirlərini iki cildə nəşr etdirmişdir. Şeirləri yerli qəzet və jurnallarda hətdə Azərbaycan jurnalında dərc olunmuşdur. Ramiz Özlər şeirlərində “Otaylı” təxəllüsünü istifadə etmişdir. İqdirə ilk jurnalı 30 oktyabr 1950-ci ildə “Araz Jurnalı” adı ilə Ramiz Özlər çıxartmışdır. (2, 261)

Fərqli mövzularda şeirlər yazır. Daha çox qoşma janrında şeirləriylə qabaqcıl plana çıxar. Bəzən mahnı janrında şeirlər də yazmışdır. Bu janrda da olduqca keyfiyyətli nümunələr vermişdir. Ara sıra qəzəl janrında şeirləri də vardır. Şairin şeirlərində Azərbaycan yəni vətən həsrəti çox böyükdür. Bu həsrətini bir az da olsa Türkiyə Naxçıvan arasında açılan körpü sayəsində qismən də olsa təskinlik tapmağa çalışır. (3)

1950-ci illərdə İğdir kimi kiçik bir vilayətdə ədəbi jurnal çıxarmaq Ramiz Özlər kimi ziyalıların sayəsində olmuşdur. Ramiz Özlər Araz jurnalını çıxartdıraq bu siyasi cəsarəti və düşüncə zənginliyini İğdirə qazandırmışdır. Çap maşınında nəşr olunan iki həftəlik jurnal, oxucular tərəfindən diqqətlə izlənirdi; xüsusən şeir səhifəsi və fikir məqalələriylə ədəbi bir zənginliyi İğdirə qazandırmasını bacarmışdır. Jurnalın məqsədi Araz boyu gənclərinin şeir, hekayə kimi ədəbi yazılarını dərc etmək, yaymaq, istedadları tanımaq idi. (1)

Şeirlərində “Otaylı” təxəllüsünü istifadə etmişdir. Bunun səbəbi də Arazçayının Türkiyə tərəfində qalan hissəsində “Bu tay, bu taylı” Azərbaycan tərəfinə isə “Otay, o taylı” deyilməsindəndir. (4)

Vətənin həsrəti ilə yanıp alovlanan şairin elinə 1981-ci ildə Bəxtiyar Vahabzadənin bir şeir kitabı keçir. Əlinə alar oxumağa başlar. Bir quzu, anasını qoxusundan necə tanıyorsa Ramiz Özlər də vətənin qoxusundan tanıyar. Vahabzadənin misraları vətən qoxusu verirdi. Onun vətənə duyduğu səmimi eşqdən təsirlənir Daha Sonra Vahabzadəyə xitabən “Bəxtiyar Vahabzadəyə Səslənirəm” adlı şeiri yazmışdır.

Her şiirinnen men alıram Veten gohusu;

...

Senin eşgin veten, millet içindi
Mehebbetin gelbimin içine sindi
Asırlık çınar kimi sen köküne bağlısan;
Veten derdi ile üreyinlen dağlısan .

...

Sevdiğine gol açırsan, can deyirsen.
Vetenine adlandırıp, AZEBAYCAN deyirsen. (4)

Ramiz Özlər, 1950 və 1960-cı illərində qələmə aldığı bəzi şeirlərində vətənə həsrətini “Araz” çayı vasitəsi ilə yazır. Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox şairdə “Araz” çayı ortaqlıq mövzu olmuşdur. Bir tərəfdən Araz çayı, bir ayrılığı təmsil etsə də əslində bu şairlərə görə “Araz” bölünmüş bir millətin birliyini təmsil etməkdir. Məmməd Araz, Almaz İldırım kimi yüzlərcə şairdə gördüyümüz bu vəziyyətə Ramiz Özlərdə də rastlayırıq. Otaylının qarşısından axıb Azərbaycan coğrafiyasına qədər gedən bu çay, bir növü şeirlərin paylaşıldığı bir tarixi, yəni, millətinin keçmişini təmsil etməkdir. Şairin 1959-cu ildə bu duyğularla yazdığı “Araz” adlı şeirdə bir hüznün vardır. Bir tərəfdən onun ağlayaraq axdığını dilə gətirərək bir millətin hüznünü ifadə edərkən digər tərəfdən bu ayrılığın və buna səbəb olan çətinliklərin bitməsini könlüdən arzuladığını ifadə edir.

Bingöllərdən Hazer'e mi?
Senin aşkın Azer'e mi?
Kanatırsan sen yaremi;
Yakışın ağlar yakışın

...

OTAYLI'm atıl Aras'a;
Son vermeli artık yasa
İstiklal lazım Kafkas'a;
Yatışın ağlar yatışın.

Şairin "Dedim-Dedi" şeirində Araz sahili yenə həsrətin və ayrılığın tərənnüm edildiyi çox qiymətli bir məkandır. Şair Araz kənarında bir qızı üzüntülü görünəcə dərdini başa düşmək üçün ona yaxınlaşır. Qızla şeirin lirik qəhrəmanı arasında keçən söhbətdən bu üzüntünün vətən həsrətindən olduğunu başa düşürük. Şeir boyunca bu həsrətin və qürbət duyğusunun şahidi oluruq. Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatında bu qürbət həsrəti ilə çox tez-tez qarşılaşırıq. Əslində hicrət edilən yer yenə bir Türk yurdu olmasına baxmayaraq bu duyğu mühacirətdəki Azərilərdə artaraq davam edir.

Aras kıyısında bir gelin gördüm
Dedim derdin nedir? Dedi yaşlıyım
Dedim: Şad ol sana gönlümü verdim
Dedi: Ne Şirin'im ne de Aslı'yım

...

Dedi ki: Garibim, bir Kafkaslıyam.
Derdini anladım gözüm yaşardı

...

Dedim yaşlıyım bende Kafkaslıyam.
İki gönül hemdert olup barıştı
Yine alevlendi o büyük acı
Gözyaşımız birbiriyle karıştı
Ben kardeşi oldum, o bana bacı. (4)

Deyə bilərik ki Azərbaycan Mühacirət şeirində vətən müqəddəs, əlçatmaz bir idealdır. Bu duyğunun ən yüksək səviyəsini Almaz İldırımın:

Gönlüme tek Kâbe yaptım ben
Sensiz nedem gurbet elde günü ben
Sensiz nedem Allah'ı ben, dini ben
Azerbaycan benim tacım, tahtım oy
Uyanmaz mı kör olası bahtım oy

Vətən həsrətinin dramatik bir hal olaraq hətdə dəlilik deyilə biləcə zərvəyə çıxdığı şeirdəki bu duyğuları Azərbaycan mühacirət şairlərinin belə demək mümkün səhamısında görmək mümkündür. Həmid Dönməzin şeirində də bu duyğular işlənmişdir.

Dokuz yüz elli sekiz dözəmem bu derde men
Ya diydarı nasip kıl ya al bu canı hemen...

Müstahakım ey Tanrı özün kerem eyle sen.

Nedir bu çeynənən hakk, niçin ezilmək, neden!?!.. (5)

Şair, uşaqlığından bəri vətən həsrətiylə yanıb alovlanmaqdadır. Gözlərini dünyaya necə ki vətəndə açdı isə yenə eləcə də gözlərini vətən torpaqlarında yummaq istəyir. Bu həsrət atəşi bəlkə belə sönə biləcəkdir. Ramiz Özlərin Azərbaycana duyduğu eşq, pərvanəyləşən əlaqəsinəoxşayır. Bu, dərin bir fədakârlıq istəyir. Vətən üçün qurban olsun bu canım sözləriylə də bunu dəstəkləyir. Qurban olurkən tek istədiği Azərbaycanının şad olmasıdır.

Veten için gurban olsun bu canım
OTAYLI deyir ki fedadığanım
Allah'ım, şad olsun Azərbaycan'ım!
Doğduğum vetende ölmeye geldim. (6, 123)

1950-ci illərdə kiçik bir vilayət olan İğdirdə “Araz” jurnalını çıxaran Ramiz Özlər, dövrünəhəmiyyətli ziyalılarındanır. Özü kimi mühacir olan Almaz İldırım, MüseyibZəyəmi və yaxın dostu Həmid Dönməzi yaxından izləmişdir. Almaz İldırımın ölümü üzərinə yazdığı “Bayatı” adlı şeiriylə Almaz İldırım: gürbət əsiri, vətən şairi, Qafkazın cənnətdə yatan şairi kimi ifadələrlə xatırlamaqdadır.

Ey gurbət esiri vatan şairi
Kafkasın cennete yatan şairi !...
Başımız sağ olsun, unutmaz asla
Turanda yiğitlər, yurttta yar seni.

...

Saadettir ruhum gitse vatana
Nasıl ki kül etti zalim nâr seni. (7, 13)

Şairin ən yaxın dostlarından biri Həmid Dönməzdir. Həmid Dönməz də oxşar səbəblərdən Azərbaycandan İğdirə gəlib yerləşən və vətən həsrəti çəkən şairlərdəndir. Bu dövr ilə birlikdə “Araz” jurnalını çıxarırlar. Sonrakı illərdə də dörd ortağı olurlar. Ramiz Özlər, Həmid Dönməzin 1982-ci ildə yazdığı “Matəmli Bahar “ (8) adlı şeirini oxuyur. Şeiri oxuyar ikən şairin göz yaşları bu şeirin üzərinə düşər. Misralarda özü kimi vətən həsrəti çəkən dostunun əzabını görər.

Bir bahar sabahı, gün çıxanvaxdı.
Bu şiir üsdünegöz yaşımardı;
Manider nezerle üzümə baxdı
Bildimki vetenden aralısan sen.

Veten elden gedip, sınıp belimiz.
Dertderi töyhəməyə çatmır dilimiz.
Bülbüller yas tutup solup gülümüz,
Azərbaycanımın maralısan sen.

OTAYLI deyir ki dert köhnə dertdi,
Dost gözünü yumur, düşməni namertdi;
Göz yaşı bulaxdan, selden de mertdi,
Bəxd sarında men tek garalısan sen. (4)

Ramiz Özlər, “Bayatı” adlı şeirində vətəni Azərbaycanın həzin və bir o qədər acı taleyini sanki təxəyyülündə şəklini çəkər. Soyqırımına məruz qalmış bir millətin şəhidləri kəfənsiz yatar

ikən, bəzisinin sümükləri çör çöp arasında, bəzisinin ətləri quşlara yem olmuşdur. Bəzisi masqa ilə özünü gizlətməmiş, bəzisi zindanda sabahı qözləyərkən, bəzisi də özü kimi əbədi olaraq vətəninədən sürgün edilmişdir.

Ağlasın gözlerim, ağlasın vatan,
Gaziler sürgün,
Şehitleri kefensiz yatan...
O esir vatandır bizi ağlatan!..
O vatan milleti kimi nerde, kimi nerde!..
Kimi deva arar onulmaz derde.
Kiminin kemikleri çalılar arasında,
Kiminin etləri yem olmuş kuşlara;
Kiminin balıklara.
Kimi gurbettedir ağlar düne,
Kimi gitmiş ebedi sürgüne.
Kimi boyun eğmiş maske ile.
Kimi zindanda yarını bekliyor...
Kimi nerede... Kimi nerde... (7, 13)

Mühacirət nəsil üçün Azərbaycan, uğruna ölmək lazım olan müqəddəs bir məkandır. Bundadır ki, Azərbaycanın minlərcə övladı gözlərini qırpmadan Əhməd Cavad, Emin Abid Gültəkin kimi vətənləri üçün ölümə getməyi qəbul etmişlər. Ramiz Özlər yatakda ölməklə müharibə meydanında ölmək arasında seçərkən seçimini müharibə meydanında ölməkdən yana qəbul edir. Ona görə yatakda ölmək, ölümlərin ən pisidir. Haqq üçün, yurd üçün, istiqlal üçün ölmək ən böyük şərəf və səadətdir.

İnsan oğluyum,
Doğdum, yaşıyorum:
Görmək için,
ölmək için...
Ölmək var ki, ölümlərin beteri:
Yatakta ölünür...
Ölmək var, kurşunla, gülleyle,
cenk meydanında,
bir ölkü uğruna ölmək:
ne büyük bir şeref ve saadettir!..
Hakk için, yurt için, istiklal için ölmək:
Kanımı kefen yapıp toprağa gömülmək! (6, 12)

Ramiz Özlərin vətənlə bağlı şeirlərində Emin Abid Gültəkin, Almaz İldırım və Teymur Atəşlidə olduğu şiddətli mübarizəyə çağıran bir ruh yoxdur. Vurma Ovçu, Ağlar şeirlərində olduğu kimi daha çox yavrusu didərgin, atası sürgün, qardaşı məhkum, anası yaşlı, gözləri Qafqazda olan yaralı bir ürək vardır.

Aman avcı, vurma beni,
Günahıma girme sakın, yanarsın!
Ben ki, yavrusu itgin
babası sürgün,
kardeşi məhkum,
anası yaşlı

bir yaralıyım.
Vurma avcı vurma, yaram derindir! (6, 123)

...

Kara giyindi dağımız
Geçti mesut çağımız
Üç renkli bayrağımız
Kan oldu ilim ağlar..

Otaylım da hastadır,
Kara giymiş yastadır.
Gözleri Kafkas'tadır.
Ölürsem külüm ağlar. (6, 123)

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra yetmiş yaşında vətəninə, doğulduğu torpaqları, görməyə gedər. Almaz İldırım, Müseyib Zəyəm kimi bir çox Mühacir şairə nəsb olmayan bu görüşmə Ramiz Özlərə nəsb olmuşdur. “Gəldim” adlı şeirini uşaq yaşında ayrılmaq məcburiyyətində qaldığı Azərbaycan üçün 1991-ci ildə yazmış və bu şeirini Bakıda Mühacirət Ədəbiyyatı Simpoziumunda, İğdir Halk Eğitim Merkezi Salonunda və Azərbaycan Dərnəklərinin təşkil etdiyi fərqli konfranslarda dəfələrlə oxumuşdur.

Ömrümün beş ili keçipdi burda
Atmış beş ildi ki hesretem yurda
Umut bağlamışdım bilin, bozğurda,
Doğma vətənimə görməyə geldim (6, 123)

Vətəninə böyük bir həsrətlə gedən Ramiz Özlər, dayılarının öldüğünü, qohumlarının hər birinin başqa diyarlara dağıldığını görər. Sadəcə dayılarından geriye oğulları və qızları qalmışdır.

Üç dayım varıydı, heç biri yohdu,
Bu nehak dünyanın dert gəmi çohdu

...

Dayımnardan oğul gızlarga lıpdı
Öz yurdumu indi eller alıpdı. (6, 123)

ƏDƏBİYYAT

1. Küçük Sait , <http://www.edebiyatdefteri.com/yazioku.asp?id=92003>
2. Hun Mücahit Özden, İğdir Sevdası, Ankara 2002, cilt3, s.261
3. Özler Mehdi, Ramiz Özlər'in oğluyla yapılan söyleşiden, İğdir
4. Şimşek Oğuz, Ramiz Özlər(Otaylı)
5. Dönmez Hamid, Yayınlanmamış Şiirleri(Azərbaycan Dönmez Arşivi)Yine Vatan İnliyor, s.167
6. Anar, Akpınar Yavuz, Bin Yılın Yüz Şairi(Ağlarım)T.C. Kültür Bakanlığı Yay.,Ankara-2000, s.123
7. Özler Ramiz, Ağıt(Elmas Yıldırım'a) A.D., 1.03.1953, sayı 12, s.13
8. Dönmez Hamid, Yeşil İğdir Gazetesi, 2 Nisan 1990, sayı 8663

РЕЗЮМЕ

Мухаррам Арас

Главная тема-родина в поэзии рамиз озлэр

Игдир

Рамиз Озлэр(ОТАЙЛЫ)-как он открыл глаза в этот мир на Родине,его сердце в любви опят же хотелось ему закрыть глаза в Родине.Многолетний эмиграционный жизни,единственная поддержка у него это любовь Азербайджану.Иногда это любовь в водах реки Аракса превращается слез,а иногда создает тесто стихи.В общем главная тема стихи Рамиза Озлэр,тоска Азербайджана и это тоска создает у него в душе драматичная и мучительная духа.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*
M.Rzayev

PEDAQOQİKA

RƏCƏB AĞAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:37(091)

ŞAGİRD LƏRİ DÜŞÜNDÜRƏRƏK TƏLİM-TƏRBIYƏSİ İLƏ MƏŞĞUL OLMAQ MƏKTƏBİN VƏZİFƏSİDİR

Açar sözlər: *ahəngdar inkişaf etmiş, sağlam düşüncə, kamil şəxsiyyət, düşündürərək öyrətmək, düşündürərək tərbiyələndirmək, düşündürərək inkişaf etdirmək*

Key words: *harmonically developed, sound mind, a perfect personality, to teach somebody making think, to train somebody making think, to develop somebody making think*

Ключевые слова: *гармонично развитый, здоровое мышление, совершенная личность, учить мыслить, воспитание мышления, развитие мышления*

Ahəngdar inkişaf etdirilmiş, hərtərəfli inkişafa malik, kamil şəxsiyyət və habelə xalqımıza, vətənimizə gərəqli vətənpərvər övladların formalaşdırılmasında şagirdləri düşündürərək öyrətmək, düşündürərək, əqli mühakimələr yürütdürmək zəminində, şüurluluq əsasında təhsilləndirmək, tərbiyələndirmək, psixoloji inkişaflarına nail olmaq, günün, zamanın tələbləri ilə səsleşən ən optimal təlim-tərbiyə fəaliyyətinə elmi-pedaqoji baxımdan müasir yanaşma yoludur. Bu yol müasir şəraitdə təlim-tərbiyə işində şagirdlərin təhsillənməsində, tərbiyələnməsində, psixoloji inkişafa nail olmalarına real zəmin yaratmış olur. Şagirdləri düşündürərək təlim-tərbiyə işinə yeni müasir yanaşma yolundan düzgün, məqsədyönlü şəkildə istifadə etdirmək üçün hər bir müəllim insani fəaliyyət olan yüksək, sağlam düşüncə tərzinə, mənəvi ünsiyyət mədəniyyətinə, metodik ustalığa, fənni ilə bağlı bilik, bacarıq vərdişlərinə, yüksək intellektual mənəvi mədəniyyətə malik olmalıdır. Məktəbin direktoru, onun müavirlərindən tutmuş pedaqoji kollektivin hər bir üzvü yaxşı bilməlidir ki, təhsilin baza sənədlərinə (tədris planı, tədris proqramı, dərslik) müvafiq şəkildə şagirdlərə bilik, bacarıq, vərdişlər aşılamaq, unutmazlığın qarşısını almaq, şəxsiyyət bütövlüyünü təmin edən tərbiyə komponentləri (əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, ideya-siyasi, iqtisadi, hüquqi, ekoloji) baxımından yüksək səviyyədə tərbiyəvi təsir göstərmək üçün onları şüurlu fəaliyyət göstərməyə səfərbər etmək, onlarda müstəqil şəkildə düşünmək, yaradıcı fəaliyyət göstərmək, əqli nəticələrə gəlmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək nəinki vacibdir və hətta zəruridir. Pedaqoji kollektivin hər bir üzvü yaxşı bilməlidir ki, şüurlu, düşüncəli fəaliyyət şagirdləri təhsilləndirici, tərbiyələndirici və habelə inkişafetdirici təlimə qəlbən, ruhən yönəldir, səfərbər edir. Təlim təhsilləndirici (bilik, bacarıq, vərdişlər aşılamaq), tərbiyələndirici (tərbiyə komponentləri baxımından). İnkişaf etdirici (psixoloji inkişaf baxımından) vəzifələr daşıyır. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həllində müəllimdən ixtisası ilə bağlı yüksək bilik, bacarıq, vərdişlər, metodik ustalığ, intellektual səviyyəli mədəniyyət, sağlam düşüncə, təfəkkür qabiliyyəti tələb edir. Hər bir məktəb rəhbəri, hər bir müəllim qarşısında duran təlim-tərbiyə vəzifələrini müasir tələblər səviyyəsində müvəffəqiyyətlə, emosionalcasına yerinə yetirmək üçün fasilələrə yol vermədən öz üzərində daima işləməli, fasilələrə yol vermədən axtarıcı, yaradıcı fəaliyyət göstərməlidir. Müəllim bilməlidir ki, intellektual səviyyəli dünyagörüşünə, düşüncə tərzinə, mənəvi zənginliyə malik olmadan xalqımız, vətənimiz üçün gərəqli kamil şəxsiyyətlər formalaşdırmaq qeyri-mümkündür. Onu da bilməliyik ki, bütün tarixi dövrlərdə xalqı irəli aparmağa, sabitlik yaratmağa, nahaq qan tökülməsinin, çoxçalarlı çətinliklərin qarşısını almağa qadir kamil böyük şəxsiyyətlərə

xalqımızın ehtiyacı olmuşdur və həliyyədə də vardır. Bu ehtiyacın ödənilməsi məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə işinin yaxşı, düşünülmüş şəkildə, məqsədyönlü qurulması ilə daha çox bağlıdır. Türk xalqının böyük oğlu, böyük şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir söyləyən Mustafa Kamal Atatürk xatırlatmışdır ki, böyük şəxsiyyətləri olmayan millət iqtisadi cəhətdən nə qədər inkişaf etmiş olsa belə, müəyyən fəlakət və sarsıntı qarşısında məhv olub gedər. Böyük şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasında düşünülmüş, məqsədyönlü qurulmuş təhsilin özüməməxsus rolu, dəyəri vardır. Təhsil millətin xoşbəxt gələcəyidir və habelə xalqımızın milli sərvətidir deyən ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev təkrar-təkrar xatırladaraq bildirmişdir ki, gənclər bizim gələcəyimizdir. Əgər biz gələcəyimizi xoşbəxt görmək istəyiriksə, təhsil ocaqlarında təlim-tərbiyə prosesində yaradıcı şəkildə düşünən, mühakimə yürüdən, vətəni, xalqını qəlbən, ruhən sevən, intellektual səviyyəli gənclərin formalaşdırılmasına fasilələrə yol vermədən yüksək diqqət və qayğı göstərməliyik. Təlim-tərbiyə prosesində şüurluluğun, düşüncəli fəaliyyətin təmini şagirdlərin ahəngdar şəkildə kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir. Xalqımızı çoxçalarlı məhrumiyyətlərdən xilas etmiş sevimli oğlu, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çox haqlı olaraq xatırlatmışdır ki, təhsil millətin gələcəyidir, ən qiymətli, əvəzolunmaz milli sərvətimizdir. Pedaqoji kollektivlərin hər bir üzvü yaxşı bilməlidirlər ki, əsrimiz elmi-texniki inkişaf əsridir. Elmi-texniki inkişaf əsridə, təhsilsiz, biliksiz, sağlam düşüncəsiz fəaliyyət çox böyük bədbəxtliklərlə, fəlakətlərlə nəticələnə bilər. Düşüncəli fəaliyyət insan kimi yaşamaqda, insan kimi fəaliyyət göstərməkdə, bədxah əməllərdən kənarlaşmaqda, müşküllükləri aradan qaldırmaqda, sözü yerli-yerində işlətməkdə, deməkdə, yersiz söz danışmamaqda, təhsillənməkdə, mənəvi zənginləşmədə, inkişafa nail olmaqda, dövlət sirrini qorumaqda mühüm rol oynayır. Onu da bilməliyik ki, elmi-texniki inkişaf əsridə - kompüter əsridə şagirdlərə bilikləri hazır şəkildə çatdırmaq kifayətlənmək olmaz. İnformasiya axınının yüksəldiyi müasir dövrdə övladlarımız əvvəlki əsrlərlə müqayisədə çox böyük inkişaf yolu keçmişdir. Buna görə də şagirdlərə sağlam düşüncə əsasında öyrənməyin yollarını öyrətməliyik, onları təlim prosesində müəllimlə səmimi ünsiyyətə girərək əməkdaşlıq etməyə səfərbər etməliyik. Bunun üçün hər bir müəllim sözün həqiqi mənasında öz fəni, ona aid əlavə ədəbiyyatı, onun metodikasını dərinlən bilməklə yanaşı təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək əsasında onlarla mənəvi ünsiyyətə girmək, qəlblərində məhəbbət tonqalı şölələndirmək, integrativ təlim üsullarından metodik ustalılıqla istifadə etmək mədəniyyətinə, səriştəliliyinə, qabiliyyətinə malik olmalıdır. Öyrənilən məsələlərlə bağlı hər bir adam özündə fikir, mülahizə aydınlığı yaratmaq üçün beyin fəaliyyəti olan düşüncəyə, təfəkkür fəaliyyətinə geniş yer verməlidir. Hər bir şəxs yaxşı bilməlidir ki, sağlam düşüncəyə sahib olmaq üçün qazanılan elmi bilik, bacarıq və vərdislərin rolu, dəyəri xeyli böyükdür. Boş başla sağlam düşüncə əsasında şəxsiyyət kimi formalaşmaq, fəaliyyət göstərmək mümkün deyildir. Onu da xatırlatmağı vacib sayıram ki, sağlam düşüncə qabiliyyəti müəllim üçün də, şagird üçün də gərəklidir, əvəzolunmaz mənəvi keyfiyyətdir. Bu insani keyfiyyətə sahib olmadan elmi bilik, bacarıq və vərdislərə əsaslı şəkildə yiyələnmək, yiyələndirmək, şagirdlərdə unutqanlıqın qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Hər bir insanın, o cümlədən əsasən məktəblilərin mənimsəyərək yiyələndikləri elmi biliklərlə bağlı bilik? bacarıq və vərdislər sağlam düşüncənin mənbəyidir. İnsanda formalaşan bilik və sağlam düşüncə bir-birini tamamlayır, biri-birinin təkamülünə, formalaşmasına, inkişafına yaxından kömək və yardım göstərir. Boş başla yaxşı düşünmək, sağlam düşüncə tərzinə sahib olmaq mümkün deyildir. Bunun üçün Məhəmməd peyğənbərin xatırladığı kimi hər bir insan fasilələrə yol vermədən beşikdən qəbirədək elmi biliklərə və habelə sağlam düşüncə tərzinə dərinlən yiyələnməyə cəhd və təlaş göstərməlidir. Qazanılan elmi biliklər düşüncənin hərəkətə gətiricisi, nizamlayıcısı olmaqla, xoş arzulara, istəklərə çatmağın, qovuşmağın açarıdır. Sağlam düşüncə şagirdləri axtarıcı, yaradıcı fəaliyyətə cəlb edir, onu insanlığa sığmayan əməllərdən, hərəkətlərdən kənarlaşdırır və habelə ulvi hisslərlə yaşayıb yaratmağa, inkişafa nail olmağa səfərbər edir. Pedaqoji kollektivlərin hər bir üzvü başa düşərək bilməlidir ki, müasir həyatda müstəqil şəkildə həm əqli, həm də fiziki cəhətdən yaradıcı əməklə məşğul olacaq hər bir gənc ümumtəhsil məktəbində formalaşaraq, müstəqil fəaliyyət göstərməyə vəsiqə alaraq qədəm qoyurlar. Hər bir peşə sahibi dərin, çoxçalarlı elmi

biliklərə, yaradıcı şəkildə düşünməyə ehtiyac duymuş, duyur və duyacaqdır. Bu ehtiyacı, bu tələbatı düşündürək öyrətmək, tərbiyələndirmək, psixoloji inkişafa nail olmaq qabiliyyətinə, mədəniyyətinə, sənətkarlığına malik olan müəllimlər müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilirlər. Bunun üçün müəllim daima elmi və mənəvi cəhətdən münbütləşərək münbütləşdirməyi daima ön plana çəkməlidir.

Təlim prosesində əsaslı, şüurlu şəkildə bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, mənən zənginləşmək, psixoloji baxımdan inkişafa nail olmaq müəllimin sağlam düşüncə, təfəkkür fəaliyyəti, fənnini dərinlən bilməsi, metodik ustalığı ilə daha çox bağlıdır. Bu cəhətdən məktəb pedaqoji kollektivlərinin hər bir üzvü apardığı təlim-tərbiyə işini şagirdlərin özünütəhsili və özünütərbiyəsi, özünüinkişafı ilə nəticələnməsinə xüsusi səy, təlaş və cəhd göstərməlidir. Bilməliyik ki, təhsilin ən yüksəyi özünütəhsil, tərbiyənin ən yüksəyi özünütərbiyə və habelə inkişafın ən yüksəyi özünüinkişafdır. Çünki bu prosesdə öyrədən və öyrənən fəaliyyəti bir orqanizmdə cəmləmiş olur. Bunun üçün uşaqlara yaş, bilik, anlam səviyyələrinə müvafiq şəkildə başa salınmalıdır ki, güc hər şeyə qalib gələ bilər də, elm və onun əsasında yaranmış sağlam düşüncə gücə qalib gəlir. Dahi Nizami Gəncəvinin xatırladığı kimi, “qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz”. Onu da bilməliyik ki, insanın ağılı sağlam düşüncə əsasında təlim prosesində qazandığı elmi biliklər, bacarıqlar, vərdislər əsasında, sayəsində münbütləşərək zənginləşir. Ağıl arzulara, istəklərə çatmağın, qovuşmağın açarıdır və habelə səbəbkarıdır. Ona görə də ağıl şəxsiyyət bütövlüyünün təminində birinci yerdə durur. Həzrəti Əli öz sağlığında xatırladırdı ki, ən qiymətli mal ağıl, ən gözəl dost gözəl xasiyyət, ən qiymətli miras ədəb, ən xeyirli yol – həqiqət yolu, ən böyük şərəf elmdir. Həzrəti Əlinin dəyərləndirdiyi bu keyfiyyətlərin insanda münbütliyinə–bolluğunun təminində pedaqoji prosesdə və habelə təlim prosesində beyin fəaliyyəti olan sağlam düşüncənin faydası, dəyəri xeyli böyükdür. İnsani fəaliyyət olan düşüncədən təlimin bütün mərhələlərində (qavrama, anlama, möhkəmlətmə, hesaba alıb qiymətləndirmə) metodik ustalıqla istifadə edilməlidir. Onu da bilməliyik ki, “təlim təhsil almaqdır. Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinə xidmət edir. Təhsilin məzmunu təhsil müəssisəsində həyata keçirilən pedaqoji prosesdə reallaşır” (1,s.11). Təhsil pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təhsil müəssisələrində şagirdlərin sağlam düşüncə əsasında təhsillənməsini günün, zamanın tələbləri səviyyəsində reallaşdırılmasına nail olmaq üçün yeniliklərdən bacarıqla, metodik ustalıqla istifadə etmək lazımdır. “Təhsil sistemində yeniləşmə əsasən üç istiqamətdə aparılır: təhsilin humanistləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması, inteqrasiya edilməsidir”(2,s.17).

Təhsil sistemində yeniləşmə vasitəsi kimi dəyərləndirilən humanizm latın sözüdür, humanis sözündən götürülmüşdür. Lüğəti mənası insani, bəşəri düməkdir. İnsani, bəşəri keyfiyyətlərə malik uşaqlar formalaşdırmaq üçün müəllim özü ilk növbədə insani, bəşəri keyfiyyətlərə malik olmalıdır, Həyat görgötür dünyasıdır. Müəllimin insani, bəşəri keyfiyyətlərinə malik olması onun şagirdlərlə mənəvi ünsiyyətə girməsi, şagirdləri onunla təlim prosesində əməkdaşlıq etməyə dəvət etməsi işinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Müəllimdə ünsiyyət mədəniyyətinin yüksəkliyi təlimin həm təhsilləndirmə, həm də tərbiyələndirmə mədəniyyətini yüksəltdimiş olur. Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski xatırladırdı ki, şagirdlərlə səmimi mənəvi ünsiyyətə girmədən onlara tərbiyəvi təsir göstərmək mümkün deyildir. Bildirmişdir ki, mənəvi ünsiyyətsiz, mənəvi yaxınlıq olmadan tərbiyəçi uşaqlara çoxçalarlı tərbiyəvi təsirlər göstərmək imkanı əldə edə bilməz.

Təhsilin müasir tələblər səviyyəsində, müasir yanaşma əsasında, düşündürüləkdən aşılmasında, formalaşdırılmasında təhsillənmədə yenilik kimi dəyərləndirilən diferensial təlimin də rolu, dəyəri xeyli böyükdür. Diferensial təlim prosesində şagirdlərin maraq və meyilləri, istək və arzuları daha əhatəli şəkildə nəzərə alınır. “Diferensial təlim – orta ümumtəhsil məktəbinin yuxarı siniflərində dərs planları və proqramlarının istehsalat hazırlığı istiqamətinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilməsi ilə daha çox bağlıdır. Məktəblilərin dövlət təhsil sistemində uyğun komplektləşdirilməsi şagirdlərin meyl və marağı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Dövlət təhsil məktəblərində şagirdlər istehsalat hazırlığı və şagirdləri ixtisas üçün nəzəri əhəmiyyəti olan fənləri daha geniş öyrənməklə yanaşı tədris planı üzrə tam orta təhsil alırlar” (5,379)

Təhsilin yeniləşməsində təlim prosesində inteqrasiya fəaliyyətinin də rolu, dəyəri xeyli böyükdür. İnteqrasiya – latınca integratio – bərpa olunma, integ rationis, tam, vahid mənasını daşıyır. Müasir dünyada ölkələrini təsərrüfatlarının obyektiv birləşmə prosesi olmaqla, onun ali məqsədi iqtisadi artım templərin davamlılığına rəğmən əldə olan resurslardan maksimum dərəcədə effektiv istifadəni təmin etməkdir. İnteqrasiyanın mühüm forması kimi ölkə təsərrüfatının beynəlmilləşməsi nəticəsində onun dünya təsərrüfatının bir hissəsinə çevrilməsidir. İnteqrasiyanın əlaməti kimi iqtisadiyyat sferasında ümumi siyasətin formalaşması və reallaşmasıdır. İnteqrasiyanın müxtəlif növləri (siyasi, iqtisadi, hüquqi,sosial) mövcuddur. İnteqrasiya müəyyən mənada öyrənilən bilik, bacarıq, vərdislər sahəsində müəyyən dəqiqləşdirmələr aparılmasını tələb edir.

Məktəb pedaqoji kollektivinin hər bir üzvü yaxşı bilməlidir ki, şagirdləri düşündürmək, mühakimə yürütdürmək müəyyən dəqiqləşdirmələr aparmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək məsələsini təkcə dərslə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu aktual, vacib, gərəkli məsələdə diarşunaslıq və ətraf mühütlə tanışlıq vaxtlarında da həyata keçirmək vacib,gərəkli və pedaqoji prosesə müasir yanaşma yollarından biridir. “Uşaqlar diyarşunaslıq materyalları ilə tanışlığa kiçik yaşlarından başlayırlar. Bu əvvəl məhdud ərazini, rayonu əhatə edir, get-gedə onun dairəsi genişlənir”(3,s.5). Məktəblilərin boş və asudə vaxtlarını şən və məzmunlu keçirmək və düşüncə tərzlərini inkişaf etdirmək üçün ətraf mühütlə tanış edilməsi də əlverişli yollar sırasındadır. “Uşaqda öz kəndinə, yaxud şəhərinə, atasının, yaxud anasının işlədiyi zavoda, sonra isə bütün ölkəmizə, onun tarixinə, onun görkəmli xadimlərinə mümkün qədər tez maraq oyatmaq lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün təkcə düşünmək azdır. Uşaq çox şey görməli, çox şey haqqında düşünməlidir. Onun bədii təəssüratı artmalıdır. Bədii ədəbiyyat, kino, teatr bu məqsədə çox müvafiq gələn vasitələrdir”(4,s.349).

Diyarşunaslıq və ətraf mühütlə sağlam düşüncə əsasında yaxşı, ətraflı tanışlıq uaqalarda doğma vətənə, doğma təbiətə məhəbbət hisslərini gücləndirir. Sağlam düşüncə əsasında doğma diyara məhəbbət hissinin yaradılması onlarda vətənin tarixini dərindən öyrənməyə olan həvəsi, səyi qat-qat yüksəldir. Onu da bilməliyik ki, vətənpərvərlik vətənlə yaxşı, yaxından tanışlıqdan başlayır, vətənin tarixini dərindən sağlam düşüncə əsasında mənimsətmədən, bilmədən əsil vətənpərvər vətəndaş formalaşdırmaq mümkün deyildir.

Düşüncə insani fəaliyyətdir. Müəyyən problem suallar ətrafında düşünmə fəaliyyəti insan beynini inkişaf etdirir. Təlim-tərbiyə işini zamanın, günün tələbləri səviyyəsində aparmaq üçün məktəbdə pedaqoji kollektivin hər bir üzvü sağlam düşüncəyə yiyələnməli və bunun səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək üçün məktəbin ən ali orqanı olan pedaqoji şuradan başlayaraq metodik yığıncaqlarda, konfranslarda və digər tədbirlərdə düşündürərək öyrətməyin, düşündürərək tərbiyələndirməyin, düşündürərək psixoloji inkişasa nail olmağın ən aktual yol və vasitələri haqqında fasilələrə yol vermədən maarifləndirmə işi aparılmalıdır.

İnsani fəaliyyət olan düşüncənin hər bir adamın kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasında, başqalarında ikrah hissi oyadan iş və əməllərdən kənarlaşmasında, mənəviyyatca zənginləşməsində də rolu, dəyəri xeyli böyükdür. Akademik Vasim Məmmədəliyevə nəyə nifrət edərdiniz? sualı ilə ona müraciət edildikdə o, yığcamlığa, konkretliyə riayət edərək xatırlatmışdır ki, mənəviyyatsızlığa. İnsanda mənəviyyatın zənginliyi onun şəxsiyyət bütövlüyünün təminatına, adlı-sanlı insan kimi formalaşmasına yüksək təsir göstərir. “Çünki bütün naqislik və pisliklər mənəviyyatsızlıqdan törəyir. Mənəviyyatsız insanda hər bir naqis hərəkət özünü göstərir. İstər riyakarlıq, istər yaltaqlıq, istər yalançılıq, istər oğurluq, əyrilik və bu kimi digər pis əməllər. İnsan mənən zəngin olanda o müqəddəsləşir. Mənəviyyatı zəngin olan insan gözəl ailə başçısıdır, gözəl vətəndaşdır, dərrakəli insandır, böyük şəxsiyyətdir. Mənəviyyatı olmayan insandan heç nə gözləmə” (6,s.9) /

Gələcəyimizi xoşbəxt görmək istəyiriksə məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq, o cümlədən məktəb illərində tərbiyə və habelə təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan pedaqoji kollektivin hər bir üzvü uşaqları düşüncəli, şüurlu fəaliyyətə istiqamətləndirməlidir. Uşaqların düşüncəli fəaliyyətə cəlbə onlarda təlim əməyinə münasibəti yaxşılaşdırır. Azərbaycan məktəbinin yeni

inkişaf mərhələsində qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri şagirdləri sağlam düşüncə əsasında yaradıcı fəaliyyətə səfərbər etmək sayəsində mənimsənilən bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyətini yüksəltməkdir. “Bunun üçün hər bir şagirdin sərbəst düşünməyə, mühakimə yürütməyə, əqli nəticələrə gəlməyə ehtiyacı vardır” (180, s.3)

Fikrimə yekun olaraq bildirirəm ki, düşüncə insani fəaliyyətdir. Düşüncə insanı mənəviyyatsızlıqdan xilas edir. Düşüncə unutmazlığın qarşısını alır. İnsan beyninin fəaliyyətsizliyi orada olan çoxsaylı neyronların fəaliyyətdən düşməsi ilə nəticələnir. Sonradan onların fəaliyyətə gətirilməsi prosesində insan çoxsaylı çətinliklərlə rastlaşmış olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası, Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2007
2. Abdullayeva Ş. Uşaqların qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində məktəbəqədər tərbiyənin rolu. “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı, Bakı, 2004, № 2
3. Həsənov O. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesində diyarşünaslıq materyallarından istifadənin sistemi, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2002
4. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, cild 1. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1983
5. ASE, 3-cü cild, Bakı, 1979
6. Şəxsiyyət. Publisistik ictimai-kütləvi jurnal, № 3 (5), 2010
7. В.Ф.Паламарчук.Школа учит мыслить.Москва «Просвещение» 1987

ABSTRACT

Rajab Aghayev

It is the duty of school to be concerned with the education and training of pupils making them think rightly

In the article entitled “It is the duty of school to be concerned with the education and training of pupils making them think rightly” it is dealt with the value of teaching pupils with making them think rightly. Furthermore it also emphasises that it is the duty of each member of the teaching staff to teach pupils by making them think rightly.

РЕЗЮМЕ

Раджаб Агаев

Учить мыслить учащихся – задача школы

В статье говорится об образовательном и воспитательном значении обучения учащихся мыслить, о воспитании и развитии мышления учащихся. В ней далее констатируется, учить мыслить учащихся – это задача каждого члена педагогического коллектива сегодняшней школы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

YEGANƏ MƏMMƏDOVA

AMEA Naxçıvan bölməsinin dissertantı

UOT:37(091)

**MÜSTƏQİLLİYƏ QƏDƏR VƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR
RESPUBLİKASINDA MƏKTƏB TİKİNTİSİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASI
(1941-2015-Cİ İLLƏR)**

Naxçıvan Muxtar Respublikasında məktəb tikintisinin tarixi çox geniş tarixi dövrü əhatə etmir.

Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi muxtar respublikada hələ 1941-ci ilin martında ümumiyyətlə təhsilin vəziyyəti və məktəbdən yayınma halları ilə mübarizə tədbirləri haqqında məsələyə baxılan zaman Muxtar Respublikada bir sıra kəndlərdə məktəb binalarının olmaması, 2000-ə yaxın məktəbyaşlı uşağın təhsildən kənar qalması və s. məsələlər qeyd edilmişdi. Bu məsələlərin həlli üçün konkret vəzifələr də müəyyənləşdirilmişdi. 1941-ci ilin payızına qədər 35 kənddə məktəbin tikintisi planlaşdırılmışdı [5, v.21]. Lakin II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq bu planın həyata keçirilməsi mümkün olmadı.

Müharibədən sonra da ölkədə dağıntıların aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərə görə respublikaların çoxunda, o cümlədən Azərbaycanda uzun müddət məktəb tikintisi təxirə salındı.

Məktəb tikintisinə Azərbaycan SSR-də 1960-cı ildən başlandı. 1960/61-ci tədris ilində Azərbaycanda 300 səkkizillik məktəb tikilmişdir ki, bundan 13-ü Naxçıvan MSSR-nin, 24-ü isə DQMV-nin payına düşürdü. Bəhs etdiyimiz tədris ilində Naxçıvan MSSR-də hər məktəbə 11, DQMV-də isə 13 müəllim düşürdü. Həmçinin, ümumrespublika üzrə bu göstərici 11-ə bərabər idi.

Tədqiqatlar belə bir maraqlı faktı ortaya çıxarmışdır ki, Naxçıvan MSSR-dən fərqli olaraq DQMV-də daha çox məktəb yaradılmış, habelə bu məktəblərin hamısı ermənilərin cəmləşdiyi kəndlərdə yerləşmişdir. Bu azmış kimi DQMV-də erməni məktəblərində təhsil erməni dilində idi. Məktəblərdə dövlət sənədləri də erməni dilində aparılırdı.

XX əsrin 60-70-ci illərində təhsilə ayrılan 40,9 mln. manat 5 yeni məktəbin tikilməsinə, 4780 yerlik 26 məktəbin təmir edilməsinə sərf edilmişdir. Bununla bərabər kolxozların hesabına 2900 yerlik 40 məktəb binası tikilmişdir. Bu zaman Ordubad rayonunda 4 məktəb binası və 50 sinif otağı, Şahbuz rayonunda 4 məktəb binası, 36 sinif otağı, Culfa rayonunda 22 sinif otağı və 2 şagird emalatxanası tikilmişdi. Bunlardan əlavə, 12500 şagird yerlik 500 sinif otağı, emalatxanalar və yardımçı binalar tikilmişdir ki, bunlar isə digər mənbələr hesabına icra edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1959-cu ildən 1965-ci ilədək Naxçıvan MSSR-də 7750 şagird yerlik 35 məktəb binası, 18840 şagird yerlik 628 sinif otağı tikilmişdir [3, s. 13-14]. Sonrakı 5 ildə (1966-1970) 13420 şagird yerlik 43 məktəb, 16410 yerlik 547 sinif otağı tikilmişdir [1, s. 54].

Muxtar respublikada Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə orta ümumtəhsil məktəblərinin inkişafı sahəsində çox böyük işlər görülmüşdür. Muxtar respublikada həmin dövrdə 100-ə yaxın orta məktəb binası tikilmiş və əsaslı təmir olunmuşdur. Məktəblərin kompüterlə təmin edilməsinə başlanmış və bu sahədə edilən ümumi təminat təhsilin inkişafına müsbət təsirini göstərmişdir. Xüsusən, muxtar respublikanın sərhəd kəndlərində müasir tələblərə cavab verən məktəb binalarının tikilməsi və müasir avadanlıqlarla təmin edilməsi siyasi əhəmiyyətli hadisə hesab edilir [1, s. 122].

Təhsilə ayrılan xərclərin ilbəl artması sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni-maarif müəssisələrinin, məktəblərin tikintisi və əsaslı surətdə bərpaasına imkan yarandı. 1996-2000-ci illərdə muxtar respublikada 11 mindən artıq şagird yeri olan 45 orta ümumtəhsil məktəbi tikilmiş, 18 ümumtəhsil məktəb binası yenidən qurulmuşdur [2, s. 12].

1991-2001-ci illər ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında tikilmiş və əsaslı təmir edilmiş məktəblərin kəmiyyətcə fərqlənməsi təhsilin bünövrəsinin möhkəmlənməsinə və inkişafına qayğının səviyyəsini göstərir.

Ucqar dağ kəndlərində, xüsusilə Ermənistanla sərhəddə yerləşən məktəblərin tikintisi strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilirdi. 2001-ci ilə qədər Muxtar Respublikada istifadəyə verilmiş ümumtəhsil məktəblərinin 16-sı (35,5 %-i) ucqar dağ və sərhəd kəndlərinin payına düşürdü [4, s. 92].

Muxtar respublikada yeni məktəblərin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunması Ali Məclis sədri Vasif Talibovun fəaliyyətində əsas yer tuturdu. Heydər Əliyevin 17 fevral 2003-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramının (2003-2007-ci illər)” təsdiq edilməsi haqqında sərəncamlarından irəli gələn vəzifələri diqqətdə saxlayan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun təhsilə olan qayğısı nəticəsində yeni tikilən və əsaslı təmir olunan məktəblərin sayı 3 dəfə artmışdır. Bu da ölkə başçısının təhsillə bağlı sərəncamlarına Muxtar Respublikamızın əməli töhfəsi olmuşdur.

Bu sərəncamdan irəli gələn vəzifələr Naxçıvan Muxtar Respublikasında dönmədən və sürətlə həyata keçirilirdi. Qəbul edilən bütün qərarlar və hazırlanan sənədlər, proqramlar Heydər Əliyevin Azərbaycan təhsilinin inkişafına və tərəqqisinə atalıq qayğısının, dövlət təminatının ən bariz nümunəsi idi [1, s. 121].

Çox maraqlı cəhət odur ki, 2003-2004-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tikintisi həyata keçirilən sosial təyinatlı obyektlərin əksəriyyətini məktəb binası təşkil edirdi. Muxtar respublikada bu zaman 9060 şagird yerli 29 ümumtəhsil məktəbi tikilmişdi. Təkcə, 2003-cü ildə daxili imkanlar hesabına yalnız 2348 şagird yerli olan 10 məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir [6, s. 51-53].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni məktəblərin tikintisi, köhnə məktəblərin təmiri və yenidən qurulması geniş vüsət almışdır.

2003-cü ildə Şərur rayonunun Şəhriyar kəndində 432 şagird yerlik, Babək rayonunun Araz kəndində 62 şagird yerlik, Aşağı Uzunoba kəndində 324 şagird yerlik, Şahbuz rayonunun Külüs kəndində 318 şagird yerlik, Ordubad rayonunun Dırmıs kəndində 458 şagird yerlik, Çənnəb kəndində 198 şagird yerlik, Kələki kəndində 176 şagird yerlik, Culfa rayonunun Boyəhməd kəndində 110 şagird yerlik, Əlincə kəndində 252 şagird yerlik, Naxçıvan şəhərində gözdən əlil uşaqlar üçün 60 yerlik (xüsusi ibtidai) məktəb - cəmi 2390 şagird yerlik 10 məktəb binası tikilib istifadəyə verilmişdir. Naxçıvan şəhərində hərbi hissənin nəzdində 720 şagird yerlik, Babək məhəlləsində 1206 şagird yerlik məktəb binalarının tikintisi davam etdirilmiş, Şərur rayonundakı Təzəkənddə 110 yerlik yeni məktəb binasının tikintisinə başlanmış, sonrakı illərdə istifadəyə verilmişdir.

2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Təhsil Nazirliyi üçün inzibati binanın, Naxçıvan şəhəri 2, 4, 8 saylı, Şərur şəhərində 1 saylı, Tumaslı, Aşağı Daşarx, Havuş, Culfa rayonunun Ərəzin, Kəngərli rayonunun Qarabağlar kənd 2 saylı, Şahbuz rayonunun Badamlı kənd, Babək rayonunun Zeynəddin kənd orta məktəbləri (bütövlükdə 5952 şagird yerlik 11 məktəb), Kəngərli rayon Təzəkənd və Sədərək rayonunun Sədərək kənd orta məktəbləri, Şərur rayonunun Maxta və Yengicə, Kəngərli rayonunun Yeni Kərki və Culfa rayonu 3 saylı orta məktəbin binaları tikilib istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə 2009-cu il “Uşaq ili” elan edilmiş, sərəncamın icrasını təmin etmək məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 2009-cu il 14 fevral tarixli sərəncamı ilə tədbirlər planı təsdiq edilmiş, tədbirlər planında nəzərdə tutulan vəzifələr müvafiq qurumlar tərəfindən vaxtında yerinə yetirilmişdir. Muxtar Respublika əhalisinin 32,3%-ni (129 min 816 nəfərini) uşaqlar təşkil edir. Muxtar respublikada bütün təbəqələrdən olan uşaqlar dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşlar. Muxtar respublika üzrə 1785 nəfəri sağlamlıq imkanları məhdud olan, 120 nəfəri isə hər iki valideynini itirmiş uşaqlar vardır ki, onların müalicəsi üzrə Naxçıvan şəhər Uşaq

Bərpa Mərkəzi, körpələr evi və Ailələrə Dəstək Mərkəzi, gözdən əlil uşaqlar üçün xüsusi ibtidai məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bütün bunlarda məqsəd xalqımızın gələcəyi olan bugünkü uşaqların həyata, təhsilə, cəmiyyətin inkişaf etməsinə lazım olan səviyyədə hazırlamaqdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov bu sahədə qarşıda duran vəzifələrdən danışarkən qeyd etmişdir ki, “Bu gün bizim qarşımızda bir vəzifə durur: mənəviyyatca təmiz, yüksək savadlı, vətənpərvər gənclər yetişdirmək.

Bunun üçün dövlət orqanları nə lazımdırsa həyata keçirir və bundan sonra da təhsil müəssisələrinin normal fəaliyyəti üçün bütün tədbirlər görülməlidir” [7, 2009, 26 dekabr].

2003-2009-cu illərdə 25620 şagird yerlik 67 orta məktəb, 430 yerlik internat məktəbi, 4 məktəbdənkənar müəssisə tikilib istifadəyə verilmişdir [1].

Son zamanlar Azərbaycan Respublikası hökumətinin daxili siyasətinə uyğun olaraq Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbovun böyük səyi və qayğısı ilə muxtar respublikada 140-dan çox müasir tipli, bütün standartlara cavab verən məktəb binası inşa olunmuşdur ki, bu da ümumi təhsilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

2013-cü ildə Naxçıvan şəhərində iki, Babək rayonunun Cəhri kəndində, Sədərək rayonunun Sədərək kəndində, Şərur rayonunun Sərxanlı, Dəmirçi, Xanlıqlar kəndlərində, Babək rayonunun Şəkərabad, Çəsməbasar kəndlərində, Ordubad rayonunun Sabirkənd, Ələhi, Nəsirvaz, Bist, Xurs, Nürgüt kəndlərində, Culfa rayonunun Kırna, Ərəfsə, Şurud, Teyvaz kəndlərində, Şahbuz rayonunun Kükü, Ayrınc, Qızıl Qışlaq kəndlərində, Kəngərli rayonunun Xok kəndində məktəb binalarında tikinti, yenidənqurma və əsaslı təmir işləri başa çatdırılmışdır. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində, Sədərək rayonunun Heydərabad qəsəbəsində uşaq bağçası binalarının tikintisi başa çatdırılmışdır. Naxçıvan şəhərində Ə.Cavid adına Uşaq Musiqi və Bədii Sənətkarlıq Məktəbinin tikintisi, 3 nömrəli Uşaq Musiqi Məktəbi binasının yenidən qurulması başa çatdırılmışdır.

2012-2013-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında rayonlar üzrə ümumilikdə 17 məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda həmin illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə 26 məktəb də yenidən qurulmuş və ya əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir. Bu, aşağıdakı cədvəllərdə öz əksini tapmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə 2012-2013-cü illərdə tikilərək istifadəyə verilmiş məktəblər:

s/s	Obyektin adı	Obyektin gücü	İstifadəyə verilmiş il
1.	Şərur rayon Yuxarı Aralıq kənd tam orta məktəbi	414	2012
2.	Şərur rayon Danyeri kənd tam orta məktəbi	414	2012
3.	Şərur rayon Dərəkənd kənd tam orta məktəbi	216	2012
4.	Babək rayon Kərimbəyli kənd tam orta məktəbi	396	2012
5.	Ordubad rayon Behrud kənd tam orta məktəbi	110	2012
6.	Ordubad rayon Parağa kənd tam orta məktəbi	110	2012
7.	Culfa rayon Ləkətağ kənd tam orta məktəbi	144	2012
8.	Kəngərli rayon Çalxanqala kənd tam orta məktəbi	378	2012
9.	Şahbuz rayon Ağbulaq kənd tam orta məktəbi	216	2012
10.	Şərur rayon Sərxanlı kənd tam orta məktəbi	234	2013
11.	Şərur rayon Şahbulaq kənd tam orta məktəbi	110	2013
12.	Ordubad rayon Sabirkənd kənd tam orta məktəbi	378	2013
13.	Ordubad rayon Xurs kənd tam orta məktəbi	110	2013
14.	Ordubad rayon Ələhi kənd tam orta məktəbi	88	2013
15.	Ordubad rayon Nəsirvaz kənd tam orta məktəbi	88	2013
16.	Culfa rayon Teyvaz kənd tam orta məktəbi	110	2013
17.	Şahbuz rayon Qızıl Qışlaq kənd tam orta məktəbi	110	2013

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə 2012-2013-cü illərdə yenidən qurulmuş və ya əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmiş məktəblər

s/s	Obyektin adı	Obyektin gücü	İstifadəyə verildiyi il
1	Naxçıvan şəhər 17 nömrəli tam orta məktəbi	936	2012
2	Naxçıvan Qızlar Liseyi	608	2012
3	Babək rayonu Nehrəm kənd 1 nömrəli tam orta məktəbi	900	2012
4	Culfa rayonu Yaycı 1 nömrəli kənd tam orta məktəbi	774	2012
5	Şərur rayon Qarxun kənd tam orta məktəbi	504	2012
6	Şərur rayon Qorçulu kənd tam orta məktəbi	198	2012
7	Ordubad rayon Yuxarı Əylis kənd tam orta məktəbi	252	2012
8	Şahbuz rayon Biçənək kənd tam orta məktəbi	252	2012
9	Ordubad rayon Çənnəb kənd tam orta məktəbi	198	2012
10	Naxçıvan şəhər 10 nömrəli tam orta məktəbi	972	2013
11	Naxçıvan şəhər 16 nömrəli tam orta məktəbi	846	2013
12	Şərur rayon Xanlıqlar kənd tam orta məktəbi	396	2013
13	Şərur rayon Dəmirçi kənd tam orta məktəbi	1026	2013
14	Şərur rayon Gümüşlü kənd tam orta məktəbi	132	2013
15	Babək rayon Çəsməbasar kənd tam orta məktəbi	234	2013
16	Babək rayon Cəhri kənd 1 nömrəli tam orta məktəbi	828	2013
17	Babək rayon Şəkərabad kənd tam orta məktəbi	306	2013
18	Ordubad rayon Nürgüt kənd tam orta məktəbi	110	2013
19	Ordubad rayon Bist kənd tam orta məktəbi	154	2013
20	Culfa rayon Kırna kənd tam orta məktəbi	306	2013
21	Culfa rayon Ərəfsə kənd tam orta məktəbi	320	2013
22	Culfa rayon Şurud kənd tam orta məktəbi	90	2013
23	Kəngərli rayon Xok kənd tam orta məktəbi	1080	2013
24	Şahbuz rayon Kükü kənd tam orta məktəbi	198	2013
25	Şahbuz rayon Ayrınc kənd tam orta məktəbi	110	2013
26	Sədərək rayon Sədərək kənd 1 nömrəli tam orta məktəbi	828	2013

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatlarının tərkib hissəsi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, o cümlədən yeni müasir tipli məktəb binalarının inşa edilməsi, mövcud təhsil ocaqlarının yenidən qurulması təhsilin inkişafına öz təsirini göstərir.

2013-cü ildə qəbul imtahanlarında iştirak etmiş abituriyentlərdən 1677 nəfəri ali məktəblərin, 515 nəfəri isə orta ixtisas məktəblərinin tələbəsi adını qazanmışdır. 2013-cü ildə 692 nəfər Naxçıvan Dövlət Universitetinə, 220 nəfər Naxçıvan Müəllimlər İnstitutuna, 167 nəfər isə Naxçıvan Özəl Universitetinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Heydər Əliyev adına orta məktəbin, Şahbuz rayon Ayrınc kənd orta məktəbinin, Ordubad İnternat məktəbinin, Naxçıvan şəhər 7 nömrəli və 14 nömrəli orta məktəblərin açılış mərasimində iştirak etmiş, akademik Zərifə Əliyeva adına Şahtaxtı kənd orta məktəbində olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri olan yeni məktəblərin tikilməsi və mövcud məktəblərin yenidən qurulmasıdır ki, bu da öz əksini aşağıdakı cədvəllərdə tapmışdır:

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2014-cü ildə və 2015-ci ilin yanvar-aprel ayları ərzində tikilərək istifadəyə verilmiş ümumtəhsil məktəbləri:

Sıra sayı	Ümumtəhsil məktəblərinin adı	Şagird yeri	İstifadəyə verildiyi il
1.	Şərur rayonunun Diyadin kəndində tam orta məktəb	88	2014
2.	Babək rayonunun Naxışnərgiz kəndində tam orta məktəb	234	2014
3.	Ordubad rayonunun Aşağı Əylis kəndində tam orta məktəb	234	2014
4.	Şahbuz şəhərində 2 nömrəli tam orta məktəb	216	2014
5.	Ordubad şəhərində 3 nömrəli tam orta məktəb	810	2015

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2014-cü ildə və 2015-ci ilin yanvar-aprel ayları ərzində yenidən qurulmuş və ya əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmiş ümumtəhsil məktəbləri

Sıra sayı	Ümumtəhsil məktəblərinin adı	Şagird yeri	İstifadəyə verildiyi il
1.	Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev adına tam orta məktəb	1206	2014
2.	Naxçıvan şəhərində 11 nömrəli tam orta məktəb	1100	2014
3.	Naxçıvan şəhərinin Qaraçuq kəndində 9 nömrəli tam orta məktəb	702	2014
4.	Şərur rayonunun Axura kəndində tam orta məktəb	234	2014
5.	Şərur rayonunun Dizə kəndində tam orta məktəb		
6.	Şərur rayonunun Püsyan kəndində tam orta məktəb	792	2014
7.	Babək rayonunun Güznüt kəndində tam orta məktəb	324	2014
8.	Babək rayonunun Qahab kəndində tam orta məktəb	612	2014
9.	Culfa rayonunun Bənəniyar kəndində tam orta məktəb	630	2014
10.	Culfa rayonunun Əlincə kəndində tam orta məktəb	252	2014
11.	Culfa rayonunun Şurud kəndində tam orta məktəb	88	2014
12.	Şahbuz rayonunun Sələsüz kəndində tam orta məktəb	234	2014

13.	Şahbuz rayonunun Nursu kəndində tam orta məktəb	234	2014
14.	Şahbuz rayonunun Gömrü kəndində tam orta məktəb	1 10	2014
15.	Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində 1 nömrəli tam orta məktəb	648	2014
16.	Şərur rayonunda Kürkənddə tam orta məktəb	198	2015
17.	Şərur rayonunda Cəliikənddə tam orta məktəb	270	2015
18.	Babək rayonunun Qoşadizə kəndində tam orta məktəb	360	2015

Beləliklə, muxtar respublikada məktəb tikintisinin inkişaf dinamikası müstəqilliyə qədər tədrisi inkişaf müəşahidə edilmiş, müstəqillik dövründə isə məktəb tikintisi dinamik şəkildə inkişaf etmişdir. Bu zaman çoxlu sayda məktəb binası tikilərək istifadəyə verilmişdir ki, bu da regionda ümumi təhsilin inkişafına böyük təkan vermişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsil sistemi artıq milli inkişaf və milli təhlükəsizlik strategiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H.R Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 544 s.
2. Hacıyev İ.M Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan, Əcəmi, NPB, 2012, 272 s.
3. Гасымов Г. Деятельность КП Азербайджана по развитию народного образования в условиях развитого социализма (1959-1975 гг). По материалам Нахчыванской АССР. Автореф. дисс... канд. ист. наук. Баку, 1981, 28 с.
4. Qasımov Ə. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı, Təhsil, 2009, 320 s.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA), f. 1, siy. 1. iş 181.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80 // Tarixi statistik məcmuə. Bakı, Səda, 2001, 104 s.
7. “Şərq qapısı” qəzeti

ABSTRACT

Yegana Mammadova

The progress dynamics of school construction in Nakhchivan Autonomous Republic before independence and in independence years (1941-2015 years)

The history of school construction in Nakhchivan Autonomous Republic doesn't surround a long period of time. After World war II school construction has been cancelled in many countries and also in Azerbaijan due to some plans in order to eliminate of destructions of war.

School construction began in Azerbaijan in 1960. 300 8-th form schools have been built during 1960/61 academic year and 13 of them were owned by N.A.R.

New school construction, reconstruction and repairing of old schools were wide-spread in N.A.R from Independence years.

The dynamic development school construction in the Autonomous Republic had been observed with the gradual development until independence and was developing dynamically in the period of independence. At the same time many school buildings were built and commissioned that it also gave a great impetus to the development of general education in the region. The

education system in Nakhchivan Autonomous Republic is becoming an integral part of national development and national security strategy now.

РЕЗЮМЕ

Уегане Мамедова

Динамика развития строительства школ до и после суверенитета в Нахичеванской Автономной Республике (в 1941-2015 годах)

В Нахичеванской Автономной Республике строительство школ охватывает вовсе не давний исторический период. Только окончилось Великая Отечественная война. Все силы государства и народа были сброшены на послевоенные восстановительные работы. Возможности государств не позволяли одновременно выполнять и другие мероприятия, в связи с чем долгие годы строительство школ было отложено.

Строительства школ в Азербайджане начали только в 1960 году. В 1960-1961-учебном году были построены 300 восьмилетних школ из них 13 школ в Нахичеванской АССР. В годы независимости в Нахичеванской Автономной Республике даже в дальних сёлах были построены многие новые школы, старые школы отремонтированы, перестроены заново.

До суверенитета в нашей Автономной Республике динамика развития строительства школ шла очень медленно. После того, как Азербайджан стал суверенным государством динамика развития строительства школ увеличилась. В республике были построены и сданы в эксплуатацию многие школы, что способствовало развитию образования в целом. Постепенно в республике система образования входила в состав стратегии безопасности и национального развития и стала её важной составной частью.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

MİRHƏSƏN EMİNOV
mirhesenemin@yahoo.com

UOT: 37(091)

NƏSİRƏDDİN TUSİNİN “ƏXLAQI-NASİRİ” ƏSƏRİ MİLLİ PEDAQOGİKANIN İLKİN QAYNAQLARINDAN BİRİ KİMİ

“*Davranış əxlaqın göstəricisidir*”
Nəsirəddin Tusi

Açar sözlər: *ensiklopedik, bilik, dəyərli qaynaqlar, vitaminlərlə zəngin, yaxşı nümunə, təhsil sistemi, əxlaq normaları, milli-mənəvi dəyərlər, milli pedaqogika, etnopedaqoji dəyərlər*

Key words: *an encyclopedic know- ledge, valuable sources, rich in vitamins, a good example, education system, moral standards, national and spiritual values, national pedagogy*

Ключевые слова: *энциклопедическое знание, ценные источники, богат витаминами, хорошие примеры, система образования, моральные нормы, национально-нравственные ценности, национальная педагогика, эт-нопедagogические ценности*

Xalqımızın pedaqoji fikir tarixi qədim olduğu qədər də zəngin və çoxşaxəlidir. Başqa sözlə desək, qədim tarixə malik olan xalqımızın maarifçilik və pedaqoji fikir tarixi də çox qədim tarixi köklərə söykənir. Belə ki, etnopedaqoji dəyərlərimiz də daxil olmaqla yazılı ədəbiyyatımızın bütün mənbələrində xalqımızın təlimtəmə, tərbiyələndirmə və təhsilləndirmə ilə bağlı ideyaları sayılan müdrik fikirləri milli pedaqogikamızın əsas səmərəli özü, ilk mənbəyi hesab olunursa, klassik yazarlarımızın bu sahədəki kəlamları həmin təməlin ən dəyərli nüsxələrindən hesab olunur. Belə nüsxələrdən biri məhz XIII əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkirimiz Xacə Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsidir.

Dövrünün aparıcı alimləri tərəfindən ensiklopedik bilik sahibi kimi qəbul edilən, sevilən Nəsirəddin Tusi məşhur yunan alimlərindən Pifaqor (e.ə. 570-495), Empedokl (e.ə. 490-430), Demokrit (e.ə. 460-370), Platon (e.ə. 428- 347), Aristotel (e.ə. 384-322) və başqalarının, eləcə də Şərqi alimlərindən Əbu Nəsir Əl Fərabi (870-950), Əbu Əli ibn Sina (980-1037), Bəhmənyar ibn Mərzban(?-1066), Məhəmməd ibn Əbdül-Əş-Şəhrastani (1076-1143) və başqalarının təlim-tərbiyəyə aid fikirləri ilə tanış olmuş, lakin bu sahədə onlardan fərqli ideyalar irəli sürərək bu günə qədər öz əhəmiyyətini itirməyən mükəmməl bir təlim-tərbiyə sistemi yaratmışdır. Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri”, “Si fəsil” (Otuz fəsil), “Təzkirə”, “Şərh”, “Əl-İşarat”, “Övsafül-Əşraf” (şərəfət sahiblərinin vəsfi), “Adab-ül- mütəəllimin” (tələbənin mədəniyyəti) kimi əsərləri onun pedaqoji irsini təşkil edir. Bu əsərlər içərisində isə “Əxlaqi-Nasiri” əsəri Azərbaycan milli pedaqogikasının ilk yazılı mənbələrindən sayılır. Ona görə ki, Nəsirəddin Tusi bu əsərdə həm öyrətmə modeli haqqında məlumat verir, həm də əxlaqın saflaşdırılması sistemini və tərbiyəşünaslığın elmi-pedaqoji şəbəkəsini yaradır. N.Tusinin yaratdığı həmin təlim-tərbiyə sistemində ağıl tərbiyəsi ön sırada durur. N.Tusiyə görə ağıl tərbiyəsi, bilik, zəka insanı ağıllı və müdrik etməklə onu, yəni insanı “dərəcəyi-kamilə” çatdırmalıdır. Məlumdur ki, öyrənlərin təlim- tərbiyəsində və gələcək inkişafında müəllim xüsusi rol oynayır. Bu baxımdan bəşər övladının bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında müəllimlərin əvəzolunmaz müsbət rolunu bir daha nəzər nöqtəsinə çəkmək məqsədəuyğun olardı.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, biz Nəsirəddin Tusini XI əsrin böyük filosofu, dövrünün təhsilşünası, hikmət, məntiq və idrak nəzəriyyələrinin müəllifi Əbülhəsən Bərzban oğlu Bəhmənyar əl-Azərbaycanının davamçısı hesab edirik. Baxmayaraq ki, Bəhmənyar özü Əbu Əli ibn Sinanın tələbəsidir. Lakin Bəhmənyar yetişdirdiyi böyük münəccim və filosof Əbu Əbbas

Logəni olmuşsa Logəninin yetirdiyi görkəmli filosof Gilanı olmuş, Gilam Sədrəddin Sərəxsini, Sərəxsi isə Tusinin müəllimi Fəridəddin Damatı yetişdirmişdir. Burada klassiklərimizdən biri Marağalı Əvhədinin məhz bu xüsusda dediklərindən birinə müraciət etməyə ehtiyac duyulur.

Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Ma rağalı Əvhədi başdan-başa təlim-tərbiyə mənbəyi olan “Cami-Cəm” əsərində elmə yiyələnmək yollarını və müəllim böyüklüyünü belə ifadə edir:

Ustad tap, sonra da dürr deş hər zaman,
Onda baş ağrısı çəkməz bir insan.
Kişiyə ustadı əgər olsa yar,
O da öz işində bir ustad olar [5, s. 198].

Marağalı Əvhədinin dediyi kimi dövrünün çox dəyərli ustadları gələcək nəsillərə ustad olan yeni nəsillər yaradır. Yaranan ustadlar isə yeni tərbiyə məktəbləri yaradırlar. Belələrindən biri də N.Tusi hesab olunur. Onun “Əxlaqi- Nasiri” əsəri isə əsil tərbiyə məktəbi kimi dəyərləndirilir.

Müqayisələr apardığımız zaman Nəsirəddin Tusinin nə qədər uzaqqörən və onun yaratdığı təlim-tərbiyə sisteminin nə qədər mükəmməl bir sistem olduğunu görürük. Bütün bunlar sübut edir ki, onun ustadlarının böyüklüyü sayəsində Nəsirəddin Tusi özü daha böyük ustad olmuşdur. Elm adamlarının fikrincə, Nəsirəddin Tusi yaradıcılığında böyük bir silsilə təşkil edən bu müəllimlərin demək olar ki, hamısının az-çox təsir izləri olmuşdur. Tusinin pedaqoji irsi içərisində “Əxlaqi- Nasiri” əsəri isə xüsusi yer tutur.

Nəsirəddin Tusinin yeddi yüz ildən artıq Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərsliyi kimi şöhrət tapmış “Əxlaqi-Nasiri” əsərindəki aparıcı məqalələrdən biri “Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında adlı məqalənin dördüncü fəslində qeyd olunmuş mərhələli tərbiyə sistemi gənc nəslin əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırıl- masında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki oradakı qaydalar bugünkü tərbiyə sistemimizdə nəzərdə tutulan qaydalara çox yaxındır. Biz həmin qaydaları milli əxlaq tərbiyəsinə nəzərdə tutulan qaydalarla müqayisə etdikdə məlum oldu ki, həmin qaydalar müasir mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi üçün çox faydalı ola biləcək qaydalardır. Ona görə də həmin qaydaların praktik olaraq tətbiqinə çalışmaq lazımdır.

Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində “Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında” başlığı ilə verilmiş məqalədə mərhələli tərbiyənin ilkin mərhələsinin uşaq anadan olan kimi ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoyulmasından başlaması vacib hesab edilir. Tusiyə görə uşağa namünasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu uşaq bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar [1, s.156]. Maraqlıdır ki, yenicə doğulmuş uşağa manasib adm qoyulması həmişə ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olub. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində oğlanlara kolxoz, kombayn, qələbə və s. adlar qoyardılar və hətta bu adlar bəziləri tərəfindən təqdir olunardı. Yaxud Məhəmməd, Fatimə və s. adlar isə məqsədli şəkildə təhrif olunardı. Zaman keçdikcə Tusinin tərbiyə nəzəriyyəsinin təsiri öz bəhrəsini verməyə başladı.

Sonra Nəsirəddin Tusi yeni doğulmuş uşağa ağıllı və sağlam bir dayə tapmağı məsləhət görür, çünki filosofun fikrincə, pis adət və xəstəliyin çoxu süd vasitəsi ilə uşağa keçər. Bunun üçün uşağa dayə ona görə vacibdir ki, o, uşağın inkişafını rejim əsasında təşkil etsin. Yəni dayə uşağın yuxu rejimini də, qidalanma rejimini də, təmiz hava ilə təminatını təşkil edən rejimi də stabilləşdirə bilsin. Əlbəttə ki, Tusinin pedaqoji ideyaları əsasında uşaqların gün rejimi üzrə tərbiyələndirilib inkişaf etdirilməsi ayrı-ayrı əsrlərdə və illərdə mümkün olmayıb. Elə götürək ən yaxın zamanlardan biri olan Sovet hakimiyyətinin ilk illərini. Bu illərdə qarın dolusu çörək tapmayan anaların dayə haqqında fikirləşə bilməsi də ağlagəlməz bir şey idi.

XX əsrin əvvəllərində və ortalarında bolşevik inqilabı hərəkatı tüğyan edən bir dövrdə uşaqların tərbiyəsi tamamilə unudulmuşdu. Çünki bu inqilab və müharibələr zamanı çox ağıllı başlar kəsildi, varlıların var-dövləti əlindən alınıb dilənçi vəziyyətinə salındı, torpaq sahibləri qolçomaq adlandırılaraq güllələndi, çox dəyərli vətən oğulları satqın damğası ilə sürgün edildi. Bəs indi vəziyyət necədir, analar uşaqlarına süd verirlərmi və ya onlar uşaqlarına dayə tuturlarını? İnsafən təəssüf hissilə qeyd etməliyik ki, həkimlərimiz həyəcan təbilini çalaraq, ana südünün yeni doğulmuş uşaqlara çox qiymətli, vitaminlərlə zəngin qida olduğunu daim bildirsələr də, bu sözləri dinləyən analar demək olar ki, çox azdır. Analar uşaqlarına ya inək, ya da keçi südü verirlər. Odur ki, bəzi yazarlar uşaqların inək kimi böyürməsinə və ya keçi kimi mələməsinə iddia

edirlər. Əslində belə halda uşağın anaya məhəbbət hissi azalır. Ona görə də yeni doğulmuş uşaqların qidalanmasında süni yeməklərdən geniş istifadə olunması həm fizioloji, həm də pedaqoji cəhətdən düzgün sayılmır. Təəssüf ki, anaların böyük əksəriyyətin südü olsa da, uşaqlarına bu süni yeməklərin verilməsinə özləri cəhd edirlər. Əsas səbəb süd verən ananın bir qadın olaraq tez “formadan” düşməsi ehtimalıdır. Analar bu ehtimala çox həssaslıqla yanaşdıqları üçün onların “gözəl” görünmək arzusu doğma övladlarına olan məhəbbət hissində üstün gəlir. Analar səhvlərini anlayanda isə artıq çox gec olur. Yəni uşağın təbii məhəbbət hissi inkişafdan qalır. Son zamanlar psixoloqların apardıqları tədqiqatlar isbat edir ki, hətta uşağın qucağa düzgün götürülməsi belə onun gələcək inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Prof. Ə.S.Bayramov və prof. Ə.Ə.Əlizadənin birlikdə yazdıqları “Psixologiya” adlı dərslikdə oxuyuruq: “Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, südəmər uşağın hansı tərəfdən qucağa götürülməsi onun inkişafına böyük təsir göstərir. Əgər ana uşağı sol tərəfdən qucağına götürmüşsə, deməli, hər şey qaydasındadır, yox əgər sağ tərəfdən qucağına götürmüşsə, deməli, bunun ziyanı ola bilər” [3, s. 578]. Bir sıra tanınmış mütəxəssislərin fikrincə, bu instinktiv hərəkətin səbəbi odur ki, körpə ana ürəyinin döyüntülərini hələ ana bətnində eşidir, ona öyrəşir və sol tərəfdən qucağa götürülmüşsə, özünü daha yaxşı hiss edir. Məhz ona görə də sol tərəfdən qucağa götürülmüş uşaqlar az ağlayır, tez kökəlir, başqa uşaqlara nisbətən daha tez inkişaf edirlər.

Nəsirəddin Tusiyə görə, uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır. Nəsirəddin Tusi yazır: “Uşaqda təmiz, idarə qüvvələrdən ən əvvəl utanmaq, həya əlamətləri özünü göstərir” (həya ərəb mənşəli sözdür, mənası utanma, xəcalət, ar deməkdir [4, s. 719]. Deməli, diqqət edilməli, fikir verilməlidir: əgər uşaq həyalıdırsa, əksər halda başını aşağı salıb sırtıqlıq etmirsə, bu onun nəcibliyinə sübutdur. Bu, o deməkdir ki, onun nəfsi çirkin əməllərdən ikrah edib, gözəl işlərə meyl göstərir, bu əlamət həmin istedadın uşaqda olduğuna dəlalət edir. Belə isə həmin uşağın tərbiyəsinə xüsusi fikir verməli, heç bir şeyi əsirgəməməli, istedadın sönüb getməsinə yol verilməməlidir [1, s. 157]. Göründüyü kimi, Nəsirəddin Tusi yenidən süddən ayrılmış uşaqda onun, yəni uşağın həyalı olub-olmamasına fikir verməyi məsləhət görür. Eləcə də həyalı uşağın tərbiyə olunmasının yollarını göstərir. Yəni əxlaq tərbiyəsinin ilkin komponentlərinin növbəti inkişaf mərhələlərinin formalaşdırılması yollarını göstərir. Müqayisə üçün prof. Nurəddin Kazımovun “Məktəb pedaqogikası” kitabından bu problemlə bağlı bəzi ideyaları nəzərdən keçirək. Prof. Nurəddin Kazımov yuxarıda qeyd olunan dərsliyində yazır ki, əxlaq tərbiyəsi beş mərhələdən keçir: ilk mərhələdə aşılacaq əxlaq keyfiyyətin gənc nəsilə səviyyəsi müəyyənləşdirilir; ikinci mərhələdə həmin səviyyəyə xidmət edə biləcək üsul (üsullar) seçilir; üçüncü mərhələdə seçilmiş üsul və ya üsullar vasitəsi ilə nəzərdə tutulmuş əxlaq keyfiyyətin mahiyyətinin tərbiyə olunanlar tərəfindən başa düşülməsi təmin edilir; dördüncü mərhələdə əməli fəaliyyət təşkil olunur; son mərhələdə tərbiyə işinin nəticəsi qiymətləndirilir. Prof. N.Kazımov əlavə olaraq qeyd edir ki, əxlaq tərbiyəsinin mərhələlərinə dair deyilən fikirlər yeni nəzəriyyənin-mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsinin təzahürüdür. N.Kazımova görə tərbiyənin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi müvafiq şəraitin və normal mühitin yaradılması da mühüm şərtlərdəndir. N.Tusi də kiçik yaşlı uşağın tərbiyəsi üçün müvafiq şəraitin olmasını zəruri şərt hesab edir. Böyük mütəfəkkirə görə pis mühit uşağın həm nəfsini, həm də təbiətini korlaya bilər. Bu xüsusda N.Tusi “Əxlaq-Nasiri” əsərində göstərir ki, tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağın onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturmağa və oynamağa qoymayasan, çünki uşaq nəfsi sadə olar, ətrafdakıların xasiyyətini tez götürər. Bu xüsusda prof. Nurəddin Kazımovun da fikirləri var. “Validənlərdən biri hiss edir ki, halallıqla əlaqədar oğlunun əhvali-ruhiyyəsində qeyri-müəyyənlik var. Müəyyənləşdirir ki, oğlu əyri yolla pul qazanmağı halal yolla pul qazanmaqdan üstün tutur. Onu da dəqiqləşdirir ki, oğlunda səhv anlayışa səbəb qonşuluqda yaşayan həmyaşdının ailəsidir: o ailə yalnız maaş hesabına dolanmır, əlavə gəlirlər də olur. Həmin məlumatı istinad edən ata oğlunun kəsilirli anlayışını aradan qaldırmağa xidmət edən üsullar seçir” [2, s. 366] deyən alim Tusinin ideyalarını bir növ təqdir etmiş olur. Nəsirəddin Tusiyə görə, uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kəramətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikləndirmək, əsilnəsəbə aid olan şeylərlə

yoq. [1, s. 157]. Prof. Nurəddin Kazımov da uşağı müsahibə və konkret həyat faktlarından istifadə edərək tərbiyə etməyi məsləhət görür. Prof. Nurəddin Kazımov görə, tərbiyəçi aşılamaq istədiyi mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunanlarda təqribi səviyyəsini müəyyənləşdirir; sonra həmin səviyyəyə xidmət edə biləcək üsulu və ya üsulları seçir; yalnız bundan sonra tərbiyə işinə başlayır; lazım olan əxlaqi şüuru formalaşdırır; əxlaqi şüuru əxlaqi davranışa çevirir; sonra davranışa nəzarəti təmin edirlər [2, s. 369].

Göründüyü kimi biz Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərindəki əxlaq tərbiyəsində aid fikirləri prof. Nurəddin Kazımovun “Məktəb pedaqogikası” adlı kitabında mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi ilə bağlı verilmiş fikirlərlə müqayisəli təhlil edərkən hər iki tərbiyə nəzəriyyəsində övlad saxlamaq və tərbiyə etməklə bağlı fikirlərin üst-üstə düşdüyünün şahidi oluruq. Belə müqayisələr onu göstərir ki, milli pedaqogikamızın yaradıcıları onun tərbiyəşünaslıq bölməsini artıq milli koloritmizə uyğun olaraq yenidən işləyirlər. Yaxşı hal ondan ibarətdir ki, milli pedaqogika ilə bağlı tədqiqat aparan digər alimlər də milli pedaqogikamızdakı tərbiyəşünaslıq bölməsini işləyərkən Nəsirəddin Tusinin tərbiyə nəzəriyyəsinə istinad edirlər. Məsələn, professor Fərahim Sadiqov “Pedaqogika” adlı dərs vəsaitində tərbiyənin ayrı-ayrı tərkib hissələri ilə, xüsusilə əxlaq tərbiyəsində bağlı bölmədə Tusinin pedaqoji irsinə geniş şəkildə istinad edir. O, göstərir ki, Tusinin belə bir fikri var: “Çox yemək, çox içmək, bahalı, modalı paltar geyinməyi onun gözündən salmalı; qarpalıq, ayyaşlıq, modabazlıq və başqa bu kimixasiyyətlərin onun qəlbinə yol tapmasına imkan verilməməlidir”. [1, s. 169]. Deməli ki, Nəsirəddin Tusi davranışa aid bir neçə məsləhətdən sonra bir daha qidalandırma qaydalarına qayıdır və daha geniş izahat verir: “Başa salınmalıdır ki, yeməkdə məqsəd səhhətdir, ləzzət deyildir. Uşağı orta bir yeməyə alışıdırıb iştahasını sabitləşdirməyə çalışılmalıdır, arabir yavan yeməyə öyrədilsə, məsləhətdir. Uşağa şam xörəyini səhər yeməyindən çox vermək lazımdır. Səhər yeməyini çox yesə, yuxu basar, zehni kütləşər” [1, s. 170]. Sitatdan göründüyü kimi Nəsirəddin Tusi uşağın gün rejimi, qidalanma rejimi haqqında ideyalar irəli sürür. Hansı ki, bu ideyalar istər XVIII, istər XIX, istərsə XX əsrin pedaqoqlarının fikirlərində, istərsə də Nurəddin Kazımovun və F. Sadiqovun əsərlərində öz əksini tapır. Prof. Fərahim Sadiqov Tusinin əxlaq tərbiyəsi sisteminə daxil olan bütün əxlaqi keyfiyyətləri günümüz üçün aktual hesab edir. Fərahim Sadiqov hesab edir ki, Nəsirəddin Tusinin uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar, yürütdüyü mühakimələr milli pedaqogikamızın ilk mənbələrindən biri kimi özünü göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, biz ümumi məzmununa xələl gətirməmək şərtilə Nəsirəddin Tusinin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı ən vacib olan məsləhətlərini yazmağa təşəbbüs göstərməyə çalışdıq və bu məqsədlə pedaqoji elmlər doktoru, prof. Fərahim Sadiqovun Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində əxlaq tərbiyəsində aid fikirlərini qısaca şərh etmək istədik. Nəsirəddin Tusi yaradıcılığında “Pedaqogika” adlı dərs vəsaitində geniş yer verən prof. Fərahim Sadiqov yazır: “Əxlaqi-Nasiri” əxlaq tərbiyəsində formalaşdırılması baxımından daha zəngin olduğu üçün biz bu əsərdə mövcud olan əxlaq tərbiyəsi sistemi və ondan istifadənin imkanlarından daha ətraflı bəhs etməyi məqsəduyğun hesab etmişik. Çünki bu əsərdəki fəzilətlər ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin əxlaq tərbiyəsində formalaşdırılması baxımından daha geniş imkanlara malikdir. Ona görə də əsərdəki əxlaqın müsbət təzahür formaları sayılan fəzilətlərin V-VI, VII-VIII və IX-XI siniflər üçün münasib bildiyimiz nümunələrinin sistem halında şərh olunmasını məqsəduyğun hesab etmişik [6, s. 395]. Qeyd olunan dərslikdə prof. Fərahim Sadiqov “Əxlaqi-Nasiri”dəki əxlaq normalarının orijinaldakı üslubunu, ifadə tərzlərini, sözlərin liqəvi və etimoloji mənə çalarlarını ümumtəhsil məktəblərinin hazırkı şagirdlərinə və akademik pedaqogikanın nəzərdə tutduğu əxlaq tərbiyəsində məzmununa uyğunlaşdırılmış variantını hazırlamışdır. Bu xüsusda Fərahim Sadiqov yazır: “... deməli ki, Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərindəki əxlaq tərbiyəsində ümumiləşdirdiyimiz sistemi bu gün yetişən nəslin tərbiyəsi, bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün çox vacibdir” [6, s. 406]. Bu xüsusda Fərahim Sadiqovun qənaətinə görə, bu gün mövcud olan tərbiyə kateqoriyasının da, psixoloji inkişaf kateqoriyasının da əsası məhz “Əxlaqi-Nasiri” əsərində qoyulmuşdur. Prof. Fərahim Sadiqov yazır: “... belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Xacə Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində əxlaq tərbiyəsində bütöv bir sistemi mövcuddur” [6, s. 394]. Prof. Fərahim Sadiqovun Xacə Nəsirəddin Tusinin pedaqoji irsinə münasibətindən görünür ki, milli

pedaqogikamızın tərbiyə nəzəriyyəsinə dair formalaşdırılan əxlaq tərbiyəsi sisteminin əsası “Əxlaqi-Nasiri” əsərində qoyulmuşdur. Alimin ideyasına görə, müasir milli pedaqogikamızda mövcud olan tərbiyənin bütün tərkib hissələrini özündə ehtiva edən fəzilətlər Tusinin pedaqoji irsində öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, Nəsirəddin Tusi uşaq anadan olan gündən başlayaraq onun çağalığ, körpəlik, məktəbəqədər yaşı, yeniyetməlik yaşı, gənclik dövrü, yetkinlik dövrü və sonrakı dövrlərə qədər necə tərbiyə edilməli olduğunu çox müfəssəl, ətraflı təsvir və təhlil edir. Düşünürük ki, Nəsirəddin Tusinin hər bir əsəri (Nəsirəddin Tusi yaradıcılığının tədqiqatçılarıqılarmdan fizika-riyaziyyat elmləri doktoru H.Məmmədbəyli 1961- ci ildə çap etdirdiyi “Marağa rəsədxanasının banisi Nəsirəddin Tusi” adlı əsərində Nəsirəddin Tusinin 76 əsərinin adını çəkir. Bax. 1, s. 10), xüsusilə Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi fikirləri və Nəsirəddin Tusinin öz orijinal fikirlərini ehtiva edən “Əxlaqi-Nasiri” kitabı milli pedaqogikamızın ən dəyərli qaynaqlarından biridir.

Ən ümdə qayəmiz dahilərimiz tərəfindən deyilənləri və yazılanları yada salmaq, şagirdlərimizi və tələbələrimizi öz şərəfli keçmişimizlə yaxından tanış etməkdir. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müəllif N.Tusinin kiçikyaşlı uşaqların düzgün tərbiyələndirilməsi ilə bağlı fikirlərini müasir dövrlə əlaqələndirərək valideynlərə, tərbiyəçilərə, müəllimlərə elmi ideyalar verir, yeni elmi-pedaqoji-metodik istiqamətlər müəyyənləşdirir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədəki elmi ideyalar müəllimləri, tərbiyəçiləri, gənc anaları nəzəri cəhətdən məlumatlandırır, gənc tədqiqatçıları milli dəyərlərimizlə bağlı yeni-yeni axtarışlar aparmağa ruhlandırır.

Nəticə. Məqalə müəllifi Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərini pedaqoji elmin ilkin qaynaqlarından biri kimi dəyərləndirməklə yanaşı, həmin qaynaqdan faydalanaraq yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılmasının yollarını da göstərir. Belə yanaşma isə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirən faktlar kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xacə Nəsirəddin Tusi. “Əxlaqi-Nasiri”, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1969, 259s
2. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası, Bakı, Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2005,476 s
3. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ÇİNAR_ÇAP, 2002, 620 s
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1984, 1038 s
5. Əvhədi Marağalı. “Cami-Cəm”. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, Qızıl Şərq, 1970, 248 s
6. F.B. Sadıqov. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2009, 600 s
7. Eminov M.S. Təlimdə fəallıq. Naxçıvan, Məktəb nəşriyyatı”, 2009, 166 s
8. Namiq Abbasov, Rəhim Həsənov. “Nəsirəddin Tusinin müdriklik fəlsəfəsi”. Bakı,2012, 220 s

ABSTRACT

M.Eminov

“Əxlaqi-Nasiri” by Nasiraddin Tusi as one of the sources of our national pedagogy

The main goal is to note great Nasiraddin Tusi’s thoughts about moral values and their role in education and bringing up the young generation. Nevertheless Nasiraddin Tusi lived in the XIII century his thoughts about moral standards are actual at present. The valuable thoughts in “Əxlaqi-Nasiri” help the young generation to follow right and accepted standards of behavior. There are very valuable ideas about the newborn baby’s healthy growth in the work “Əxlaqi-Nasiri” by Nasirəddin Tusi. For example, it is noted in this scientific work that the newborn baby’s development greatly depends on which side the baby sits on the lap of her/his mother. The current psychological research on children confirms the ideas put forward by Nasirəddin Tusi. He emphasized the importance of careful bringing up of children. Due to the great thinker, the bad environment may be detrimental to the children The problem elucidated by professor N.

Kazimov's book "School Pedagogy". We think that investigating the works of outstanding and creative people about education and a system of moral principles we enlarge our pedagogical knowledge. According to educators Nasreddin Tusi "Əxlaqi-Nasiri" work involves the whole education system. The author quite justifiably considers that investigation of such valuable work will enrich our national pedagogical science

РЕЗЮМЕ

М.Эминов

“Əxlaqi-Nasiri” как один из источников национальной педагогики

В статье преследуется цель обосновать актуальность взглядов и мыслей великого Туси, жившего в XIII веке и создавшего бессмертные произведения в области обучения и воспитания. Имеются ценные идеи о воспитании новорожденных в произведении “Əxlaqi-Nasiri” Насиреддина Туси. В произведение указывается, что дальнейшее развитие детей во многом зависит от того на какой стороне мать сажает ребенка на колени. Данное психологическое исследование детей утверждает идеи, выдвинутые Насиреддином Туси. Автор в произведение особенно акцентирует внимание на положительном воспитании подрастающего поколения. По мнению выдающегося философа плохая окружающая среда может отрицательно повлиять на дальнейшее воспитание детей. В книге профессора Нураддина Казымова "Школьная педагогика" подробно освещается это проблема.

По мнению педогогов в произведении “Əxlaqi-Nasiri” есть целая система воспитания и обучения. Автор статьи научно убеждает, что комплексный процесс обучения и воспитания на современном этапе даст желаемые и эффективные результаты только в том случае, если этот процесс будет базироваться на основе педагогических мыслей философов нашего народа. Автор статьи вполне обоснованно считает, что исследования идей видных философов, каким является Насираддин Туси, в области обучения и воспитания послужит значительным фактором обогащения нашей национальной педагогической науки

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

ÇAPAY QULİYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi

e-mail: chapay81@yahoo.com

UOT:37(091)

TƏHSİLİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN ŞAĞİRD LƏRİN MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Açar sözlər: *milli təhsil, milli təhsilin sosiallaşma imkanları, yeniyetmə şəxsiyyətinin mənlük şüuru, milli mənlük şüuru, sosiallaşmanın milli şüura təsiri*

Key Words: *national education, socializing possibilities of national education, self consciousness of juvenile personality, inflence of socializing to national consciousness*

Ключевые слова: *национальное образование, возможности социализации национального образования, самосознание личности молодого поколения, национального самосознание, влияние социализации на национальное самосознание*

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə şagirdlərin milli mənlük şüurunun formalaşdırılması fənn müəllimləri, dərstdən və məktəbdənkənar tədbirlərə rəhbərlik edənlərin qarşısında mühüm vəzifə qoyur. Bu vəzifələrdən biri də təhsilin sosiallaşması prosesində şagirdlərin milli mənlük şüurunun formalaşdırılmasına nail olmaqdır.

Azərbaycanda hazırkı ictimai siyasi şərait yetişən nəslin sosiallaşmasını bir çox cəhətdən təmin etmiş olur. Birincisi Azərbaycanda demokratik ab-hava yetişən nəslin mənlük şüurunu inkişaf etdirən başlıca amilə çevrilmişdir. İkincisi, sağlam bazar iqtisadiyyatı hər bir şəxsin şüurlu əmək fəaliyyəti və işgüzarlığı üçün münbit şərait yaratmışdır. Keçmiş sovetlər məkanında ideoloji təzyiqlər yetişən nəslin mənlük şüurunun inkişafına kölgə salırdı. Hazırkı şəraitdə vəziyyət belədir:

Azərbaycan Respublikası müstəqil, dünyəvi dövlətdir. Onun ideoloji, siyasi, iqtisadi sistemi sovet sistemindən tamamilə fərqlənir. İndi biz humanist, demokratik, bazar iqtisadiyyatına, milli-mənəvi dəyərlərə istinad edən, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya etmək kursu götürmüş dövlət quruculuğu ilə məşğuluq. Təbii ki, bunların yerinə yetirilməsi təhsil sisteminin də üzərinə ciddi vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün bir sıra işlər görülməlidir.

Bu işlərin birinci ünvanı məktəbdirsə, ikinci ünvanı dərstdən və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəsisələridir. Sözsüz şəxsiyyətin sosiallaşmasının əsas ünvanlarından biri olan dərstdən və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəsisələrində yeniyetmə və gənclərin mənlük şüurunun inkişafı üçün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlərin həyata keçirilməsi qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən hesab olunur. Bu vəzifənin birinci istiqaməti yetişən nəslin düzgün təbiyələndirilməsi sayılır.

İlk növbədə müəyyənləşdirilməlidir ki, biz böyüyən gənc nəsildə hansı keyfiyyətləri tərbiyə edib formalaşdırmaq istəyirik? Gənc nəsəl hansı keyfiyyətlərin daşıyıcıları olmalıdırlar? Bu sualın cavabı tapılmayınca tərbiyə edənlərə, öyrədənlərə bu sahədə düzgün istiqamət verilməyincə xaos vəziyyət davam edəcək, hər bir öyrədən, hər bir məktəb öz bildiyi, məqbul hesab etdiyi tərbiyə sistemi quracaq, keyfiyyətlər formalaşdırmağa cəhd edəcəkdir. Biz “cəhd edəcək” sözünü əbəs yerə işlətmirik. Məlumdur ki, indi məktəblərdə şagird-müəllim münasibətləri o qədər də ürəkaçan deyildir. Şagirdlər daha çox müstəqillik, sərbəstlik istəyirlər, müəllimlər isə bunu tədrisin, intizamın pozulması mənbəyi hesab edirlər. Nəticədə həm şagirdlər, həm müəllimlər, həm də valideynlər gərginlik keçirir, konflikt vəziyyətinə düşürlər. (7, səh 124). Belə ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinin birinci səbəbi təlim prosesində şagirdlərin milli mənlük şüurunun formalaşmasına xidmət edən təlim mexanizminin, didaktik məzmunun müəyyənləşdirilməsidirsə, ikinci başlıca səbəbi şəxsiyyətin

sosiallaşması şəraitində onların milli mənlük şüurunun inkişaf etdirilməsi psixologiyası sisteminin olmamasıdır. Bunun üçün isə hazırkı dövrdə Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiyası prosesini milli mənəvi dəyərlərə məhəbbət ruhunda qurmaq lazım gəlir.

İndi cəmiyyətdə insanları düşündürən başlıca məsələlərdən biri də qloballaşmaya, inteqrasiyaya, yoxsa soy-kökünə qayıdış, milli-mənəvi dəyərlərə üstünlük verilməsi ilə bağlıdır. Bu məsələlər təhsil sisteminə də birbaşa təsir göstərir. Təhsilin, tərbiyənin məzmunu, münasibətlər sistemi və s. onların əsasında qurulmalı, gənc nəsil hələ parta arxasından bu keyfiyyətləri mənimsəməlidirlər. (7, səh 124).

Bunlarla yanaşı təhsilin sosiallaşması vacibdir. Təhsilin sosiallaşması prosesi ümumtəhsil məktəblərilə, dərstdən və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə müəsisələri, həmçinin digər sosial ünvanlar arasında mühüm bir inteqrasiyanın əsasını qoyacaqdır. Çünki yetişən nəslin milli mənlük şüurunun formalaşdırılması üçün təlim prosesində bünövrəsi qoyulan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi sosial mühitdə inkişaf etdirilərək təkmilləşdirilir.

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial institut olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Bu istiqamətin meydana gəlməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir, başlıca olaraq sosial stratifikasiya, əmək bölgüsü, ictimai proses olan təhsil və tərbiyə konsepsiyaları ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Avropada hələ ötən əsrin 20-ci illərində əsası qoyulan təhsilin sosiallaşdırılması XXI əsrin ikinci-üçüncü rüblərində yetişən nəslin mənlük şüurunun formalaşdırılması amili kimi qəbul edilməlidir.

Müasir dövrdə yetişən nəslin mənlük şüurunun, eləcə də milli mənlük şüurunun sosial mühitdə inkişaf etdirilməsi üçün onlarda müasir dövr üçün aktualıq kəsb edən bir sıra keyfiyyətlər kompleksini inkişaf etdirmək lazım gəlir.

Bazar iqtisadiyyatı, Qərbə inteqrasiya, ideoloji sistem insanlarından, o cümlədən şagirdlərdən aşağıdakı keyfiyyətlərin kompleksini tələb edir:

Rəqabətə qabillik. Bazar iqtisadiyyatına keçid, ideoloji sistem, qloballaşma insanlarda çeviklik, müstəqil qərarlar qəbul etməyi, risq etməyi bacarmaq, dözümlülük, vaxtdan səmərəli istifadə olunmasını; (7, səh 124) belə keyfiyyətlərdəndir.

Yeniyyətə-gənclərdə rəqabətə qabillik keyfiyyətlərinin yaradılması üçün ailədə və məktəbdə olduğu kimi sosial mühitdə də milli mənlük şüuruna təsir edən biliklər sisteminin yaradılması və bu problemlə bağlı onlarda praktik vərdişlərin aşılınması çox faydalıdır. Belə keyfiyyətlər onların ünsiyyətə girmək qabiliyyətini yaradır. Onların qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi ünsiyyətə girə bilmək üçün bir növ baza rolunu oynayır.

Ünsiyyətə girə bilmək deyəndə faydalı işgüzar münasibətlər, mənəvi-psixoloji yaxınlıq, məsələlərə aydın, konkret yanaşma, tərəfdaşı dinləməyi bacarmaq və s. nəzərdə tutulur. Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal ünsiyyət mühüm yer tutur. Burada jest, mimika, sifətin ifadəliliyi, baxışlar, geyim, təbəssüm və s. mühüm təsir vasitəsidir. Məşhur Amerika psixoloqu D.Karnegi deyirdi: "Gülümsəyin, əgər bunu bacarmırsınızsa, güzgü qarşısında dayanıb məşq edin".(7, səh 124).

Şagirdlərə məqsədyönlü və planlı şəkildə verilən bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi əgər bir tərəfdən onlarda ünsiyyətə girmək bacarığı yaradırsa, digər tərəfdən bu ünsiyyət prosesində milli xüsusiyyətləri bilməyə, onlara hörmətlə yanaşmağa üstünlük vermək lazımdır. Çalışmaq lazımdır ki, yetişən nəslin nümayəndələri milli Azərbaycan ənənələrini, adətlərini, milli-mənəvi keyfiyyətlərini şüurlu olaraq mənimsəsin. Ona görə ki, milli xüsusiyyətləri bilmək və ona hörmətlə yanaşmaq vacibdir. Hesab edirik ki, bu fikri vaxtilə fransız mütəfəkkiri Dyuklo çox gözəl ifadə edib: "Uşaq yaxşı yazıb oxumağı bacarmalıdır. Öz doğma dilinə etinasızlıq göstərib, yalnız xarici dilləri öyrənməyə cəhd etməkdən də cəfəngiyyət bir şey yoxdur. Mən uşağımın bir ingilis, romalı, yunan, spartalı kimi böyüməsini arzulamıram. O, fransızdır. Məhz bir fransıza lazım olan hər şeyi öyrənməsini istəyirəm".(7, səh 124-125). Azərbaycan məktəbli kimi əsl Azərbaycanlıya xas olan bütün xüsusiyyətləri mənimsəməsə, o, sosiallaşa bilməz. Biz nə Dyuklonun ideyasına, və nə də avtoritarların əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinə istinad edərək tərbiyə modelləri yarada bilmərik. Bizim tərbiyə modelimizin əsasını yetişən nəslin nümayəndələrinin milli-mənəvi dəyərlərə, adət-

ənənələrə, milli mədəniyyətə, musiqiyə, folklora olan məhəbbət hissinin artırılması ilə yanaşı onlarda digər xalqlara hörmət və ehtiram hissi də oyatmaq vacibdir. Milli mənlik şüurunu belə hisslər olmadan inkişaf etdirmək olmaz.

Tolerantlıq əks fikrə, yoldaşlarına, müəllimlərə və s. münasibətdə dözümlülük, hörmət mənasını ifadə edir. O, həm də qarşılıqlı inam və etimadı bildirir. Tolerantlıq insanlarda xeyrxahlıq keyfiyyəti formalaşdırır, müsbət psixoloji iqlim yaradır.(7, səh 125). Başqa xalqların milli xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmağı tələb edir. Təsədüf deyil ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti zat ailələri İlham Əliyev cənabları demək olar ki, bütün çıxışlarında "Bizim ölkəmiz həm də tolerant ölkədir", deyərək yetişən nəslin milli mənlik şüurunda öz xalqı ilə yanaşı digər xalqlara da hörmətlə yanaşmaq psixologiyasının da yaranmasını tələq edir. Belə sosiallaşma milli mənlik şüuru üçün stimül yaradır. Ona görə həm təhsil müəsisələrində, həm də sosial mühitdə verilən belə məlumatlar vəhdətdə götürülməlidir.

Təhsilin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin davranış qaydalarını öyrənməsi, ona əməl etməsi əsasında qurulmasından ibarətdir. Hesab edirik ki, bu, digər amillərə nisbətən daha çətin, daha mürəkkəbdir. İlk növbədə ona görə ki, qloballaşma, inteqrasiyanın qarşılıqlı münasibətlər sahəsində tələbləri bir, xüsusiyyətlərimizdən, adət-ənənələrimizdən irəli gələn tələblər isə başqadır. Adət-ənənələrimiz uşağa ifrat qəyümlüq, onların böyüklər qarşısında qeyri-şərtsiz itaətkarlığını qəbul edirsə, qərb yönümlü tərbiyə əməkdaşlığı, bərabərliyi, müstəqilliyi, sərbəstliyi məqbul hesab edir. (7, səh 125). Ona görə də istər təhsil istərsədə sosial mühitdə milli xüsusiyyətlərdən, adət-ənənələrdən gələn tələblərin inteqrasiyasına nail olmaq lazım gəlir. Çünki belə inteqrasiya mənlik şüurunun tədricən saflaşaraq milli mənlik şüuru səviyyəsinə yüksəlməsini təmin etmiş olur.

Nəticə olaraq deməliyik ki, təhsilin sosiallaşmasına nail olmaqla yetişən nəslin nümayəndələrinin hər birinin, xüsusilə yeniyetmələrin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması işini məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq başa çatdırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı, "Qapp-Poliqraf" Koorporasiyası, 2003, 356 s
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, Azərnəşr, 1981, 189 s
3. Bayramov F.İ., Hüseynova D.R., Namazova A.S. 114 psixoloji test. Bakı, Adiloğlu, 2011, 296 s
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya (dərslik). Bakı, Çinar-Çap, 2002, 620 s
5. Əliyev R.İ. Psixologiya (dərs vəsaiti). Bakı, Nurlan, 2008, 352 s
6. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, Nurlan, 2006, 200 s
7. Əliyev R.İ. "Təhsil sistemində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması", \ Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1996, №5
8. Əliyev İ., Məhərrəmov E. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı, Elm, 2003, 40 s
9. H.H.Əhmədov. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı, Elm, 2010,
10. Ə.S.bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, Çinar-Çap, 2002
11. Ümumi psixologiya. (Prof. A.V.Petrovskinin müəllifliyi və redaktorluğu ilə. Moskva, 1977). Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Bakı, Maarif, 1982
12. Ümumi psixologiya (prof. V.İ. Petrovskinin redaksiyası ilə), Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1982
13. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkürəsi (müəllif – tərtibatçı) S.Xəlilov. Azərbaycan Universitetinin nəşriyyat, 2002, 232 s

ABSTRACT

Ch. Guliyev

Socializing in education and its influence to pupils national self consciousness formation.

For developing self consciousness, also national self consciousness of growing generation in social medium at present it is necessary to develop complex of a number of qualities being actual for present time. Nevertheless socializing of education is important socializing process of education will ground important integration between secondary school and out of class and out of school establishments also other social institutions. Because for the national self consciousness development of growing generation system formed in teaching process are improved developing in social medium.

РЕЗЮМЕ

Ч.Гулиев

Социализация в образовании и его влияние на формирование национального самосознания у учащихся

Для развития как индивидуального, так и национального самосознания у подрастающего поколения в социальной среде необходимо развивать ряд человеческих качеств, актуальных по сей день. Тем не менее, социализация образования также является важным процессом, на котором основывается интеграция между школьными и внешкольными учреждениями. Именно система развития национального самосознания подрастающего поколения, которая внедряется в процесс обучения, способствует развитию социальной среды.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

NƏZAKƏT YUSİFOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

n.yusifova@ndu.edu.az

UOT:37

UŞAQLARIN AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *Ailə, tərbiyə, ailə tərbiyəsi, atalar sözləri, uşaqların tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi*

Key words: *family, education, family education, proverbs, children upbringing, ethic education*

Ключевые слова: *семья, воспитание, семейное воспитание, пословицы, воспитание детей, нравственное воспитание*

Bəşər cəmiyyəti mövcud olduğu gündən indiyə kimi ailədə uşaqların tərbiyəsi ən aktual problemlərdən biri olmuşdur. Uşaq böyütmək, tərbiyə etmək həm çətin, həm də olduqca məsuliyyətli bir işdir. Çünki uşağın əxlaq tərbiyəsinin düzgün formalaşması ailədən başlayır. Cəmiyyətə layiqli insan nəslini yetişdirmək, tərbiyə etmək və bir çox əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ailə tərbiyəsindən bir başa asılıdır. Ailə cəmiyyətin ən kiçik hissəsidir. İnsan ilkin həyat bilgilərinə də ailədə yiyələnir. Hətta xalq arasında söylənmiş məsəllər də var: “Uşağın tərbiyəsinə onu çarpayının eninə uzadanda başlamaq lazımdır”, “Uşağa uşaq ikən ədəb öyrətmək daş üzərində naxış vurmaq kimidir”. Uşağın intizamlı, məsuliyyətli, əməksevər, işgüzar, ləyaqətli, iradəli, ədalətli, xeyirxah olub-olmayacağı ailə tərbiyəsindən çox asılıdır. «Ağacı yaş olanda əyərlər, adamı uşaq vaxtı tərbiyə edərlər», «Ağac yaş ikən əyilməsə, quruyandan sonra əyilməz», «Çubuq ikən əyidin əyibsən, pərdəlik olandan sonra əyə bilməzsən», «Uşağı əmizdirəndə öyrətməmişsən, o səni yedizdirəndə artıq öyrədə bilməzsən», «Yaş çubuğu istəsən hər şəkildə salarsan» və s. Dərin məna kəsb edən bu atalar sözlərində böyük həqiqət vardır. Çünki uşağın əxlaqi siması onun ilk gündən necə tərbiyə olunması nəticəsində formalaşır. Belə bir rəvayət var ki, ana uşağını düzgün tərbiyə etməklə bağlı bir aqıl müraciət edir. Aqıl uşağın necə günlük olduğunu soruşur. Ana körpənin üç günlük olduğunu deyir. Aqıl cavab verir: Siz artıq üç gündür ki, gecikmişiniz. Uşağın tərbiyəsinə anadan olduğu saatdan başlamaq lazımdır. Ailəni ailə kimi formalaşdıran uşaqlardır. Uşaqlar ailəyə sevinc, xoşbəxtlik gətirir. Uşaqlar olmayan ailələrdə xoşbəxtlik, ruzibərəkət də olmaz. V.Hüqo demişdir: Yer üzündə uşaq qığıltısından əzəmətli himn yoxdur. Atalar sözlərində də deyildiyi kimi «Uşaq evin bəzəyidir», «Uşaqsız ev susuz dəyirman kimidir», «Uşaqlar həyatın çiçəkləridir», «Uşaqsız ev qonaqsız süfrə kimidir» və s. Atalar sözlərində nəzərə çatdırıldığı kimi uşaq ailənin xoşbəxtliyi və ümididir. Amma uşağı böyütmək və düzgün tərbiyə etmək heç də asan bir iş deyildir. Çünki müasir dövrdə valideyn olmaq, uşaq tərbiyə etmək atadan da, anadan da böyük məsuliyyət, gərgin əmək, həyat təcrübəsi, səbir və bilik, dözümlü və pedaqoji axtarışlar tələb edir. Ailədə uşaqlar kiçik yaşlarından düzgün tərbiyə olunmalı, sağlam, əxlaqi cəhətdən saf böyüməlidirlər. Valideynlər bilməlidirlər ki, onlar gələcəyin vətəndaşını böyüdür və tərbiyə edirlər. Tərbiyə uşaq üçün ən qiymətli sərvət, ana-atanın övladlarına verdiyi ən dəyərli mirasdır. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca vəzifələrindən biri olmalıdır. Valideynlər uşaqlarında ilk növbədə böyüklərin sözünə qulaq asmağı, danışmağın ünsiyyətin qaydalarını bilməyi, az danışib çox dinləməyi, özündən böyüklərə hörmət etməyi, intizamlı, məsuliyyətli olmağı, elmə yiyələnmə həvəsini və s. tərbiyə etməlidirlər. Hər bir gənc nəzakətli, səliqəli, doğrucul, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, ağır təbiətli, xoşxasiyyət, pak, təmiz şəxsiyyət kimi böyüməlidir. Yalnız belə şəraitdə, gənc nəsilə ədəb-ərkan, əxlaq və mərifət kimi insani hisslər formalaşmış olar. «Uşaq

yıxıla-yıxıla böyüyər», «Ananın canı övladdadır», «Ana bala ucundan canını oda yaxar», «Uşaq evdə böyüyər, balıq göldə», «Uşaqlar yeyəndən sonra, böyüklər yatandan sonra sağlam olar» və s.

Göstərilən atalar sözlərindən məlum olur ki, uşaqların sağlam böyüməsi üçün isti ocaq, normal yuxu, ata-ana qaygısı və məsuliyyəti vacibdir. Ata-ana diqqəti, qaygısı və ehtiramı uşağı inkişaf etdirməklə, bərabər həm də gələcəkdə uşağın mehriban, rəhmdil olmasına köməklik edər. Ana ülvü hisslərin dili ilə danışaraq öz körpəsinə sevgisini, istəyini aşılayır. Ata-ana məhəbbətini heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil. Uşağa hər şeydən əvvəl valideyn məhəbbəti gərəkdir.

«Anadan əziz yenə anadır», «Analı quzu-xınalı quzu», «Ana uşağa aş gətirər, analıq yaş gətirər», «Uşağı yemək böyütməz, fərəh böyüdür», «Mın xala yığılsa da bir ananı əvəz edə bilməz», «Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü böyüyər», «Ata oğlunun pisliyini istəməz», «Atasız uşaq, damsız ev » və s.

Verilmiş atalar sözlərindən aydın duyulur ki, ata-ana məhəbbətini, sevgisini heç kim uşağa verə bilməz. Çünki valideynlərdə Allahın verdiyi əbədi övlad sevgisi, övlad məhəbbəti vardır. Uşaqların ailədə tərbiyəsinin üstünlüyü valideyn sevgisi, məhəbbətidir. Uşağın bütün sonrakı həyatında da bu sevginin izləri həmişə duyulur.

Hər kəs istər ki, övladı gözəl yaşasın, xoşbəxt olsun. İnsanlar gözəl həyata birdən-birə sahib olmur. Bunun üçün əziyyət çəkməli, hər cür əzab-əziyyətə dözməli və çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacarmaq lazımdır. Ona görə ki, gözəl həyatı heç kəsə hədiyyə etmirlər. Həyatın qədrini, xoşbəxtliyin qiymətini əzab-əziyyət çəkənlər daha yaxşı bilər. Təəssüf ki, bunu başa düşməyən, övladını ərköyün böyüdən, gələcəyə lazımınca hazırlamayan valideynlərimiz az deyil. Valideynlər bilməlidirlər ki, tələb olmadan, yalnız sevgi ilə uşaqda arzu olunan keyfiyyətlər yarana bilməz.

«Uşağım əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir», «Ananın ərköyün oğlu hambal olar», «Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrini bilməz», «İnsan çətinlikləri yıxıla- yıxıla öyrənir», «Qızını döyməyən dizini döyər» və s.

Sadalanan atalar sözlərindən belə nəticəyə gələ bilərik ki, valideynlər nəvəziş və qayğıda həddi gözləməli, yersiz təriflərə yol verməməlidirlər. Çünki valideynlər uşaqları böyüdən ilk, əsl tərbiyəçilərdir. Onlar uşaqları dünyaya göz açdığı gündən müstəqil həyata alışdırmalı və cəmiyyətə layiqli vətəndaşlar, şəxsiyyətlər kimi yetişdirməlidirlər.

Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması acınacaqlı bir haldır. Valideynlər uşaqlarını əməkdən ayrı tutmaqla onlara yaxşılıq etdiklərini düşünür. Halbuki, valideynlər öz əməksevərliyi ilə uşaqlarına və ətraflarındakı gənc nəslə örnək olmalıdırlar. Atanalar özlərinin zahiri görkəmi, dünyagörüşü, əməksevərliyi, insanlara qarşı düzgün münasibət əlaqələrilə övladlarına əsaslı təsir göstərirlər. Valideynlər uşaqlarına əməkçi xalqa hörmət, başqalarının əməyi ilə yaradılan nemətləri qorumaq, əməkdən qorxmamaq, ən sadə iş görməyin sirlərini də öyrətməlidirlər. Uşaqlarda başqalarının əməyi hesabına yaşamamaq, tənbellik, laqeydlilik kimi mənfi keyfiyyətləri müsbət keyfiyyətlərlə əvəz etmək lazımdır. Əməklə bağlı söylənmiş tərbiyəvi əhəmiyyəti böyük olan atalar sözləri bu gün də öz dolğunluğunu, məna zənginliyini itirməmişdir.

«İş insanın cövhəridir», «İşləməyən dişləməz», «Əməksiz yemək olmaz», «Dünyanın ən bəxtiyar insanı kimsəyə möhtac olmayandır», «İşləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar», «Zəhmət çəkməyən bal yeməz», «Zəhmət çəkməyən əkinçinin qədrini bilməz» və s.

Valideynlər bilməlidirlər ki, yalnız əmək sayəsində övladlarında yüksək nəcib insani keyfiyyətlər formalaşa bilər. Uşaqlar əməklə məşğul olduqca əmək onları saflaşdırar, paklaşdırar və xeyirxah bir insan kimi tərbiyə edər. Valideynlər gələcəyin zəhmətkeş insanlarını yetişdirməklə, övladlarında şəxsi əməyə məhəbbət hissi oyadırlar. Ana-ata öz əməksevərliyi ilə övladlarına canlı nümunə olaraq izah etməlidirlər ki, insan əməksiz yaşaya bilməz, əmək sərf etmədən heç nəyə nail oluna bilməz. Əl Biruni demişdir: “İstəyə yalnız əmək sərf etməklə nail olmaq olar”. Əmək, zəhmət sərf etmədiyin heç bir işdən zövq ala bilməzsən. Ən kiçik işə belə əmək sərf etmək lazımdır. Tənbel insanlar, əməkdən qorxan insanlar cəmiyyət tərəfindən heç vaxt yaxşı qarşılanmayıblar. Əmək sərf etmədən xoşgüzeran içində yaşamaq istəyənlər bilməlidirlər ki, əməksiz buna nail ola bilməzlər.

«Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrini bilməz», «Görülmüş işdən gül qoxusu gələr», «Allah bacadan tökməz, gərək özün çalışasan», «Tənbəl dilənçinin qardaşdır», «Ağac meyvəsi ilə, insan zəhməti ilə qiymətləndirilər» və s.

Valideynlər öz təcrübəsini övladına verməklə həyata hazırlayır, təhsil və tərbiyəsinin formalaşmasına nail olurlar. Valideynlər övladlarını əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməli, gələcək həyata hazırlamalı, həyatın çətinliklərinə, sınaqlarına alışdırmalıdırlar. İlk gündən uşaqları düzgün tərbiyə etməklə onlarda təmiz etiqaad, təmiz əxlaq, yüksək mədəniyyət, yalan söyləməkdən uzaq olmaq, yaxşı dostlar qazanmaq, səbrli, təmkinli, təvazökar, yumşaq təbiətli olmaq və s. bu kimi müsbət keyfiyyətləri yaratmaq lazımdır. O valideyn xoşbəxtkdir ki, övladını vətəninə, xalqına, dövlətinə xeyirli vətəndaş kimi böyütmüş və tərbiyə etmişdir.

Övlad dünyaya gəldiyi ilk gündən ana-ata öz sevgisini, qayğısını, məhəbbətini ona verir. Ən ülvü hissləri ilə ona bağlanıb, bütün məsuliyyəti ilə övladını hər cür bəlalardan qoruyur, onu şəfqətlə böyüdür, onun sevinci ilə sevinir, kədərlənəndə ondan daha çox kədərlənir. Valideyn hissi müqəddəsdir, ülvidir, kövrək və zərifdir. Bir sözlə hər bir ana-ata övladı üçün yaşayır. Təbii ki, valideynin övladı üçün gördüyü bütün işlər, çəkdiyi bütün qayğıları heç nə ilə ödəmək olmaz. Zaman keçir ana-ata yaşlaşır, uşaqlar böyüyür ata-ananın uşaqlarına baxdıqları kimi övladın da valideynlərinin qulluğunda dayanmaq və övladlıq borcunu yerinə yetir-mək vaxtı gəlib çatır. Uşaqlar da valideynlərinə qarşı məsuliyyətli olmalı, hörmət və ehtiram etməli, məhəbbətlə baxmalı, onların öyüd-nəsihətinə qulaq asmalı, ağıllı olmalıdırlar. «Ana-ata haqqı-Tanrı haqqıdır», «Cənnət anaların ayaqları altındadır», «Atana necə baxarsan, övladın da sənə elə baxar», «Ata-ana sözünə baxan necə eyləyim deməz», «Yaxşı övlad ata-ananın fərəhidir», «Ata-ana sözünə baxmayan küllükdə yatar», «Yaxşı oğul ata sözünü iki eləməz», «Ana-ata üzünə ağ olan hər iki dünyada da lənətlidir», «Ata haqqı övlada mirasdır», «Ata-ananın qoca vaxtında oğul əlindən tutar» və s. Uşaqlar valideynlərinə qarşı məsuliyyət borcunu hər zaman bilməli və unutmamalıdırlar. Atalar sözləri öz dərin hikmətamiz, ibrətamiz fikirləri ilə bitməz-tükənməz, hər zaman ulduz tək parlayan bir müdriklik xəzinəsidir. Bu gün də atalar sözləri öz mənə dərinliyini, parlaqlığını itirməyərək, mənasını dərk edib başa düşənlər üçün gözəl bir ibrət xəzinəsidir. Atalar sözləri bitib-tükənməyən “zəməzəm” çeşməsi, həyat cövhəridir. Şərq xalqları atalar sözlərini “dilin gülzarı”, “qanadlı söz”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər” adlandıraraq ən geniş mənalar ifadə etmək qüdrətinə malik olan xalq ifadələri olduğunu vurğulamışlar. Atalar sözləri köhnəlmir-sönmür, getdikcə cilalanıb xalqın fikir-zəka göylərində ulduz tək parlayır. Zamanların və nəsillərin, müxtəlif ictimai formasiyaların ağır sınaqlarından şərəflə keçdiyi üçün bu müdriklik dəfinələri ömrün, ləyaqətin, dostluğun, məhəbbətin, düşməne nifrətin, ümumiyyətlə, bütün həyatı hadisələrin, bütün bəşəri həqiqətlərin əsl meyarı, dəqiq məhəl daşı olur.

Beləliklə, atalar sözlərindən ailədə uşaqların tərbiyəsində düzgün istifadə etməklə onlarda vətənpərvərlik, insanpərvərlik, düzlük, doğruculuq, səxavətlilik, qənaətcilik kimi hisslər formalaşdırmaq olar. Elm öyrənmək, sənət əldə etmək, ağıl-hikmət sahibi olmaq, əxlaqi-mənəvi cəhətdən saflaşmaq və s. müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməkdə atalar sözlərinin əvəzsiz rolu vardır. Bu müdrik sözlər uşaqların əməksevərlik ruhunda tərbiyə olunmasında, gələcəkdə düzgün yol seçmələrində, həyatda hər şeyi elm, bilik vasitəsilə qazanmağın mümkünlüyünü dərk etməsinə köməklik etmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözlər və məsələlər. (toplayanı: M.Hüseynzadə, redaktoru Ə.Ziyatay), Bakı, 1956
2. Atalar sözü. Öndər, Bakı, 2004, 263 səh
3. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı sahəsində tədqiqatlar. IV kitab (redaktor H.Seyidov, Bakı-1970)
4. Atalar sözü. II nəşri, Bakı, 1982
5. Əliyev İ. Etnopedaqoji materialların tərbiyəvi əhəmiyyəti. Bakı, Azərnəşr, 1995, 96 səh
6. Əliyev İ. Təlim-tərbiyə işlərində etnopedaqoji materiallardan istifadə, Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1997, səh 135

ABSTRACT

N.Yusifova

The role and the importance of proverbs in children upbringing

Beginning from the existence of the humanity the child upbringing has become one of the most actual problems. Because the right forming of the child's ethical education begins from the family. It is dependent from the family that the child will be discipline, responsible, hard working, business, faithful, will, justice and kind or not.

If the proverbs are used in the family correctly it can influence to the children as patriotic, humanist, honesty, truthfulness, generosity, thrifty forming of above mentioned feelings. Studying, to obtain any science, being a clever man, making pure by ethic- moral sides etc. proverbs have undeniable role to obtain positive ethical properties. These wise phrases help to the children in educating the hard working spirit, choosing the correct way in the future and understanding that to earn everything in the life by means of science and knowledge.

РЕЗЮМЕ

Н.Юсифова

Роль и значение пословиц в семейном воспитании детей

Со времени существования человеческого общества и до наших дней воспитание детей был одним из актуальных проблем в семье. Потому, что правильное формирование нравственного воспитание ребенка начинается с семьи. Становление ребенка дисциплинированным, ответственным, трудолюбивым, деловитым, волевым, справедливым, доброжелательным во многом зависит от семейного воспитания.

Если в семье, в воспитанем детей правильно использовать пословиц, то у них можно формировать такие чувства как патриотизм, гуманность, честность, правдивость, щедрость, бережливость и т. д. Пословицы имеют незаменимую роль в овладении таких положительных моральных качеств как стать чистым в морально – духовном умственно – мудром отношении овладение профессий и др. Эти мудрые изречения помогут в деле воспитание детей в духе трудолюбия, в выборе правильного жизненного пути, в возможности добиться всего с помощью науки и знания.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

NİZAMİ QULİYEV
RƏSMİYYƏ TAĞIYEVƏ
RÖVŞƏN BAĞIROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:37

BİLİK, BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ PEŞƏSEÇMƏNİN ROLU

Açar sözlər: *şagird, bilik, bacarıq, qabiliyyət, texnologiya, əmək*

Ключевое слова: *уценик, знания, умения, навыки, технологии, труда*

The key words: *student, knowledge, skills, abilities, labor, technology*

Əmək hazırlığı dərslərində peşə seçmənin tətbiqi şagirdləri onların gələcək həyatları üçün lazım olan bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırır. Eyni zamanda müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyəti, onların idrak əməliyyatları, təxəyyülü, diqqəti və ən əsası qabiliyyətləri üzə çıxır. Müasir texnologiyaların inkişafında yüksək ixtisaslı-peşəkar kadrlar hazırlanması düzgün peşə seçmədən asılıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, eləcə də ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının genişləndiyi bir dövrdə gənclərin peşəyönümü işi xüsusi nəzarətdə saxlanılır və onlara xüsusi qayğı göstərilir. İlk peşə ixtisas təhsili əmək bazarının tələblərinə uyğun olmalıdır. Buna misal olaraq texniki peşə məktəblərini göstərmək olar ki, bu məktəblərdə gənclərə 200-dən artıq peşə öyrədilir. Bu peşələr həm də müvafiq təhsil proqramına uyğun təşkil olunur. Belə peşələrdən bərbərlik, dərzilik, sürücülük, aşpazlıq, rətibərlik, traktorçuluq, mexanik və s. göstərmək olar.

Peşəyönümü işinin təməli hələ orta məktəbdə qoyulmağa başlayır. Orta məktəblərdə peşəyönümü işinin aparılmasında əsas amil müəllimin gördüyü işdir. Müəllimin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərin bilik və bacarıqlarının üzə çıxarılması və düzgün qiymətləndirilməsidir.

Əmək hazırlığı dərslərində ictimai-faydalı əməyin tətbiqi şagirdləri onların gələcək həyatları üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırır. Ona görə də orta məktəblərdə müxtəlif sənət və peşələr üzrə əmək təlimi kabinetlərində dərslər təşkil olunur. Eyni zamanda şagirdlərdə özünün psixoloji prosesin idarə etmək, özünə lazım olan işləri, əməliyyatları, vərdişləri seçmək, təşkil etmək və istiqamətləndirmək bacarığı da öz təşəkkülünü tapır. Müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin öyrənmə fəaliyyəti, onların idrak əməliyyatları, təxəyyülü, diqqəti və ən əsası qabiliyyətləri üzə çıxır və formalaşır.

Müəllim tərəfindən şagirdlərin bilik və bacarıqlarının üzə çıxarılıb düzgün qiymətləndirilməsi eyni zamanda onların bu sahədəki qabiliyyətlərini də müəyyənləşdirməyə, onların hansı sahədə çətinliklərlə qarşılaşdıqlarını üzə çıxarmağa kömək edir. Digər tərəfdən də onların düzgün qiymətləndirilməsi işi asanlaşır. Şagirdlərin biliklərinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün onların bilik və bacarıqlarını müəyyən sahələr üzrə müəyyən etmək lazımdır.

Qabiliyyətlər bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında xüsusi yer tutur və qarşılıqlı əlaqədəirlər. Bilik, bacarıq və vərdişlər qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri olan şərtlərdən biridir. Bilik, bacarıq və vərdişlər sayəsində qabiliyyətlər qazanılır və uşaqlar öz qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Buna görə də müəllim hər bir şagirdə bu xüsusiyyətinə görə fərdi yanaşmalıdır. Müəllim dərstdə hərtərəfli yoxlama aparıb uşağın qabiliyyətli və ya qabiliyyətsiz olması haqqında nəticə çıxarmalıdır. Əgər şagird müxtəlif peşə sahəsi üçün vacib olan xüsusiyyəti

öyrənməyibsə, onda heç bir texniki qabiliyyət yaxşı inkişaf edə bilməz. Buna görə də uşaqlarda müəyyən qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün onlara ardıcıl surətdə nəzarət edilməlidir.

Bu problemin həlli gənclərin peşəseçimində düzgün istiqamətləndirmədən çox asılıdır. Lakin müasir dövrdə hər hansı peşəni daimi öyrənmək mümkün deyil. Çünki əmək bazarının dəyişməsi ilə əlaqədar peşələrin fəaliyyət dövrü kəskin azalır və artır. Peşələrin bəzisi köhnəlir, əmək bazarından çıxır, digəri isə texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlir. Eyni zamanda daim yeniləşən və təkmilləşən bilik və bacarıqlara uyğun olaraq təhsil proqramlarında da dəyişikliklər əmələ gəlir.

İstər əmək fəaliyyətinin planlaşdırılmasında, istərsə də məmulatın hazırlanmasında şagirdlərin əməyinin təşkili və onların əmək mədəniyyətinin formalaşdırılmasında bilik və bacarıqların mühüm əhəmiyyəti vardır.

Peşəyönümünün əsas kriteriyalarından biri də peşə oriyentasiyasıdır ki, bu da şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətini qorumağa şərait yaradır. Əslində isə bunlar bir-birini tamamlayan bilik və bacarıqlardır. Başqa sözlə təlim zamanı şagirdlər bilik əldə etməklə yanaşı, biliklər üzərində düşünür və yeni qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Bu proses şagirdlərin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Qabiliyyət marağı davamlı və güclü olan şagirdlər təlimdə daha irəli gedirlər və bu da onların müstəqilliyinə təkan verir. Müstəqillik şagirdlərin qabiliyyətlərini üzə çıxaran cəhətlərdən biridir.

Peşəseçmə ilə bağlı dərslərin hər biri maraqlı cəhətləri ilə fərqlənməlidir. Bilik və bacarıqların inkişafına yalnız bu zaman nail olmaq olar. Orta məktəblərdə texnologiya dərslərində texniki modelləşdirmə şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətini inkişafını gücləndirən amillərdən biridir. Texniki modelləşdirmə texnika, maşın və mexanizmlərin ümumi quruluşu haqqında şagirdlərə məlumat vermək üçün geniş imkanlar yaradır. Texniki modelləşdirmə zamanı məşğələlər düzgün təşkil edilməlidir ki, iş prosesində şagirdlərin texniki yaradıcılıq fəaliyyətində onların müstəqilliyi və fəallığı üzə çıxarılsın. Bu da şagirdlərin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına imkan yaradır.

Əmək təliminin həyatla əlaqəsi dərstdə müəllimin əmək və politexnik hazırlıq üçün ayırdığı vaxtdan, həmçinin şagirdlərin əqli inkişafından və onların şüurlu mənimsəməsindən, eləcə də təlim qarşısında duran vəzifələrin düzgün həyata keçirilməsindən asılıdır. Dərstdə politexnizmin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, şagirdlərin bilik və bacarıqları mənimsəməsi də bir o qədər güclü və sürətli olar. Politexnik təhsil iki cəhətdən səciyyəlidir: politexnik biliklər və politexnik bacarıqlar. Dərs müddətində şagirdlər biliklərindən istifadə edərək öz bacarıqlarını işə salırlar. Bu isə onların təcrübəsinə çox yaxşı təsir göstərir və onlarda əmək vərdişlərini formalaşdırır. Bu zaman şagirdlərdə politexnik xarakterli bacarıq və vərdişlər formalaşmaqla bərabər onlarda əmək mədəniyyəti də formalaşır, onlar dəzgah və alətlərlə işləməyi də öyrənirlər. Şagirdlərin öz bilik və bacarıqlarını həyata və ya istehsalat sahələrinə sərf etmələri onların ictimai işlərdə də fəal iştirak etmələrinə böyük təsir göstərir. Beləliklə də şagirdlər müstəqilliyə və yaradıcılığa alışırlar.

Mənimsəmə ilə yanaşı şagirdlərin əldə etdikləri biliklər praktikada tətbiq edilməlidir. Bu bilik və bacarıqlar praktikada nə qədər çox tətbiq edilərsə, ona maraq da bir o qədər yüksək olar. Buradan da o qənaətə gəlmək olar ki, peşəseçmə təlimi həyatla, nəzəriyyə isə praktika ilə yoxlanılır, təsdiq olunur və istiqamətləndirilir.

Dərs zamanı peşələrin inteqrasiyası da zəruri məsələlərdən biri sayılır. Məlum olduğu kimi, ibtidai siniflərdə tədris olunan müxtəlif fənlərin ana dili, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, təsviri incəsənət - hər biri şagirdlərə elementar bilik, bacarıq və vərdişlər aşılایır ki, bunların bir qisminə peşəseçmə zamanı istifadə etmək olar. Peşələrin inteqrasiyası istehsalat fəaliyyətinə çıxış yaradır. Bu prosesdə əsas obyektiv şərtlərdən biri şəxsiyyətin yaradıcılıq qabiliyyətinin genişləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Peşəseçmə ictimai istehsalatda da öz yeri və əhəmiyyəti ilə xarakterizə edilir. Peşə inteqrasiyası prosesi peşə profillərinin yaradılmasına da təsir edir. Peşə profili dedikdə yeni texnologiyaların təsiri ilə yeni əmək fəaliyyətinin formalaşması başa düşülür. Texnologiyanın inkişafı mərhələsində peşəseçmənin inteqrasiyasında əsas mənbə istehsalatın yeniləşməsi, insan fəaliyyətinin yeni növləri, sənaye və texnikanın avtomatlaşdırılması, peşə hazırlığında əmələ gələn yeni elmi-texnika sayılır.

Bu mənada Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan səmərəli işlərin nəticəsi kimi son illər Naxçıvan şəhərində açılan yeni texniki peşə məktəblərini göstərmək olar. Həmin peşə

məktəblərində müasir dövrə uyğun olaraq ixtisaslar seçilmiş və həmin ixtisaslara uyğun yeni avadanlıqlar alınaraq kabinələr düzəldilmişdir. Hal hazırda fəaliyyət göstərən peşə məktəblərində yüzlərlə gənc təhsil alaraq gələcək əmək həyatına hazırlanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. F.İbrahimov, R.Hüseynzadə Pedaqogika, I cild—Bakı, Mütərcim, 2013
2. F.İbrahimov, R.Hüseynzadə Pedaqogika, I I cild—Bakı, Mütərcim, 2013
3. Z.Orucov, Y.Rzayeva Texnologiya, Bakı, 2006
- 4.Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə Psixologiya, Çinar-çap, Bakı, 2002
- 5.Ə.Şükürov, İbtidai siniflərdə əmək təliminin metodikası, Maarif, 1995

ABSTRACT

**Nizami Kuliyev
Resmiyyə Taqiyeva
Rovşan Baqirov**

Знания, навыки и усиления роли отбора professional

Подготовка учащихся для жизни, необходимых знаний, способностей и привычками вооружает их дальнейшего внедрения выбор профессии на уроках труда. В то же время с руководством учителя учащихся, их изучения деятельности разума, воображение, и самое главное внимание на способности выходят на поверхность. В развитии современных технологий, высоко специалистов-профессионалов выбор профессии зависит от правильной подготовки кадров.

Сегодня в школах профессиональные решения этой проблемы устранены.

РЕЗЮМЕ

**Nizami Quliyev
Rasmiyyə Tagiyeva
Rovshan Baqirov**

Knowledge, skills and strengthening the role of selection professional

Labor training classes are armed with knowledge, skills and habits necessary for their future life occupational qualification use of students. At the same time, their knowledge and skills to students learning activities of teachers under the leadership of operations, imagination and attention is. High qualified- professional chosen the right profession depends on the preparation of personnel in the development of modern technology.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

SƏMƏRQƏND FƏRZƏLİYEVƏ

Naxçıvan şəhər 17 saylı tam orta məktəb

s.ferzeliyeva63@gmail.com

UOT:37

**İBTİDAİ SİNIFLƏRDƏ ŞAĞİRD LƏRİN BİLİK VƏ BACARIQLARININ
YENİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ SİSTEMİ ÜZRƏ YOXLANILMASNDA
TEST TAPŞIRIQLARININ ROLU**

Açar sözlər: *təhsil, tədris, ibtidai sinif, şagird, bilik, bacarıq, vərdiş, yoxlama, mənimsəmə, qavrama, qiymətləndirmə sistemi, test, nəticə, səviyyə, obyektiv dəyərləndirmə*

Ключевые слова: *образование, обучение, начальный класс, ученик, знание, навыки, контроль, усвоение, восприятие, система оценки, тест, результат, уровень, объективная оценка*

Key words: *analysis, teaching, primary class, knowledge, ability, skills, testing, acquisition, assessment, perception, assessment system, result, level, checking up, objective assessment*

Bu gün Azərbaycanda təhsilə qayğı ən yüksək səviyyədədir. Azərbaycanın bütün bölgələrində tikilən yeni, müasir tipli məktəblər, bu məktəblərin müasir avadanlıqlarla, kompüterlə təmin edilməsi və internet şəbəkəsinə qoşulması biz müəllimlərin məsuliyyətini daha da artırır və müasir tələblərə cavab verəcək, şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun dərslərin hazırlanmasına sövq edir. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Təhsil hər bir ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz” (1). Bu prinsip əsasında ölkəmizin bütün sahələrində gedən sürətli inkişaf, geniş quruculuq işləri Azərbaycanın təhsil sistemində də özünü göstərməkdədir. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələri olduğundan, həmin nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi, yəni müxtəlif fənnlər üzrə hazırlanmış test tapşırıqları vasitəsilə həyata keçirilməsi də keyfiyyəti üzə çıxaran ən etibarlı mənbə hesab olunur. Müasir dövrdə qiymətləndirmə fəaliyyətinə qoyulan tələblər sistemi “qiymətləndirmədə yeni yanaşmaların yaddaşa əsaslanan qiymətləndirmənin əksinə olaraq, məntiqi təfəkkür vərdişlərinin inkişafına xidmət etməsini təmin etməlidir (2). Göstərilən vəzifələr fonunda başlıca çıxarılmış mövzunu iki aspektdə - ibtidai siniflərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yeni qiymətləndirmə sisteminin mahiyyəti və yeni qiymətləndirmə sistemində biliklərin yoxlanılmasında test tapşırıqlarının rolu baxımından araşdırmaq.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq onların əldə etdikləri bilik, bacarıq və dəyərlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bunun üçün istifadə olunan əsas formalar yoxlama yazı işləri (və ya testlər) və şifahi cavablardır. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdlərin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir: şagirdin irəliləyişlərinin (geriləmələrinin) izlənməsi (monitorinqi); təlim prosesində qərarların qəbulu; şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Müasir pedaqogikada Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisini onların bilik, bacarıq və dəyərlərin mənimsənilməsi səviyyəsini göstərən 5 fəaliyyət növünə ayırmaq olar:

1. yazılı testlər; 2. şifahi cavablar; 3. ev və müstəqil sinif yoxlama tapşırıqları; 4. yaradıcı tapşırıqlar; 5. oyun xarakterli fəaliyyət (viktorina, krossvord həlli və s.).

Şagirdlərin nailiyyətlərini stimullaşdırmaq məqsədilə qabiliyyət dərəcəsinə görə differensiallaşdırmaq üçün 4 səviyyəli qiymətləndirmə standartları müəyyənləşdirilir. Şagirdlərin bilik, bacarıq və dəyərlərinin müəyyənləşdirilmiş səviyyələrini aşağıdakı cədvəldə ifadə etmək olar:

Səviyyə	Meyar	Mənimləmə
Səviyyə-1	ən aşağı (qeyri-kafi)	14 %-dən aşağı
Səviyyə-2	Orta (kafi)	15-44%
Səviyyə-3	yaxşı	45-79%
Səviyyə-4	Yuxarı (əla)	80-100%

Səviyyə-1 ən aşağı, səviyyə-4 isə ən yüksək səviyyələri əks etdirir. Səviyyə-1 və səviyyə-2 əksər şagirdlər, səviyyə-3 və xüsusilə səviyyə-4 isə daha istedadlı şagirdlər üçün nəzərdə tutulur. Şagirdlərin səviyyələrə görə qiymətləndirmə meyarları isə aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Mənimləmə səviyyəsi	5 ballıq sistemlə	Mənimləmə səviyyəsi	10 ballıq sistemlə ballar
20 %-dən aşağı	2	20%-dən aşağı	1
20-49%	3	20-29%	2
		30-39%	3
		40-49%	4
50-79%	4	50-59%	5
		60-69%	6
		70-79%	7
80-100%	5	80-89%	8
		90-94%	9
		95-100%	10

Oxu dərslərində müəllim qiymətləndirmə məqsədinə uyğun olaraq müxtəlif mətnlərin oxusunu təşkil edir və oxu zamanı yoxlamaq istədiyi bacarıqların şagirdlər tərəfindən necə nümayiş etdirilməsinə diqqət yetirir. Şagird oxuyanda müəllim müdaxilə etmədən dinləyir, onun etdiyi səhvləri qeyd edir. Sözlərin və ifadələrin düzgün tələffüz edilməməsinin səbəbini aydınlaşdırır, müşahidə etdiklərini qeydiyyata vərəqində yazır və şagirdin portfoliosuna daxil edir. Müəllim sonrakı fəaliyyətini hər bir şagirdin portfoliosunda etdiyi qeydləri əsas götürməklə qurur. Qeydiyyata vərəqindəki qeydləri müəllim valideynə bildirmək üçün şagirdin məktəbli kitabçasına yazmalıdır (3).

Yazı üsulundan istifadə edərək müəllim hər hansı mövzuda imla, inşa yazmağı, məsələ və ya misal həllini tapşırır və şagirdlərin bacarıqlarını meyarlar tərtib etməklə yoxlayır. Şagirdin yazısını yoxlayan müəllim onun nəticələri haqqında valideynləri də məlumatlandırır. Kurrikulum yönümlü dərslərin uğurlu olması onun planlaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Müəllim növbəti mövzunun ifadə etdiyi məna qatlarından səmərəli istifadə etmək üçün dərslərin planını tutarkən şagirdlərdə hansı bacarıqlar yaradacağını əvvəlcədən təsəvvür etməlidir. O sabahkı dərslə hazırlaşarkən 45 dəqiqənin nəyə həsr edəcəyini əvvəlcədən götür-qoy edir. Əgər dərslənin bütün prosesləri düzgün müəyyənləşsə müəllim vaxt itirməyəcək və çalışacaq ki, şagirdlər də əsl məqsəddən uzaqlaşb vaxt itkisinə yol verməsinlər. Bunun üçün məqsəd aydınlığı başlıca rol oynayır (4).

Yeni qiymətləndirmə sistemində yalnız şagird nailiyyətləri (onlar nəyi bilir, bacarır və ya nəyə qadirdir) deyil, həmçinin bu nailiyyətlərə çatmaq üçün şagirdin fəaliyyəti (şagird necə öyrənir, düşünür, davranır) qiymətləndirilir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi çox geniş və əhatəli prosesdir. Bu proses sadəcə şagirdin nail olduğu təlimnəticələrinin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə deyil, bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Başqa sözlə, qiymətləndirmə keyfiyyəti idarə edən mühüm bir amil kimi meydana çıxır (5, s. 68).

I-IV siniflər üçün proqramların tələbinə görə ana dilinin tədrisi qarşısında şagirdləri mükəmməl qiraət texnikasına, tədrisinə, vərdişinə alışdırmaq, ana dilimizin qrammatik qanunları ilə

tanış etmək, savadlı yazı və oxu vərdişlərinə yiyələndirmək lazımdır. Qiraət və yazı dərslərində diqqətin sürətlə verilməsi, həm də bütün sinifin eyni sürətlə işləməsinin təmin edilməsidir. Ana dili dərslərində uşaqlara əvvəlki dövrlərdə ölçülməz dərəcədə elmi – nəzəri biliklər verilməlidir. Dilimizin zənginliyini, sirlərini öyrənməlidirlər. Ana dili ibtidai siniflərdə başlıca fənn hesab olunur. Ana dili dərslərində şagirdlər oxuyub – yazmağı öyrənir, dilimizin qrammatik quruluşu haqqında bilik alır, gələcəkdə təlim prosesində zəruri olan qiraət və orfoqrafik qaydalara, yazılı və şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnirlər. Tapşırıqlar hazırlanarkən şagirdlərin məntiqi, yaradıcı təfəkkürünün necə inkişaf etdirilməsi səviyyəsinin öyrənilməsi nəzərə alınmışdır.

I SİNİF	II SİNİF	III SİNİF	IV SİNİF
Dinlədiyi fikrə sadəcə münasibətini bildirir	Dinlədiyi fikirlə bağlı münasibətini əsaslandırır	Dinlədiyi fikirləri təhlil etməklə mövqeyini şərh edir	Dinlədiyi fikirləri əlavələri ilə inkişaf etdirir

Aparılmış tədqiqatdan belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dili fənn kurikulumunun tətbiqi zamanı şagirdlər axtarışa, düşünməyə, müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa yönəlir, onlarda idraki bacarıqlar, məntiqi təfəkkür inkişaf edir, araşdırmaq, sistemləşdirmək, təhlil etmək, fərqləndirmək qabiliyyətləri formalaşır.

Həmçinin, Azərbaycan dili fənni vasitəsilə şagirdlər şüurlu oxu, müşahidə xarakterli rabitəli mətn qurma bacarıqlarına yiyələnirlər. Dərslərində şagird mətni düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxuyur, müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səsli və səssiz oxuyur, oxuduğu mətnlərin məzmununa münasibət bildirir, mətnin hissələri arasında mənə əlaqələrini müəyyənləşdirir, bədii və elmi-kütləvi mətnləri fərqləndirir. Yazı dərslərində şagird kiçik və böyük hərfləri, sözləri və cümlələri aydın yazır, müşahidə etdiyi əşya və hadisələr haqqında təsviri xarakterli kiçik həcmli mətnlər yazır, əməli yazı (məktub, ərizə, elan, divar qəzetinə məqalə, tərcümeyi-hal) bacarıqları nümayiş etdirir, yazıda kalligrafiya, orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl edir (6, s. 34).

Riyaziyyat fənni üzrə ibtidai təhsil səviyyəsində ümumi təlim nəticələri üzrə şagird: sıfır da daxil olmaqla milyon dairəsində natural ədədlər üzərində hesab əməllərini yerinə yetirir, kəmiyyətlərdən (uzunluq, sahə, həcm, zaman, kütlə, dəyər) həyati məsələnin həllində istifadə edir, sadə müstəvi fiqurlar və fəza cisimlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir və onların əsasında ölçmə və hesablamalar aparır, məlumatları toplayıb sistemləşdirir, təhlil edir və nəticələri şərh edir (6, s. 54).

I SİNİF	II SİNİF	III SİNİF	IV SİNİF
say və ədəd anlayışlarını, onların arasındakı əlaqəni başa düşdüyünü nümayiş etdirir	ədəd anlayışını, ədədin strukturunu, ədədlər arasındakı münasibətləri başa düşdüyünü nümayiş etdirir	ədəd anlayışını, ədədin strukturunu, ədədlər arasındakı münasibətləri, ədədin hissəsi anlayışını başa düşdüyünü nümayiş etdirir	ədəd anlayışını, ədədin strukturunu, ədədlər arasındakı münasibətləri başa düşdüyünü nümayiş etdirir, sadə kəsrləri tanıyır və şərh verir

Yeni təhsil standartlarının tədris prosesində reallaşdırılmasında, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsində test tapşırıqlarının rolu və əhəmiyyəti problemini araşdırmaq. Azərbaycanın təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər ibtidai siniflərdə şagirdlərin hərtərəfli hazırlığının məzmun və keyfiyyətində yeni tələblər irəli sürmüşdür. Bu ilk növbədə təlim nəticələrinin yeni üsullarla yoxlanılmasına və dəyərləndirilməsinə şamil edilir. Yoxlama dedikdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının aşkarlanması, müasir tələblər və standartlar səviyyəsində ölçülməsi və obyektiv dəyərləndirilməsi nəzərdə tutulur. Sadalanan vəzifələrin həyata keçirilməsinin ən optimal və məqsədyönlü forması ibtidai siniflərdə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin test üsulu ilə yoxlanmasıdır. Qeyd edək ki, test forması bir çox dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində çoxdan qəbul edilmişdir. Seçilmiş mövzunun aktuallığı həm də onunla izah olunur ki, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin müxtəlif mərhələlərdə lazımınca yoxlanması təhsil

sisteminin əbədi problemlərindəndir və müxtəlif dövrlərdə bu problemin həlli üçün müxtəlif yollar və üsullar təklif olunurdu.

Müasir təhsil sistemini test tapşırıqlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Xatırladaq ki, bir çox dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində qazanılmış biliyin test tapşırıqları vasitəsilə yoxlanması on illiklər ərzində həyata keçirilsə də, bizim ölkəmizin ali və orta ümumtəhsil məktəblərində bu prosesə son illərdə başlanılmışdır. Bu istiqamətdə fəaliyyətin nəticəsi olaraq məktəblərdə tədris olunan bütün fənlərin test üsulu ilə yoxlanması sisteminin yaradılması olmuşdur. Biliklərin test tapşırıqları vasitəsilə dəyərləndirilməsi praktiki olaraq bütün siniflərdə və bütün fənlərdən qazanılmış nailiyyətin pedaqoji metodla ölçülməsi funksiyasını daşıyır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, test tapşırıqları həm də şagirdlərin öz-özünü yoxlamaları üçün də səmərəlidir. Test tapşırıqlarını elmi-diaqnostik metod kimi dəyərləndirərkən “test” anlayışının mahiyyəti üzərində dayanmaq da məqsəduyğundur. Test – bir sıra suallardan və onlara verilmiş bir neçə cavab variantlarından ibarət olan, bir düzgün, bir neçə yanlış cavabları əks etdirən, düzgün cavabın tapılmasını tələb edən tapşırıqdır.

Test tapşırıqlarının köməyi ilə bütövlükdə biliklərin, yaxud onların ayrı-ayrı elementlərinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi, müxtəlif şərait və situasiyalarda öz biliklərinin tətbiq olunması sahəsində bacarıq və vərdişlərinin necə formalaşdığı haqqında məlumat almaq olar. Test tapşırıqlarından özünü yoxlama rejimində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilində, tədris materialının təkrarı və möhkəmləndirilməsi prosesində istifadə etmək xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Təcrübə göstərir ki, dərş prosesində, xüsusilə ibtidai siniflərdə, test tapşırıqlarından istifadə olunması xeyli miqdarda vaxta qənaət etməyə, yoxlanılan fənn üzrə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin geniş ölçüdə dəyərləndirilməsinə, onların uzunmüddətli yadda qalmasına imkan və şərait yaradır. Bu mənada test tapşırıqları ilə bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanmasının didaktik funksiyası “müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsindən, pedaqoq tərəfindən şagirdin tədris materialının mənimsəmə dərəcəsi haqqında obyektiv məlumatın alınmasından, biliklərin qavranılması sahəsində nöqsan və boşluqların vaxtında aşkar edilməsindən və sonrakı məşğələlərdə onların aradan qaldırılmasından ibarətdir (7, s. 167). Bu yolla əldə olunan məlumat əsasında müəllim həm ayrı-ayrı şagirdlərin fənnlər üzrə biliklərinin səviyyəsindən xəbərdar olur, həm onların hazırlığının keyfiyyət dərəcəsini müəyyənləşdirir, həm də bütövlükdə tədris prosesini gələcəkdə necə təkmilləşdirəcəyi haqqda düşünmək imkanını əldə edir.

Beləliklə, müasir tədris prosesində qeyri-ənənəvi (innovasiya) təlim metodları, təlim vasitələri və yoxlama üsulları geniş tətbiq olunur. Onlara ilk növbədə tədris prosesinin istənilən mərhələsində tətbiq olunması səmərəli hesab olunan test tapşırıqlarını aid etmək olar. Test anlayışı altında “xüsusi məqsədlə təşkil olunan, şagirdlərin bir çox qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verən, onların tədris prosesi müddətində qazandıqları nəticələri obyektiv qiymətləndirən” (8, s. 72) yazılı və şifahi tapşırıq növü başa düşülür. Həqiqətən də, test tapşırıqları öyrəncilərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin yoxlanmasının bir forması kimi, bütün şagirdlərə verilən suallar üzərində eyni zamanda, eyni şərtlər daxilində çalışmaq və cavabları simvollarla işarə etməyə imkan verir.

Mütəxəssislərin yekdil rəyinə görə, test tapşırıqları hansısa “ölçü cihazı” kimi qəbul edilir, və bu cihaz tədris prosesinin gedişini və şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin dəyərləndirilməsinin mahiyyət etibarını ilə aşağıdakı tələblərinə cavab verməlidir:

- etibarlılıq (eyni şərtlər daxilində eyni nəticələri dəfələrlə göstərir);
- konkretlik (test tapşırıqları yalnız o biliklərin mənimsənilmə səviyyəsini aşkarlayır və ölçür ki, onlar yoxlama keçirən (test tərtib edən) müəllimə gərəkdir);
- obyektivlik (yoxlama və bilik qiyməti müəllim-şagird münasibətlərindən asılı olmur) və s.

Göstərilən cəhətlər sübut edir ki, “test tapşırıqları şagirdlərə tədris prosesində özlərinin fərdiliyini, müstəqilliyini nümayiş etdirməyə şərait yaradır, onların özlərini yoxlamaq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir (8, s. 81).

Nəticədən sonra test tapşırıqlarının təyinatı, məzmunu, quruluşu və ibtidai siniflərdə ayrı-ayrı fənlərdən tətbiq olunma sahələrini araşdırmaq. Əlbəttə, test tapşırıqları məşğələlərin ən müxtəlif mərhələlərində öyrənilmiş materialın mövzular üzrə yoxlanmasında, bu sahədə yol verilən nöqsan və qüsurların aradan qaldırılmasında (cari test), tədris materialının ümumiləşdirilməsində (yekun

testi), formallaşdırılmış bilik, bacarıq və vərdişlərin qiymətləndirilməsində və s. hallarda tətbiq olunur. Keçirilən test tapşırıqlarının əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, onlar mürəkkəblik dərəcələrinə görə müxtəlif səviyyəli olurlar. Məsələn:

A səviyyəsi: əsas anlayış və biliklərin mənimsənilməsinə hesablanmış, tədris materiallarının, şagirdlərin bilik və qavrayış səviyyələrinin sadəcə əks etdirilməsinə yönəlmiş test tapşırıqlardır.

B səviyyəsi: düşüncə tələb edən, nisbətən az dövrü və keçirilən materialı əhatə edən, standart situasiyalarda bilikləri tətbiq etmək bacarığını aşkar etməyə yönəlmiş test tapşırıqlardır.

C səviyyəsi: qazanılmış biliklərin yaradıcı icrasını tələb edən, bilik, bacarıq və vərdişlərin aşkar edilməsinə imkan verən, şagirdlərə öyrəndiklərini qeyri-standart situasiyalarda tətbiq etməyə imkan verən test tapşırıqlardır və s.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən olunmuş hər bir tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt onun ağırlıq dərəcəsiindən asılıdır. Hazırlanmış və keçirilən test tapşırıqları şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin əsasən üç səviyyədə qiymətləndirilməsini təmin etməlidir: bilmə və qavrama, tanış situasiyada tətbiq etmə, yeni situasiyada tətbiq, yaxud yaradıcı tətbiq. Lakin bu zaman yaddan çıxarmaq olmaz ki, şagirdlərə bütün göstərilən səviyyələrdə tapşırıqların verilməsi və onlardan eyni səviyyədə nailiyyət qazanmalarının tələb edilməsi nisbətən zəif hazırlıqlı şagirdlər üçün ağır ola bilər. Belə olduqda sinifi qruplara ayırmaq, hər qrupun imkanını nəzərə almaqla şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin müxtəlif səviyyəli test tapşırıqları vasitəsilə qiymətləndirmək tövsiyə edilir. Bu isə öz növbəsində sınaqdan keçiriləcək şagirdlərin biliklərinin test üsulu ilə yoxlanması prosesinə müəyyən hazırlıq tələb edir. Söhbət şagirdlərdə test tapşırıqlarının keçirilməsində qarşıya qoyulan məqsədlər haqqında təsəvvür və test üzərində fəaliyyətə onların münasibətini formalaşdırmaqdan gedir. Mütəxəssislər tərəfindən tövsiyə olunur ki, “İlkin mərhələdə yaxşı olar ki, test tapşırıqlarının keçirilmə vaxtı qabaqcadan şagirdlərə bildirilsin və onlar hansı mövzuda sınınanacaqları barədə xəbərdar olsunlar” (7, s. 74).

Qrup halında tədqiqat zamanı test tapşırıqları ilə tanışlıq prosesi müxtəlif üsullarla, sualların həm kollektiv müzakirə formasında, həm də çap olunmuş vəsaitlə fərdi iş formasında təşkil oluna bilər. Xatırlamaq lazımdır ki, sınınanacaq şagirdlərin test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində iş qaydaları ilə tanışlıq üsulunun düzgün seçilməsindən onların müstəqil çalışmaq bacarığı səviyyəsi, təsadüfə səhvlərin sayı və iş tempi çox asılıdır. Test tapşırıqlarının nəticələri eyni zamanda həm də kənar – fiziki, psixoloji və texnoloji şərtlərdən asılıdır. Bu kimi şərtlər müəyyən olunarkən test tapşırıqlarının keçirildiyi otağın xarakteristikası, onun təchizəti, diqqət yayındırıcı amillərin olması, test materiallarının ümumi vəziyyəti, subyektiv-psixoloji amillər və s. nəzərə alınmalıdır.

Test tapşırıqlarının müvəffəqiyyətli və səmərəli tətbiq olunması bütövlükdə iki əsas amildən asılıdır: birincisi, düzgün cavablar haqqında məlumatlı olan kənar şəxs (yaxud, şəxslərin) yoxlamanın keçirildiyi otağa buraxılmaması. Şagird təşəbbüs qrupunun üzvləri sınaq üçün təklif olunan test tapşırıqlarının düzgün cavablarını tərtib edib, onları paralel sinif şagirdlərinə çatdırma bilməsi faktını da unutmamaq olmaz. Belə halların qarşısına sədd çəkmək üçün testlərin eyni variantlarından davamlı istifadə etmək məqsədəuyğun deyil. Yaxud, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsində yalnız dərslərdə və müxtəlif dərəcə vəsaitlərində köməkçi material kimi verilən tapşırıqlarla qətiyyətli kifayətlənmək olmaz. Buna görə də yeni qiymətləndirmə sistemində müəllimin üzərinə böyük iş düşür, “fənn müəllimi həm gündəlik dərslərdə, həm də şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması prosesində tədris yükünün mənimsənilməsi prosesinə yaradıcı yanaşmalı, onun öyrənciləri müəllimin mütləq yeni test tapşırıqları ilə onları sınıyacağından bir növ narahat olmalı, buna vərdiş etməlidirlər” (7, s. 81).

Məntiqi olaraq ikincisi şərt bilavasitə tərtib olunan test tapşırıqlarının keyfiyyəti ilə bağlıdır. Təəssüf ki, bəzi müəllimlər suallar və onlara müvafiq qaydada beş cavab variantı tərtib etməklə bəzən öz işlərini bitmiş hesab edirlər, unudurlar ki, test tapşırıqlarının hazırlanmasına belə səthi yanaşma, habelə bu prosesdə bir sıra mahiyyət etibarilə xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması bir çox səhvlərə gətirib çıxarır. Sadalanan test tapşırıqlarının keçirilməsi əsasında alınmış şagirdlərin müvəffəqiyyət göstəricilərinə dair məlumatların dəqiqliyi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür.

Çoxillik təcrübəyə əsasən təsdiq edə bilərik ki, yalnız o qisim test tapşırıqları optimal hesab oluna bilər ki, onlar aşağı sinif şagirdlərini müstəqil öyrənməyə, analitik düşünməyə təhrik edir, biliklərə yiyələnməkdə məqbul sayılan metod və üsulları onlara aşılıyır, qazandıqları təcrübəni təcrübədə tətbiq etməkdə onlara kömək edir. Təlim prosesinin məhsuldarlığı, beləliklə, bir çox halda səylə işlənilib hazırlanmış biliyin yoxlanılması metodikasından asılıdır. Lakin yoxlama funksiyasının yerinə yetirilməsilə təlim-tədris məsələlərinin də gerçəkləşməsi üçün müəyyən lazımı şərait – biliklərin obyektiv yoxlanılmasını təmin edən test tapşırıqları sistemi yaradılmalıdır. Çünki məhz testlə yoxlama şagirdlər üçün bərabər hüquqlu obyektiv şərtləri təmin edir.

Test tapşırıqları ibtidai siniflərdə ilk növbədə Ana dili (yazı və oxu), Riyaziyyat, Həyat bilgisi, Xarici dil və s. fənlərdən şagirdlərin real biliklərini dəyərləndirməkdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Oxu dərslərində şagirdlər sözlərin mənasının izahı, mövzuya uyğun suallara cavab verilməsi, cümlədə buraxılmış sözlərin tapılıb yerinə qoyulması, hərəkətlərin, əlamətlərin, xassələrin kimə və nəyə məxsus olması və s. ilə bağlı test tapşırıqları yerinə yetirirlər. Testlərin məzmunu Yazı dərslərində dəyişilir, şagirdlərə ünvanlanan suallar onların qramatik biliklərinin nümayiş etdirilməsinə: fonetik təhlilə, sait və samitlərin müəyyən olunmasına, onların tələffüzünə, sözlərin yazılışına, hansı nitq hissəsinə aid olmasına, hansı suala cavab verməsinə və s. yönəlir. Burada başlıca üstünlük ondan ibarətdir ki, şagirdlər qısa zaman ərzində böyük həcmli iş yerinə yetirirlər: şərti işarələrdən istifadə edərək, sözləri tərkibinə görə təhlil edir, bu və ya digər nitq hissəsinin qramatik və leksik əlamətlərini müəyyənləşdirir, bu və digər sualın düzgün cavabını vermişlər içərisindən seçirlər (4).

Riyaziyyat fənnindən hazırlanan və həll edilməsi üçün şagirdlərə təklif olunan test tapşırıqları da siniflər üzrə dəyişilir. Əməllər sırası, toplama, çıxma, vurma, bölmə əməllərində hesablamalar aparmaq, ədədi artırmaq və ya azaltmaq, onu özünə və digər rəqəmlərə vurmaq və bölmək, ölçü vahidləri (4) və s. kimi misallar verməklə şagirdlərin riyazi və məntiqi bilik, bacarıq və vərdisləri yoxlanılır. Bu zaman müəllim ustalığı nümayiş etdirərək, “sual və düzgün cavab” prinsipindən istifadəyə üstünlük verir. Bu prinsipin tələbi ilə bütün siniflə işləmək yalnız o zaman mümkün olur ki, şagirdlər test tapşırıqları üzərində mütəmadi çalışsınlar, həm də bu zaman onlar tapşırıqları mexaniki halda deyil, düşünərək, nəzəri biliklərə istinadən, öyrəndiklərinin tətbiqi ilə etsinlər.

Əlbəttə ki, test tapşırıqları fənn proqramı nəzərə alınmaqla tərtib olunmalıdır. Tapşırıqların təxminən beşdə bir hissəsi yüksək mürəkkəbliki səviyyəsində olmalıdır. Söz ehtiyatının genişlənməsinə, ümumi dünyagörüşün və nitq vərdislərinin inkişafına yönəlmiş inkişaf etdirici tapşırıqlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yalnız bu zaman şagirdlər müxtəlif növ lüğətlərə, dərslər vəsaitlərinə müraciət etməli olurlar, nəticədə doğma dilin öyrənilməsinə onlarda maraq və həvəs oyanır. Mən dərslərimdə yeni təlim metodlarından geniş istifadə edirəm. Müxtəlif metodlardan istifadə etməklə yeni dərsi şagirdin özündən alıram. Bu həm şagird, həm də mənim üçün çox maraqlı olur. Şagird istəyir ki, bugünkü dərslərin quruluşu dənənki dərslərin quruluşuna oxşamasın. Şagirdlərin arzularını nəzərə alaraq, əvvəlcədən düşündüyüm təlim metodunu dəyişməli oluram. Bu isə şagirdlərin dərslə marağını, özünəinam hissini daha da artırır. Dərslərimdə debat müşahidə kimi metodlardan istifadə edirəm. Şagirdlər qoyulmuş məsələlərə öz münasibətlərini bildirir. Fikirlərini əsaslı şəkildə sübut etməyə çalışırlar. Zəif oxuyan şagirdlər də öz qruplarını müdafiə etmək məqsədi ilə fikirlərini sərbəst söyləməkdən çəkinmirlər. Şagirdlər bu cür söhbətlərdə çox həvəslə iştirak edir və bir-birinin fikrinə tənqidi yanaşırlar. Belə sual-cavab şagirdin yaradıcılıq məhsulunun zəngin olmasına gətirib çıxarır.

Uzun illər ibtidai sinif müəllimi işlədiyim dövr ərzində qazandığım təcrübəyə və artıq yeni təhsil sistemində fəaliyyət göstərdiyimiz on illik mərhələnin yekununa əsaslanaraq təsdiq edə bilərəm ki, şagirdlərin mənimsədikləri biliyin yoxlanılıb qiymətləndirilməsi prosesində tətbiq olunan digər fəaliyyət formalarını inkar və əvəz etməyən test tapşırıqları bu metodların təkmilləşdirilmiş və daha səmərəli yeni üsuluna çevrilmişdir. Testlərin üstünlüyü həm də ondadır ki, onlar “ənənəvi qiymətləndirmə vasitələri ilə müqayisədə həcmcə yığcamdır, yoxlama prosesi çox az vaxt aparır (8, s. 96), məsələn: əvvəllər yoxlama yazı işinin keçirilməsinə – yazılmasına, yoxlanmasına, şagirdlərin səhvlərinin düzəldilməsinə nə qədər vaxt ayrıldığını xatırlayaq.

Sadalanan üstünlüklərlə yanaşı, test tapşırıqlarının da çatışmazlıqları yox deyil. Bilik, bacarıq və vərdişlərin yalnız test tapşırıqları vasitəsilə yoxlanması, müəllim və şagirdlərin ona aludə olmaları birinciləri dərinə düşünmək, hər bir sözün, ifadənin mənasına varmaq bacarığından məhrum edir, öyrəncilər məntiqi düşüncə yerinə düzgün cavabı sezmə metodundan istifadəyə alışırlar, proses mütəmadi təkrarlandıqda isə, bu artıq krossvord həllini xatırladır. Digər nöqsanlar onunla bağlıdır ki, test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə alışan şagird əksər hallarda tədris materialını lazımınca öyrənmir, nəzəri biliklərə səthi yanaşır, cavabları adət etdiyi üsullarla tapır. Nəticədə şagirdin ümumi bilik səviyyəsi, yazılı və şifahi nitqi zəifləyir, o öz fikrini dil və qramatik qaydalar daxilində çatdırmaqda çətinlik çəkir. Belə vəziyyət isə müasir təhsil sisteminin tələbləri ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edir.

İbtidai sinif müəllimləri onu da nəzərə almalıdırlar ki, dərslərdə tez-tez testlərin tətbiq olunması şagirdlər üçün əlavə stress yaradır. Bəzi hallarda bu, şagirdlərin fərdi fizioloji xüsusiyyətləri, onların sinir sisteminin, ümumiyyətlə, biliyi sınağa çəkilənlərin psixi vəziyyətləri ilə bağlı olur. Buna görə də şagirdlərlə test yoxlaması keçirilməsini planlaşdırarkən yalnız onun vaxtını və davamiyyət müddətini deyil, eyni zamanda testdən əvvəl yoxlananların fəaliyyət xarakterini də nəzərə almaq vacibdir. Testlərin hazırlanıb keçirilməsi təcrübəsi göstərir ki, sinifə “vizual baxışla şagirdlərdəki həyəcan, yaxud tormozlanma hallarını tamamilə qüsursuz olaraq müəyyən etmək olar” (8, s. 126). Bu kimi halların mövcud olduğu şagirdləri həmin an üçün onlarla fərdi iş zamanı sınaq yoxlanmasına buraxmaq olmaz. Lakin dərs saatlarının ümumi miqdarını nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, müəllimlər çox zaman şagirdlərlə yalnız kollektiv iş formasından istifadə edirlər.

Müasir dövr ədəbiyyatlarında təhsilin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərin təhsil səviyyələrinin yüksəldilməsinə yönəlmiş çoxlu sayda və növdə tədris, metodik yenilikləri tapmaq mümkündür. Bu mənbələrdə test tapşırıqlarının ən müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkündür. Müəllimin imkanı var ki, sinifdə şagirdlərin imkan və qabiliyyətlərini nəzərə almaqla onları dəyişdirsin, bu və ya digər formada təkmilləşdirsin, sadələşdirsin və ya çətinləşdirsin. Mən gündəlik fəaliyyətimdə ibtidai sinif şagirdləri ilə test tapşırıqlarının aşağıdakı növlərini tətbiq edirəm. İlk olaraq “hə”, yaxud “yox” cavabının seçilməsi ilə aparılan sadə test formasından istifadə tələb edən tapşırıqlardan başlayıram. Bu kimi tapşırıqlar şagirdlərin materialın dərk etmələrini, əşya və cisimləri tanımalarını, təsdiq və inkar etmə qabiliyyətlərini üzə çıxarır, düzgün cavablandırma onların şəxsi təsəvvürlərinin inkişafına səbəb olur.

Öyrəncilərin sərbəst cavablarını tələb edən tapşırıqlar onların terminologiyasını necə qavradıqlarını yoxlamağa, praktik sualların həllində orfoqrafiya və durğu işarəsi qaydalarından düzgün istifadə edib-etməmələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir və s. Şagirdlərin fəaliyyəti ardıcıl qiymətləndirilməklə, onların nailiyyətləri haqqında daha ətraflı informasiya verilir. Amma qiymətləndirmə üçün daha çox vaxt tələb olunur. Şagird nailiyyətlərinin monitorinqi məktəb səviyyəsində müəllimlər və məktəb rəhbərləri tərəfindən aparılır. Bəhs və bölmələr üzrə yekun (kiçik summativ) qiymətləndirmə hər altı həftədən gec olmayaraq keçirilir. Yarımillər üzrə (böyük summativ) yekun qiymətləndirmə dekabr və may aylarının sonuncu həftəsində xüsusi cədvəl əsasında aparılır. Bu mənada həyata keçirilən “İslahatın əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Təhsilin keyfiyyətinin əsas göstəricisi isə şagirdin təlim nəticələridir. Həmin nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsinin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu görürük” (9, s. 145).

Bir çox metodist-pedaqoqların təsdiq etdikləri kimi, test tapşırıqları ilə “bilik, bacarıq və vərdişlərin yoxlanması metodunda təklif olunan variantlar arasından seçmə yolla cavabın tapılması bu və ya digər mövzular üzrə materialların mənimsənilməsinin aşkar edilməsinin daha münasib vasitəsi hesab olunur” (8, s. 153). Bu baxımdan ibtidai siniflərdə müvafiq olaraq 3-5 cavab variantı olan 15-20 sualdan ibarət testlərlə yoxlama daha optimal sayılır. Təbii ki, cavablardan 1-i düzgün, digər 2-i düzgünə yaxın, qalan 2-i isə yanlış olmalıdır ki, şagird düşünmək, araşdırmaq, təhlil etmək məcburiyyətində qalsın. Hazırlıq səviyyəsi yüksək olan şagirdlərlə iş apararkən verilən variantlarda cavabların bir deyil, bir neçə sözdən ibarət olması daha məqsədəuyğundur. Bu metodla hazırlanan test tapşırıqlarının şagirdlərin mənimsəmə göstəricilərinin müəyyən edilməsi zamanı tətbiq olunması müəllimin vaxtının onlarla söhbətə, yaxud yazılı işlərin yoxlanmasına sərf olunmasından azad edir. 10-20 dəqiqə ərzində bütün sinfin bu və digər mövzu ilə bağlı bilikləri haqqında məlumat almaq müəllim-şagird əlaqələrini tənzimləyir, tədris materialının dərinə mənimsənilməsinə şərait yaradır, şagirdlərdə təhsilə düşüncəli və yaradıcı münasibət tərbiyə edir, onlarda məqsədyönlülük, əməksevərlik, diqqətçillik

formalaşdırır, onların təhlil etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Nəhayət, bu metod təlim prosesini rəngarəngləşdirir, şagirdlərin fənnlərə marağını artırır.

Deyilənlər əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin təhsilin yeni qiymətləndirmə sistemində yoxlanılmasında test tapşırıqlarının rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Üstünlük ondan ibarətdir ki, biliyin testlə yoxlanılması nəticəsində həm müəllimin, həm də şagirdlərin vaxtına qənaət olunur, sonuncuların məsulyyəti və müstəqil çalışmaq qabiliyyəti, təhsilə maraqları artır, yoxlamanın obyektivliyi təmin olunur, şagird hazırlığının keyfiyyəti stimullaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan müəllimi. 2016. - 9 yanvar. - № 01 (8666)
2. <http://edu.gov.az/az/page/78/406> (I-IV siniflər üçün yeni təhsil standartları)
3. Hacıyeva T. Şagird nailiyyətləri, Azərbaycan müəllimi. 2010, 29 oktyabr, № 142 (8328)
4. <https://www.google.com/search?B1+ibtidai+sinif&rls.com> (ibtidai siniflər üçün kurikulum)
5. Nəbiyeva Ş. Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri. Metodik vəsait, Bakı, 2010, 144 s
6. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün ana dili kurikulumu (I-IV siniflər). Bakı, 2007
7. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 2003
8. Тесленко В.И. Композиция тестовых заданий. Москва, 2013, 158 с
9. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003

ABSTRACT

Samargand Farzaliyeva

The role of tests in checking process on the new assessment system of knowledge and abilities in primary schools

The article deals with the problem of testing of knowledge, skills and abilities of primary school students in the new assessment system which is distinguished with its topicality in the education system.

The research explains the essence of the assessment criteria in the new educational system taking into consideration the experience of long years and its advantages are focused on.

The author has grounded the role and importance of test patterns in the objective and efficient assessment of students' knowledge, skills and abilities in primary schools, and appreciated the experience gained in this field.

РЕЗЮМЕ

Самарканд Фарзалиев

Роль тестирования в новой системе оценок знаний, умений и навыков учащихся начальных классов

Статья посвящена проблеме проверки знаний, умений и навыков учащихся начальных классов на основе тестирования в новой оценочной системе, отличающейся особой актуальностью в области современного образования.

В исследовании на основе многолетнего педагогического опыта откомментирована суть критериев оценки в новой образовательной системе, обращено внимание на преимущество контроля объективных знаний младших школьников путем тестирования.

Автор статьи обосновал роль и значение тестирования в процессе эффективной и объективной оценки знаний, умений и навыков учащихся начальных классов, оценил положительный опыт, накопленный в данной области.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

SOLMAZ CABBAROVA*Naxçıvan Dövlət Universiteti*csolmaz@box.az

UOT:37

AİLƏ TƏRBIYƏSİ: YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ**Açar sözlər:** *Ailə, nigah, tərbiyə, valideyin, cəmiyyət, şəxsiyyət, qohum, nəsil***Key words:** *a family, parent, personality, relative, generation, society, marriage, education***Ключевые слова:** *семья, бракосочетание, воспитание, родитель, общество, личность, родственник, поколение*

Ailə-nigah münasibətlərinin tarixi çox qədimdir. Tədqiqatçılar göstərir ki, ailə-nigah münasibətləri insanlıq tarixinin kifayət qədər qədim dövrlərinə təsadüf edir. Hələ Neolit dövründə (15-20 min il əvvəl) insanların möhkəm ictimai birliyi cinslərə görə müəyyən funksiyaya malik olma, zəruri təsərrüfat işlərində, uşaqların tərbiyəsində birgəlik mövcud olmuşdur.

Tədqiqatçı D.T.Jukov belə hesab edir ki, ailə tərbiyəsi ibtidai icma dövrü ilə bağlıdır. Lakin ailə tərbiyəsi bu mərhələdə sistemsiz, spontan, müəyyənlanmış funksiyalara malik olmayan ənənələr şəklində təzahür etmişdir. İctimai tərbiyənin əsasları həmişə ailə ilə bağlı olmuşdur. Ailənin kiçik üzvü davranışlarında və hərəkətlərində əhəmiyyətlə dərəcədə sərbəst idi. Verilən cəzalar o qədər də ciddi deyildi. Digər tərəfdən onlar valideynlərin həyat tərzini ilə tərbiyə olunurdular. Çox qədim dövrlərdə ananın missiyası yüksək olduğundan, bu cəhət tərbiyə işində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ana məhəbbəti ilk günlərdən uşağı əhatə edir, beşik nəğmələri ilə uşağın tərbiyəsi başlanırdı.

Amerika alimi L.Q. Morqanın tədqiqatlarında ailə və nigah dəyişkənliyi ideyası özünə geniş yer tapmışdır. Morqan aydın şəkildə nəslin ailədən ayrır və göstərir ki, ailə üzvləri arasında nigah münasibətləri mümkün olmayan ekzoqam qrupdur. Demək ibtidai nəsil ailədən ibarət ola bilməz. Buradan çıxış edərək: ilkin nəsil forması kollektiv təsərrüfata, ekzoqam-endoqam nigah münasibətlərinə əsaslanan ana nəslidir. Kollektiv təsərrüfatın dağılması və şəxsi təsərrüfatın yaranması ana nəslindən ata nəslinə keçidin əsasını qoyur və cütlük ailəsini monoqram ailəyə çevirir.

Ailənin və ailə tərbiyəsinin möhkəmlənməsi sonrakı minilliklərdə cəmiyyətin daxilində uşaqların tərbiyəsinin yeganə, vahid forması kimi möhkəmləndi. Quldarlıq və feodalizm cəmiyyətlərində uşaqların tərbiyəsi başlıca olaraq ailədə həyata keçirilirdi. Bu cəmiyyətlərdə məktəb və digər tərbiyə müəssisələri olduqca az idi və burada formalaşmış tərbiyə təsisatları imtiyazlı siniflərin uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdu. Təhsilin məzmununda ilahiyyat elmlərinin tədrisi üstün yer tuturdu, uşaqların əxlaqının saflaşdırılması, hərəkət və davranışlarının nizama salınmasında dini ehkamlardan, ayin və mərasimlərdən istifadə edilirdi.

Kapitalizm cəmiyyətində ailə tərbiyəsi uzun müddət öz hakim mövqeyini qoruyub saxlasa da, intensiv olaraq xüsusi pedaqoji müəssisələrdə uşaqların tərbiyəsi işinin ictimai forması inkişaf edərək yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Xüsusilə ictimai tərbiyənin əsasını təşkil edən məktəblərin şəbəkəsi xeyli genişləndi. XX əsrin sosializm dövrü məktəb və ailə tərbiyəsinin xarakterində əsaslı, dərin dəyişikliklər yaratdı. Sosializm cəmiyyəti və onun ideologiyası zədəngan və burjuva ailəsini pozgun, iyrenc institut hesab edir, meşşan həyat ideallarını kəskin tənqid edərək proletar əxlaqını, əməkçi insanların mənəviyyatını burjuva həyat tərzinə qarşı qoyurdu.

Əlbəttə, bütün bunlarla bərabər, hər bir xalqın min illər ərzində formalaşmış tərbiyə sistemi, əxlaqi etiketləri vardır. Bu tərbiyə sistemi uşaqların gələcək həyata hərtərəfli hazırlığını əhatə edir, toplanılmış təcrübənin uşaqlara ötrülməsi nəticəsində onların əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsi, şəxsiyyət kimi formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Ailə-nigah münasibətləri, ailə tərbiyəsi problemləri həmişə pedaqogika elminin maraq dairəsindədir. Müasir pedaqogika elmi uşaq şəxsiyyətinin inkişafında ailə tərbiyəsinin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək işində yeni elm sahəsinin – ailə pedaqogikasının yaranması və inkişafını prioritet sahə kimi müəyyənləşdirmiş, bu elm sahəsi üzrə elmi biliklərin intensiv inkişafı üçün müqəddəm şərtlər hazırlanmışdır. Ailə elə böyük bir pedaqoji institut, təsisatdır ki, insan burada bütün həyatı boyu əxlaqi – mənəvi təsirlər selinə qoşulur.

Ailə özündə cəmiyyətin fundamental özəyini əks etdirir ki, bu zaman onun çox mühüm funksiyası yeni nəslin doğuluşu və mühafizəsilə bağlıdır. Uşaq şəxsiyyətinin tərbiyəsi və sosiallaşması ilkin olaraq məhz ailədə qoyulur. Sosial – iqtisadi, siyasi, mədəni, dini amillər, valideynlərin şəxsi mövqeyləri, ailənin digər üzvlərinin münasibətləri, ailə həyatının üslubu, maddi ehtiyatlar ailə tərbiyəsinə şərtləndirən cəhətlər kimi meydana çıxır ki, bütün bunların pedaqoji əsaslarının öyrənilib üzə çıxarılması vacib məsələlərdən biridir. Ailə spesifik kollektiv kimi böyüyən nəslin həyatın dəyərləri, onun məzmunu, məqsədi və vəzifələri haqqında görüşlərini, ailə və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin məzmunu, bu insanın cəmiyyətdə ayrı – ayrı insanlarla münasibətlərini formalaşdırır, xüsusiyyətçiliklə yanaşı xeyirxah işlərə, əməyə düzgün münasibət yaradılmasına xüsusi səy göstərir. Ailə şəraiti, valideynlərin və ailənin digər üzvlərinin təsirləri uşağın bütün həyatı boyu nəqşlər açır, silinməz izlər qoyur. Uşaqlara münasibət, onlara qayğı, valideyn məhəbbəti və istəyi bütün bunlar hər bir valideynin borcu və mükəlləfiyyətidir. Valideynlər uşağa yaxşı münasibətlər üzrə borcunu heç vaxt unutmamalı, onların sağlamlığı üzrə məsuliyyətdən qaçmamalı, uşağın mənəvi - əxlaqi aləminin inkişafı, zənginləşməsi naminə var gücü ilə çalışmalıdırlar. Bütün bunlar isə sırf pedaqoji mahiyyətli məsələlərdir.

Pedaqoji tədqiqatlarda ailə - sosial pedaqoji sistem kimi dəyərləndirilir. Bu fikrin həqiqiliyi belə əsaslandırılır ki, əgər uşaq bağçasını, məktəbi, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrini bir sistem kimi qəbul ediriksə, ailə tərbiyəsinin də müəyyən bir sistem təşkil etdiyi şübhəsizdir. Bu məsələnin doğruluğunun təsdiqi üçün ilk növbədə “pedaqoji sistem” anlayışının mahiyyətinə diqqət yetirək. L.F.Spirin və başqalarının müəllifliyi ilə nəşr olunmuş tədqiqatda göstərilir ki, pedaqoji sistem insanların yüksək səviyyədə birliyi, bu birlikdə pedaqoji məqsədin və vəzifələrin qoyuluşu və həllidir.

Tədqiqatçı alim V.P.Bespolko isə pedaqoji sistemi insanların oyun, idraki, təlim, əmək, əxlaq, ictimai – siyasi, bədii – estetik, sərbəst əlaqə və ünsiyyət və digər fəaliyyət sahələrində yüksək səviyyədə birliyi kimi şərh edir. Bütün bu fəaliyyət sahələri müəyyən pedaqoji məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir, müəllif fikrini davam etdirərək yazır ki, pedaqoji sistem mürəkkəb sosial dinamik idarəetmə sistemidir ki, onun tərkibində doqquz invariant komponent yerləşir:

- sistemin məqsədi (sistemaltı idarəçilik, o cümlədən tərbiyəedicilik);
- sistemaltı idarə olunma (o cümlədən tərbiyə olunanlar);
- bu sistem arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər;
- sistemin fəaliyyətinin məzmunu;
- vasitələr;
- sistemin işlə təmin olunması;
- sistemin formasının təşkili;
- sistemin iş metodu;
- işin məhsuldarlığı.

Sosial-fəlsəfi, pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatda “Ailə” anlayışına çoxlu elmi yanaşma və münasibətlər var. “Ailə” anlayışına ümumnəzəri baxışlar kimi diqqəti cəlb edən fikirlərdən biri A.B.Xarçevə məxsusdur. O yazır: “Ailə fiziki həyatla sosial orqanizmin həyatı arasındakı əlaqə sahəsidir. Onu nigah üzrə qohumların qrupu kimi müəyyənləşdirmək, qan qohumluğu, yaxud qohumluğa götürmək, birlikdə yaşamaq, ümumi ev təsərrüfatına malik olmaq, müəyyən dövlət və hüquqi münasibətlər mövcudluğu üzrə psixoloji, əxlaqi münasibətlərdə olmaq, öz məsuliyyətini insanlar və cəmiyyət qarşısında dərk etməkdir”.

Ailənin tarixi müxtəlif formalarda olmasına baxmayaraq ən qədim ibtidai icma dövrünə qədər gedib çıxmışdır. Ailə yer üzündə ən qədim quruluşdur və insan cəmiyyətində vacib rol oynayır. Tarix boyu möhkəm ailələr cəmiyyətin sabitliyinin rəhni olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Quluyev.S. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri, Bakı Nurlan 2005 s.416
2. F.Engels. Ailenin, özel mülkiyyətin ve devletin kökeni, Ankara 1992 s.232

ABSTRACT

Solmaz Jabbarova

Family upbringing: formation and development stages

The article deals with the history of formation of a family and its developmental way which it passed from the period of primitive society till nowadays. It presents the investigations and researches of the scholars who lived in different periods and their thoughts and opinions about the family and marriage. The article also focuses on the changes the families underwent in the periods of primitive society and slavery, as well as, in the periods of feudalism and capitalism. It reflects the role and influence of families in the training and education process of children.

РЕЗЮМЕ

Солмаз Джаббарова

Семейное воспитание: создание и этапы развития

В статье говорится об истории создания семьи, о пройденном ую пути развития начиная с периода первобытного общинного строя до наших детей, об исследованиях ученых, проживших о семьи и замочения брака. Автор статьи рассматривает вопрос об изменениях семьи в период первобытного общинного строя, рабовладельч честве, феодализма и капитализма и их влияние на учебно- воспитательную работу.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

ZEYNAB ZEYNALOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
zeynab.zeynalova@yahoo.com

UOT:37

DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *didaktik oyun, uşaq, bacarıq, məşğələ, təlim*

Ключевые слова: *Дидактические игры, дети, умение, занятие, обучение*

Key words: *didactic game, child, skill, training, tuition*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün oyun böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar üçün oyun bir iş, oynamaq isə təhsilin bir formasıdır. Uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olan oyunda müəllim və ya tərbiyəçi uşaqlara oyunu düzgün təşkil etməklə şəxsiyyətin bütün aspektlərinə təsir göstərir. Oyun humanizm, ümumbəşəri dəyərlər əsasında sosial normaları da tənzimləməlidir. Oyun ziyanı, o cümlədən onun üzvlərini alçaldan olmamalıdır.

Didaktik materiallar şən əhval- ruhiyyə yaratmaqla, təlimi daha da əyləncəli və yadda qalan edir. Didaktik oyunların əsasən aşağıdakı tərkib elementləri var:

- Oyunun didaktik vəzifəsi
- Oyunun problemi
- Oyunun fəaliyyəti
- Qaydalar
- Nəticə

Didaktik oyunların vəzifəsini əsasən uşaqlar həyata keçirir. Müəllim və ya tərbiyəçi uşaqları oyuna həvəsləndirir və oyuna maraq yaradır. Oyun zamanı qarşıya problem qoymaqla uşaqları düşünməyə sövq edir. Onlarda yada salma və yadda saxlama idraki proseslərin inkişafında müstəsna rol oynayır. Tərbiyəçi daha maraqlı oyun təşkil etməklə uşaqlarda uğurlu oyun nümayiş etdirməyi bacarır. Sonda qarşıya qoyulan məqsədə nail olunur və nailiyyətlər qiymətləndirilir.

Müəllim və ya tərbiyəçi didaktik oyunların təşkili metodikasını bilməli, oyun zamanı 10-15 dəqiqəlik dinamik tempini gözləməli və bu zaman uşaqlara daha çox müstəqillik verməlidir. Oyunun məqsədi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Oyun uşaqların intellektual inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, iti təfəkkür, aydın təxəyyül, sərbəstlik, cəldlik və çeviklik kimi mühüm keyfiyyətləri də formalaşdırır. Düzgün təşkil olunmuş oyunda uşaqlar vaxtilə qazandıqları bilikləri yada salır. Eyni zamanda bir çox didaktik oyunlar alınmış bilikləri yeni şəraitdə möhkəmləndirməyə kömək göstərir və keçmiş mövzunu dərinlən mənimsəməyə imkan yaradır.

Kiçik bağça yaşlı uşaqlar, adətən, hələ təklikdə oynayırlar, əşyavi və quraşdırma oyunlarında onlarda qavrayış, hafizə, təxəyyül, təfəkkür və hərəkəti qabiliyyətlər inkişaf edir. Orta bağça yaşlı dövründə uşaqlar birgə oyuna keçməyə başlayırlar, oyunlarda daha çox uşaq iştirak edir. Üç-altı yaş ərzində uşaq oyunları əşyavi-manipulyativ və simvolik xarakterdən süjetli-rollu qaydalı oyunlara qədər inkişaf yolu keçir. Bütün bunlar uşağın həyatında mühüm rol oynamaqla, onun tələbatını ödəməklə yanaşı, yaşlılarla ünsiyyət saxlamaq, həyatı başa düşmək, ətrafdakıları təqlid etmək, bu yolla bir növ gələcək həyata hazırlaşmaq işində mühüm vasitəyə çevrilir.

Oyun fəaliyyəti uşağın psixi inkişafında əsaslı dəyişikliklər gətirib çıxarır. Oyun şəraitində və onun köməyi ilə uşaqlarda diqqət, qavrayış, xüsusilə müşahidəçilik, hafizə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Beləliklə, didaktik oyunlardan istifadə edilməsi uşaqlarda nitqin inkişafı, nitq qüsurlarının aradan qaldırılması işində də əsaslı rol oynayır. Orta və böyük bağça yaşlı dövündə uşaqlar rollu-qaydalı oyunlardan daha çox istifadə

edirlər. Bu dövrdə həmin oyunlar özlərinin mövzularına, qaydalarının müxtəlifliyinə görə kiçik bağça yaşı dövründə istifadə olunan oyunlardan fərqlənirlər.

Didaktik oyunlar həm təhsilləndirici (öyrədici), həm də tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli inkişafının formalaşmasında özünəməxsus yer tutur. Nəsrəddin Tusi hələ vaxtilə yazırdı: "...əvvəl təlimə başlarkən elə bir fənn öyrətmək lazımdır ki, o, beyni yormasın, zehni korlamasın, tez maariflənməyə həvəs oyatsın. Sonra elə bir fənnə başlamaq lazımdır ki, burada fantaziya ilə əqli qanunlar bir-birinə kömək edə bilsin, qondarma və toqquşmalara yol verilməsin, həm də beyin düzgün zövqə gəlsin, həm də lazımı həqiqətlər dərk edilsin".

Didaktik oyunların təşkili dövrün tələblərindən irəli gəlir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində hər bir məşğələ üzrə didaktik oyunların tətbiqinə imkan verir və bu imkanlardan istifadə edilməsi təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində "Sadə riyazi təsəvvürlərin inkişafı", "Quraşdırma", "Fiziki tərbiyə", "Rəsm", məşğələləri problem baxımından zəngin imkanlara malikdir. Belə ki, hər hansı məşğələ keçirilərkən mövzuların oyun xarakterli olması uşaqların məşğələyə olan marağın artmasına, mənəvi yetkinliyin formalaşmasına, əxlaqi şüurun zənginliyinə, yaradıcılıq və müstəqilliyin inkişafına səbəb olur. Didaktik oyunlar uşaqların təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün zəmin yaradır. Didaktik oyunlarda uşaqlara məzmun və ardıcılığınə görə tapşırıq vermək onların zehni tərbiyəsində əsas rol oynayır. Əsasən qarşıya aydın məqsəd qoyulur ki, bu da oyunun məzmunundan irəli gəlir. K.D.Uşinski uşaqların oyunda müstəqilliyini ayrıca qeyd edərək göstərir ki, oyun ona görə oyundur ki, onda uşaq müstəqilliyi var.

Didaktik oyunların təşkili zamanı əsasən aşağıdakı şərtlər nəzərdə tutulmalıdır.

1. Didaktik oyunu təşkil edən tərbiyəçi xüsusi bilik və bacarığa malik olmalıdır.
2. Oyun ifadəli olmalıdır. Uşaqlarda maraq yaratmalı, qulaq asmaq və iştirak etmək həvəsi yaratmalıdır.
3. Tərbiyəçi oyuna rəhbərlik etməli, vaxt məhdudiyətini nəzərə almalı, oyunun qaydalarını düzgün icra etməlidir.
4. Oyun optimal əyləncəyə malik olmalı, uşaqlarda şən əhval-ruhiyyə yaratmalıdır.
5. Müəllim və uşaqlar arasında hörmət, anlaşma, inam və empati mühiti olmalıdır.

Həqiqi oyun həmişə təşəbbüskarlıq, düşüncə, yaradıcılıq, ağıllı hərəkətlə bağlı olur. Oyunda uşaq düşüncəsi və təsəvvürləri fəal işləyir. Müxtəlif və rəngarəng süjetlərdən istifadə etməklə maraqlı oyun nümayiş etdirən uşaqlarda xüsusi bacarıq və qabiliyyətlər inkişaf edir. Didaktik oyunlar uşaqlarda zaman və məkan oriyantasiyasının formalaşdırır, dəyər anlayışlarını gücləndirir.

Didaktik oyunlar uşaqların bacarıqlarının inkişafına təsir edən bir idrak oyunudur. Oyunun əsas xüsusiyyəti uşaqların öz təsəvvürlərində yaratdıqları şəraiti, böyüklərin fəaliyyətini və onların ətrafa olan münasibətini də əks etdirir. Uşaqlar oyunun yaradıcıları olurlar. Oyun bir neçə elementdən ibarət ola bilər. Məsələn, hərəki oyunlar bilavasitə hərəkətlə icra olunur. Bu da hərəki vərdişlərin inkişafına kömək edir. Didaktik oyunlar isə öyrətmə xarakteri daşıyır. Məsələn, "nə yerini dəyişmişdir?", "səsindən tanı" tipli oyunların köməyi ilə uşaqlarda müşahidəçilik, dəqiq qavrama imkanları inkişaf edir.

Belə ki, didaktik oyun intellektual bacarıq, mənəvi və estetik təcrübə şəklində uşaqların həyatına geniş imkanlar yaradan bir oyun fəaliyyətidir. Uşaq həyatında pedaqoji problemlərin həlli üçün əlverişli şərait yaradır. Didaktik oyunların əhəmiyyəti uşaqların müstəqilliyinin və düşüncə fəaliyyətinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bir tədris metodu kimi didaktik oyunlar eyni zamanda, məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual biliklərinin yaxşı mənimsənilməsinə təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Губанова Н.Ф. Игровая деятельность в детском саду. – М.: Мозаика-Синтез, 2009
2. А.Нəсəнов, Ə.Аğəев "Pedaqogika" Bakı 2007
3. Н.Н.Əhmədov, "Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası", Bakı 2010

4. Важдова, С. А. Сенсорное развитие в младшей группе: С. А. Важдова, Практический журнал, Воспитатель дошкольного Образовательного Учреждения. - 2008.- №11.- стр. 51
5. Fərahim Sadiqov, Oruc Həsənli "Didaktika" "Elm və təhsil" Bakı 2015 səh.88-104

ABSTRACT

Zeynab Zeynalova

Organizing didactic games

Studies holding in nursery schools are mainly organized from games. In fact usage of didactic games are widely spread. Organizing methods of didactic games are held under the control of a teacher. It is mainly analysed and implemented. Didactic games are of great importance in intellectual development of children being useful. Games which are the main activity type of children play important role in mastering skills and habits system. Didactic games are mainly of teaching character which makes children think, express what they think. Children strengthen their knowledge and skills they gained in the properly organized game.

РЕЗЮМЕ

Зейнаб Зейналова

Организация дидактических игр

Занятия в дошкольных учебных заведениях проводилось в основном по средствам различных игр. А если быть совсем точным, то скажем так что дидактические игры наше большое применение в этой сфере. Организация методики дидактических игр производится в основном под руководством со стороны преподавателя. В основном это анализ и проведение. Проведение такого рода дидактических игр способствует наилучшему усвоению пройденного материала, а так-же интеллектуальному развитию детей. Игры являются неотъемлемой частью деятельности ребёнка, так как в этот период у них формируется знания, умения и навыки, а это оказывает положительное влияние на их формирование. Задача дидактических игр в основном состоит из умения мыслить и уметь правильно это приподнести. Правильно организованная игра способствует детям закреплению знаний и умений полученных во время дидактических игр.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor*
E.Maqsudov

METODİKA

ГУСЕЙН АДЫГЕЗАЛОВ

gusein.adygezalov@mail.ru

Нахчыванский Государственный Университет

УДК 372.8

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В СПЕЦИАЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: *ixtisas dili, məşğələ, bədii mətn, oxu və yazı vərdişləri, ifadəli oxu vasitələri, söz ehtiyatı, oxu vərdişinin formalaşması, bədii qiraət, lüğət işi, bədii janr, şeir, hekayə, rus ədəbiyyatı*

Key words: *specialty language, practice, literary text, reading and writing skills, expressive reading means, word stock, formation of reading skill, literary reading, vocabulary, literary genre, poem, story, Russian literature*

Ключевые слова: *язык специальности, занятие, художественный текст, навыки чтения и письма, средства выразительного чтения, словарный запас, формирование навыков чтения, декламация, словарная работа, художественный жанр, стихотворение, русская литература*

Работа преподавателя русского языка в условиях современной образовательной системы предполагает развитие творческих способностей студентов путем поиска эффективных приемов и методов преподавания изучаемого языка. В настоящее время, в период перехода к информационному обществу, особенно актуальной представляется проблема использования художественных текстов в процессе обучения русскому языку в подготовке будущих учителей русского языка. Так как «Традиционное обучение, ориентированное в основном на изучение грамматического строя изучаемого языка только на основе языкового материала, не может в полной мере выявить творческие интересы и способности каждого студента в освоении и овладении избранного им языка специальности» (1, с. 18). Поэтому появилось большое число разнообразных методов, направленных на улучшение качества обучения русскому языку для будущих русистов.

Дисциплина «Русский язык» является составляющей базовой частью учебного плана современного вузовского курса бакалавриата специальности «Учителя русского языка». Ее главная цель – формирование языковой компетентности, подразумевающей систематизацию и углубление теоретических и практических знаний по русскому языку, полученных в университете, для формирования умений и навыков логично и четко излагать свои мысли в устной и письменной форме с учетом сферы общения. Между тем успешное освоение всех правил и норм русского языка с необходимым количеством словарных запасов слов сопряжено с трудностями объективного характера: сокращение и небольшое количество занятий, отведенных на изучение русского языка в общеобразовательных школах и как следствие этого наблюдается общее снижение уровня владения русским языком у выпускников, поступающих в специальность «Учителя русского языка».

Немаловажным фактором, затрудняющим изучение русского языка в данной специальности, является общее сокращение количества учебной нагрузки, отведенной на обучение русской литературы. Сказанное подтверждает тот факт, что до перехода (2005) на новую систему подготовки специалистов учителей иностранного языка курс «История русской литературы» изучался в течение 7 семестров (1-7) и практически охватывал все ее

этапы и периоды: к изучению УНТ отводилось 50 часов – 30 ч. лекционных, 20 – семинарских занятий, Древнерусской литературе (70 ч. – 40 и 30 ч.), русской литературе XVIII в. (52 ч. – 32 и 20 ч.), литературе первой половины XIX в. (52 ч. – 32 и 20 ч.), второй половины XIX в. (70 ч. – 40 и 30 ч.), литературе XX в. (дооктябрьского периода 1890-1917 гг.) (70 ч. – 40 и 30 ч.), литературе советского периода и современной русской литературе (70 ч. – 40 и 30 ч. соответственно). Лекционные занятия составляли 254 ч., а семинарские – 180 ч., в общей сложности 434 часа. Начиная с 2005-2006 учебного года курс «История литературы страны языка специальности» предусматривает изучение данного предмета только на последнем (8) семестре в объеме всего 60 часов (45 лекционных, 15 семинарских), столько же отведено на изучение дисциплины «Комментарие текста», цель которой научить студентов филологическому анализу художественного текста.

В новой учебной программе эти сокращенные часы направлены голубокому изучению русского языка, преподаваемого в семи семестрах. Остановимся на учебной нагрузке и программах специальности «Учителя русского языка» (050-103), введенных в действие с 2009 года. Программа – это государственный документ, определяющий цели и задачи предметов, их содержание, объем и последовательность изучения учебного материала, объем умений и навыков, которые должны быть сформулированы в процессе обучения русскому языку. Отметим, что нововеденная программа по подготовке учителей русского языка вполне способствует преподавателю вуза реализовать успешное обучение будущих специалистов русской филологии.

Учитывая, что выпускники средних школ, поступающих в указанную специальность, не имеют достаточной языковой базы для дальнейшего совершенствования своих умений и навыков по русскому языку, в программу высшей школы введена новая дисциплина – язык специальности (аспекты, умения и навыки), охватывающая 1125 часов и изучаемая в течение 7 семестров. Также значительно увеличено количество часов по предмету «Методика преподавания языка специальности», изучение которого обеспечивает практическое решение задачи достижения свободного владения русским языком, выработки нужных умений и навыков усовершенствования знаний в области изучаемого языка. Можно заключить, что уменьшение учебной нагрузки по изучению русской литературы и наоборот, увеличение количества часов, отведенных на обучение языка специальности, актуализирует изучение русского языка строго на основе художественной литературы.

Методологические обучения литературе, чтению художественного текста, анализу художественных произведений на занятиях русского языка были посвящены работы многих русских и азербайджанских специалистов. К этой теме на современном этапе обращались Н.Н.Базайкина, Б.А.Лapidус, Л.А.Новиков, Н.В.Ромашина, И.М.Алиева, К.Э.Гаджиева, Л.Г.Векилова и др. Однако, в освоении художественной литературы на занятиях по русскому языку имеются немало методических трудностей. Особенно это заметно в тех случаях, «когда на занятиях основное внимание уделяется преподаванию и изучению грамматического материала, без учета конкретных особенностей художественного текста и уровня подготовки студентов» (2, с. 7), что не только замедляет усвоение материала, но и значительно снижает мотивацию обучающихся к самостоятельному чтению, а это отрицательно влияет на пополнение активного запаса слов студентов, делает их речь скудной.

Поэтому первоочередной задачей преподавателя русского языка, особенно при работе со студентами с национальным образованием, является обучение студентов навыкам работы с художественными текстами. В данном ракурсе изучение художественной литературы является оправданным в плане освоения изучаемого языка на более высоком уровне.

Особенности литературного произведения, трудности при их прочтении и понимании студентами с национальным образованием в значительной степени обуславливают необходимость соответствующим образом подготовить процесс чтения, обеспечить задания преподавателей, разработанные и предложенные при подготовке к занятию. Для работы на занятиях по русскому языку в азербайджанской аудитории первостепенное значение

приобретает отбор конкретных произведений, их познавательные ценности, а также определение уровня знаний, интереса и предпочтения студентов.

Предлагая студентам для изучения художественного текста того или другого жанра и вида (по принципу от простого к сложному, в зависимости от уровня и подготовленности группы) следует иметь в виду, что использование на занятиях по русскому языку художественных текстов преследует дидактические и лингво-культурологические цели. А потому, уже на начальном этапе отбора художественных текстов особое внимание следует обратить на их родовидовую специфику и жанровые особенности. Данный подход способствует проведению параллелей между родной азербайджанской и русской литературой, что помогает ограниченно воспринять новый материал и включиться в процедуру создания языковой среды. При изучении русского языка на самых разных этапах и уровнях лидирующие позиции должны занимать короткие жанровые формы: рассказ, новелла, очерк; элегия, стихотворение, басни. Как показывает практика, в методическом плане они «обеспечивают гораздо большую эффективность при восприятии и осмыслении обучающимися, чем избранные отрывки из крупных произведений» (3, с. 47). Например, при изучении малообъемных рассказов Л.Н.Толстого, И.С.Тургенева, А.П.Чехова, М.Шолохова, А.Агвердиева, Дж.Мамедкулизаде, А.Шаига и многих других, связанных с разными жизненными мотивациями, студенты учатся видеть отличительные особенности художественного стиля речи каждого писателя, узнают основные этапы биографии авторов. При этом у них формируется умение анализировать содержание прочитанных художественных произведений с точки зрения тематики и проблематики, высказывать свое отношение к прочитанному, составлять простой назывной план к тексту, оформлять монологическое высказывание с опорой на план и т.д.

Современное образование должно формировать человека, способного профессионально реализовать себя в меняющихся экономических и социальных условиях. Речь идет о компетентностном подходе, который в настоящее время применяется в вузовском образовании, не только предполагает усвоение студентами фундаментальных знаний, но и «нацеливает на дальнейшее профессиональное и личностное самосовершенствование» (4, с. 68). Формирование речеведческих компетенций студентов – одна из важнейших проблем современного преподавания русского языка и литературы. Однако, не всегда такая работа ведется на примере художественных текстов русской литературы. Постараемся обосновать роль и значение художественных текстов в изучении русского языка.

Литературоведческая подготовка студентов профиля «Учителя русского языка» не ограничивается только владением русского языка, его грамматическими правилами. Предусмотренные в существующем учебном плане другие дисциплины, целиком или частично связанные с лингвистической проблематикой. К таковым относится курс «История литературы страны языка специальности», охватывающий практически все этапы и периоды истории русской классической, современной литературы, ее фольклора. Так, в течение всех курсов обучения русскому языку студентам следует обучать образцы УНТ в тесной связи с филологической фольклористикой, обращая внимание на специфические различия языкового строя словесной и письменной литературы, на различие и сходства литературных и фольклорных текстов. Образцы текстов по дисциплине «Древнерусская литература» позволяет студентам изучить интересный период в истории русской литературы, а художественные тексты русских поэтов и писателей XVIII, XIX, XX веков и современности способствуют их ознакомлению с реальной русской жизнью на основе разножанровых художественных текстов. Полезность изучения отдельных произведений художественной литературы, с одной стороны, прививает любовь у студентов к русскому языку в нижних курсах обучения, с другой стороны, подготавливает их к более полному освоению курса литературы в старших курсах.

Теперь рассмотрим вопрос об организации и проведении изучения литературных текстов на занятиях русского языка. Прежде всего студент должен знать произведение,

которое он начинает анализировать. Целесообразно в программу включать классику, которая имеет множество проблем как социальных, так и нравственных. При анализе текста надо соблюдать последовательность: в начале – указать тематику произведения, описать проблематику текста и идейное содержание. В русской и азербайджанской литературе имеются множество произведений различные по своей сложности и весомости. В зависимости от курса, общего уровня аудитории выбирается анализируемое произведение. На занятиях русского языка первого курса предлагается изучать нижеследующие художественные произведения русской и азербайджанской литературы.

Иван Андреевич Крылов (1769-1844). «Лебедь, Щука и Рак», «Стрекоза и Муравей», «Волк и Ягненок», «Ворона и Лисица» и др..

Александр Сергеевич Пушкин (1799-1837). «Я помню чудное мгновение», «Зимний вечер», «Я вас любил», «Кавказ» и др.

Михаил Юрьевич Лермонтов (1814-1841). «Родина», «Парус», «Смерть поэта» (отрывок), «И скучно и грустно» и др.

Лев Николаевич Толстой (1828-1910). «Кавказский пленник», «Старая лошадь», «Акула», «Два брата» (сказка) и др.

Иван Сергеевич Тургенев (1818-1883). «Два помещика», «Бирюк», «Муму» и др.

Антон Павлович Чехов (1860-1904). «Толстый и тонкий», «Смерть чиновника», «Лошадиная фамилия», «Экзамен на чин» и др.

Максим Горький (1868-1936). «Легенда о Ларре», «Страсть к чтению» (отрывок из повести «В людях»), «Человек» и др.

Юрий Нагибин (1920-1994). «Урок анатомии», «Друг детства», «Зимний дуб» и др.

Абдулла Шаиг (1881-1959). «Письмо не дошло» и др.

Аббас Саххат (1874-1918) «Родина», «Отец и сын», «Птицы», «Цыпленок», «Собака и тень», «Муравей и Муха», «Ранняя весна» и др.

Джалил Мамедгулузаде (1869-1932). «Бородатый ребенок», «Ягненок», «Пропажа осла» (отрывок), «Лед», «Гурбанали бек» (отрывок) и др.

Абдуррагим бек Агвердиев (1870-1933). «Зубная боль», «Очки», «Отец и сын» и др.

Со временем в программу включаются более сложные тексты, соответствующие знаниям и навыкам старшекурсников.

На начальном этапе обучения усвоение художественных текстов требует от студентов определенного уровня литературных знаний, достаточного свободного владения русской речью и элементарных навыков самостоятельной работы над произведением. Опыт показывает, что в данный период студенты-первокурсники с национальным образованием не имеют необходимой для этого базы, а положение осложняется еще и тем, что они недостаточно свободно владеют литературным русским языком. С целью ликвидации этого разрыва следует по больше и по чаще включать в программу художественные тексты. В начале работы нужно остановиться на небольших по объему, но значительных по своему идейно-тематическому содержанию произведениях. Желательно начинать изучение прежде всего образцов двух малых жанровых форм – малой лирической формы (лирическое стихотворение) и малой эпической формы (небольшой рассказ). Произведения данных жанров относительно просты по форме, язык в основном соответствует нормам современного русского литературного языка. Такой подход предусматривает анализ текстов, прочитанных внеаудиторно: студентам важно самостоятельно прочитать художественные произведения и уметь пересказать прочитанное на уровне его содержания. Примерно в таком ключе можно поработать над текстами малых жанров. При изучении басни И.А.Крылова «Лебедь, Щука и Рак» можно построить этап занятия в таком порядке: Преподаватель читает начало басни.

*Когда в товарищах согласья нет,
На лад их дело не пойдет,
И выйдет из него не дело, только мука.*

И с вопросами обращается к аудитории - Как Вы понимаете эти слова? К каким случаям жизни их можно отнести? На ряду с определением темы и идеи басни студентами, преподаватель одновременно уделяет внимание и на изложение ими своих мыслей – правильную постройку предложения, произношение слов.

Потом предлагает студентам медленно читать саму басню. Тот случай из жизни, о котором ведется рассказ:

Однажды Лебедь, Рак да Щука

Везти с поклажей воз взялись.

И вместе трое все в него впряглись

Из кожи лезут вон...

Как видим все прекрасно, - но дальше что? - что выйдет из всех этих огромных усилий? Отвечая на поставленные вопросы, студенты читают следующую фразу: «... а возу все нет ходу!» Последуют очередные вопросы преподавателя, направленные на раскрытие идеи басни: - В чем же дело? В чем причина? Почему же «возу все нет ходу!»? Направляя задуматься студентов, ставится такой вопрос: - Может быть, им было очень тяжело? Но студенты отвечают на этот вопрос фразой из басни: Нет, «поклажа бы для них казалась и легка...» Но в чем же дело?

Да Лебедь рвется в облака

Рак пятится назад,

А Щука тянет в воду.

- А почему? Ответ на этот вопрос у студентов готов. Хотя, может быть, они впервые читают эту басню в аудитории на русском языке, однако нетрудно предполагать, что содержание прочитанной басни известно им по школьному курсу. «Они не могут иначе. Против природы не пойдешь», – заключают обучающиеся.

Преподаватель и дальше вмешивается в разговор: на вопрос «- А каков результат их совместной деятельности?» у студентов такой ответ: «Да только воз и ныне там». Итак, как убеждаются студенты, все герои басни:

- взяли за хорошее дело – «Везти с поклажей воз»;

- взяли дружно, верно, «И вместе трое все в него впряглись»;

- все старались: «Из кожи лезут вон».

Приняв правильные их доводы, преподаватель все же наводит их мысль на вопрос: - Но почему ничего не получается? Последует ответ студентов: Им не надо было браться за поклажу. Каждый хочет решить эту задачу своим способом, но действия не согласуются. В результате – провал. Подтвердив их заключение, преподаватель снова возвращает их мысли к морали басни, помещенной перед текстом рассказа.

- Какой смысл вкладывает Крылов в слово «Согласье»?

Видимо, единство целей, действий и способов действий-, обобщают студенты.

Итогом изучения этой и других басен может быть определение домашних заданий, соответствующих программным стандартам учебной нагрузки первого курса. Таковыми являются задания, направленные на развитие следующих навыков и умений студентов:

- понимание и пересказ текстов различной сложности;

- выразительное чтение, заучивание стихотворных и прозаических текстов;

- устные и письменные ответы на вопросы по прочитанному;

- выполнение грамматических заданий и упражнений по тексту и другие.

Эти и другие задачи создают широкое поле деятельности для студентов в обогащении словарного запаса, в правильном произношении слов и выражений, выразительном чтении, свободном изложении своих мыслей.

При изучении художественных текстов следует иметь в виду, что если студенты не знают достаточного количества слов в обучаемом языке, то они говорить не будут. Если их знания крайне ограничены, то и речь их будет малопонятной. Опыт подтверждает, что человек, который много читает на русском языке, в один момент сам начинает говорить, цитировать фразы из прочитанного в оригинале. В связи с обучением чтению на русском

языке очень важный момент отмечает профессор Ч.А.Бедалов: «Очень важным является вопрос об установлении тесной взаимосвязи между уроками русского языка и уроками чтения (литературы). Так как главная цель тех и других состоит в том, чтобы способствовать развитию устной и письменной речи» (5, с. 90). Однако в азербайджанских школах уже нет предмета русской литературы, а современные учебники по русскому языку, как правило, включают тексты-переводы произведений азербайджанских литераторов.

Предметом же нашего рассмотрения является обучение русскому языку в тесной связи с культурой его народа-носителя. Поэтому для достижения намеченной цели мы будем анализировать рассказ из русской литературы - на основе рассказа «Толстый и тонкий» А.П.Чехова, состоящего всего лишь из одной страницы – более 400 слов и 65 предложений.

В изучении данной малой формы эпического жанра целесообразно использовать следующие методы и приемы. Прочитав рассказ в исполнении активных студентов, проводив соответствующую словарную работу, освоив содержание текста, предлагаем студентам первое задание, состоящее из тщательно подобранных азербайджанских эквивалентов русских слов из рассказа. Таблица задания состоит из параллельных колонок – в левом столбце дается перечень русских слов, в правом – азербайджанских эквивалентов:

<i>на вокзале</i>	<i>vağzalda</i>
<i>встретились</i>	<i>görüştülər</i>
<i>два друга</i>	<i>iki yoldaş</i>
<i>толстый</i>	<i>kök</i>
<i>только что</i>	<i>indicə</i>
<i>пообедал</i>	<i>nahar etdi</i>
<i>губы, подернутые маслом</i>	<i>yağlanmış dodaqlar</i>
<i>лоснились как спелые вишни</i>	<i>dəymiş gavalı kimi parlaq idi</i>
<i>пахло от него хересом</i>	<i>ondan xeres (şərab) iyi gəlirdi</i>
<i>тонкий</i>	<i>arıq</i>
<i>вышел из вагона</i>	<i>vaqondan çıxmışdı</i>
<i>навьючен чемоданами, узлами</i>	<i>ondan çəmədan, bağlama iyi gəlirdi</i>
<i>пахло от него ветчиной</i>	<i>qurumuş donuz əti iyi verirdi</i>
<i>кофейной гущей</i>	<i>qəhvə çöküntüsü</i>
<i>из-за его спины</i>	<i>onun arxasından</i>
<i>выглядывала женщина</i>	<i>qadın boylanırdı</i>
<i>худенькая</i>	<i>sisqa</i>
<i>с длинным подборотком</i>	<i>uzun çənəli</i>

и так далее.

Сравнение приведенных азербайджанских слов с русскими словами анализируемого текста совершенно ясно демонстрирует относительное совпадение некоторых из них. Поэтому от студентов требуется не простой перевод этих слов на русский язык, а осмысленный выбор, причем выбор предполагает как семантическую, так и грамматическую оценку синонимов и вариантов. Например, азербайджанские слова *gördü* по-русски может быть и видел и увидел, как и слова *görüştülər*, *nahar etdi* и т.д. Отметим, что семантика префикса *у-* в инфинитиве второго слова (*у-видел*) выражает законченность действия (совер. вид). Упражнение начинается с чтения азербайджанских слов, которые сопровождаются фиксацией их русских эквивалентов.

Второе задание базируется на работе по таблице № 2, содержащей список слов только на азербайджанском языке, студентам же предлагается смотреть на эти слова, но поговаривать только их русские эквиваленты.

Третий этап изучения слов рассказа осуществляется по таблице № 3, где студентам рекомендуется подобрать слова-признаки к существительным, типа:

<i>дорога</i>	<i>железная</i>
<i>вишни</i>	<i>спелые</i>
<i>женщина</i>	<i>худенькая</i>

<i>подбородок</i>	<i>длинный</i>
<i>глаз</i>	<i>прищуренный</i>
<i>гимназист</i>	<i>высокий</i>
<i>книжка</i>	<i>казенная</i>
<i>портсигары</i>	<i>отличные</i>
<i>улыбка</i>	<i>широчайшая</i>
<i>внимание</i>	<i>милостливое</i>
<i>жалованье</i>	<i>плохое</i>

и так далее. Проводив такую работу, студенты начинают составлять предложения на основе принципа существительное+прилагательное. Здесь им не обойтись без обращения на глаголы действия, которые включены в таблицу № 4, в которой требуется описать действие персонажей рассказа – толстого и тонкого.

Толстый – только что обедал на вокзале, увидев тонкого, воскликнул: -Порфирий!, сказал: -Ты ли это? Голубчик мой! Сколько зим, сколько лет!

Тонкий только что вышел из вагона, был навъчен чемоданами, узлами, картонками. – Батюшки! – изумился тонкий. –Миша! Друг детства! Откуда ты взялся? И т.д.

Очередная, пятая таблица требует от студентов описание характера героев – существенные черты, манеры действия, разговора толстого и тонкого фразами из рассказа. **Тонкий** – мелкий чиновник, уже второй год служит коллежским асессором, имеет Станислава, у него жалованье плохое, его жена уроки музыки дает, сам он портсигары приватно из дерева делает, по рублю за штуку продает. Теперь переведен столоначальником по тому же ведомству... Услышав, что **Толстый** уже до тайного дослужился, имеет две звезды-, тонкий вдруг побледнел, окаменел, но скоро лицо его искривилось во все стороны широчайшей улыбкой, сам он съезжила, сгорбился, сузился.

Как только данное задание выполняется, появляется очередная таблица, где написаны существительные разных родов вразброску. В задачу студентов входит задача согласовать прилагательные, числительные и местоимения с существительными и отвечать на поставленные вопросы по тексту. Студентам следует также вводить глаголы и отрабатывать составление словосочетаний на основе связи управления, где существительные фигурируются с разными падежами: *пообедал на вокзале, пахло от него, пахло хересом, вышел из вагона, пахло ветчиной, после лобызания, погляди же на меня, друг детства, снял шапку, подойти к нему, глядел на друга, дать уроки, продать портсигары, служить в департаменте, друзья детства и т. д.*

Как только выясняется, что толстый - Михаил теперь значительное лицо, его школьный товарищ Порфирий (тонкий) вдруг побледнел, окаменел, начал обращаться к толстому словами почтения, как «*ваше превосходительство*», «*очень приятно-с*», *неустанно просил прощения: «Помилуйте», «Милостливое внимание вашего превосходительства»* и т. д. Здесь уместно предложить студентам рассказать о причине переменившемся настроении тонкого.

Таким образом, отрабатываются задания, охватывающие все имена существительные, прилагательные, местоимения и глаголы, представленные в рассказе. В таком порядке можно применять и другие задания и упражнения по произношению, словообразованию, лексикологию и синтаксису.

Организация учебного процесса обучения русскому языку в таком ключе, т.е. на основе литературных текстов, значительно повышает интерес студентов к избранной специальности. Так, несмотря на сравнительно ограниченные возможности, представляемые учебным планом по профилю «Учитель русского языка», студенты имеют достаточно широкое поле деятельности обзорно познакомиться с художественной литературой, получить необходимое знание в этой сфере, которая заинтересует их в глубоком изучении русского языка как будущей профессии. Ознакомление с литературной критикой при изучении и осмыслении художественной литературы значительно улучшает деятельность студентов при выполнении научно-исследовательской и учебно- исследовательской работы.

Студенты традиционно выполняют курсовую работу по методике преподавания языка специальности на III курсе, а на IV – выпускную работу. Как правило, темы курсовых и дипломных работ в таком случае не являются чисто филологическими в литературоведческом направлении. Эти работы в нашем вузе в указанной специальности носят характер методической разработки по отдельным проблемам изучения и преподавания русского языка или сравнительной типологии русского и азербайджанского языков. Обязательным условием при написании выпускной квалификационной работы является включение в нее методической части, которая продемонстрирует возможность использования в работе будущего учителя-русиста.

Большие возможности занятий по русскому языку для приобщения к литературоведческой деятельности связаны с участием студентов в научных конференциях. Традиционно студенты-русисты выступают с докладами сначала на студенческой научной конференции в НГУ, а ее победители – на республиканском этапе вместе со студентами других вузов нашей страны. Опыт показывает, что отдельные студенты заинтересованы в выборе темы по литературоведческому направлению, посвященному проблеме как из жизни и творчества поэтов и писателей, так и отдельных их произведений.

Особую активность проявляют студенты при проведении научно-практических конференций, организованных кафедрой Русского языка и литературы. Так, за последние годы организованы и проведены конференции, посвященные юбилеям А.П.Чехова (2010 г.), Л.Н.Толстого (2010 г.), М.А.Ибрагимова (2011 г.), М.Ф.Ахундова (2012 г.), М.Ю.Лермонтова (2014 г), где студенты разных курсов активно участвуют в подготовке и проведении конференций, готовят слайды, отражающие основные этапы жизни и творчества юбиляров, готовят доклады по намеченным темам, выразительно читают и декламируют отрывки их произведений. Все эти мероприятия способствуют обогащению активного запаса слов и развитию устной и письменной речи студентов.

Изучение художественной литературы в процессе обучения русскому языку полезно и в выполнении студентами их самостоятельной работы, организация которой предполагает системную деятельность, обеспечивающей эффективное формирование, высокого уровня речевой культуры обучающихся.

Актуальность выбранной темы обусловлена еще недостаточным исследованием условий и факторов эффективности использования метода художественных произведений при обучении русскому языку для будущей педагогической деятельности. Как утверждает А.Т.Хроленко, появление в настоящее время большого количества междисциплинарных наук объясняется «прорывом в микро- и макромир: прорыв в микромир осуществился в тенденции к взаимодействию собственно лингвистики с другими дисциплинами очень широкого гуманитарного цикла, а прорыв в макромир приобрел форму словоцентризма, при котором изучение языка рассматривается строго на основе художественного слова» (6, с. 54).

Приведенная цитата подтверждает, что идеи «язык через культуру – культура через язык» не только не утратили своей актуальности в начале XXI века, но и приобрели новое значение, оттенки и направления изучения иностранного, в данном случае, русского языка на основе художественных текстов.

Отметим, что современными методистами чаще всего отмечаются два пути реализации культуроведческого направления в преподавании русского языка. Первый путь – обучение русскому языку в контексте русской культуры (7), который осуществляется путем включения в содержание предмета высказываний о русском языке, русской культуре, формирующих отношение студента к русскому языку, а шире – другим ценностям народа, язык которого избран и изучается как будущая специальность. Другим показателем является обучение языку на основе художественных произведений, отражающих национально-культурные компоненты. Важным признаком данного подхода считается и изучение стереотипов речевого поведения, речевого этикета, сведений из области русского быта, традиций, обычаев, сведений о духовных и материальных ценностях русского народа, почерпнутых из его классической и современной литературы, образцов фольклора.

Второй путь реализации культуроведческого аспекта – познание культуры языка страны в контексте «диалог культур». Следует иметь в виду, что в методической практике термин «диалог» употребляется в двух значениях: с одной стороны, им обозначается объективно существующий, реальный процесс встречи двух культур – азербайджанской и русской, который протекает в сознании общающихся между собой носителей этих культур; с другой стороны, в дидактическом значении, данный термин обозначает, как указывают авторы учебного пособия под редакцией Е.А.Быстровой, «целенаправленно моделируемый в учебных целях процесс встречи двух культур и на ее основе процесс осознания их общности и своеобразия» (7, с.139).

Объединяющим началом и ценностью рассматриваемых путей является то, что на фоне встречи разных культур обучающиеся глубже понимают своеобразие своей, национальной культуры, «особость» своего языка и в то же время обнаруживают нечто общее, объединяющее, что в конечном итоге способствует осознанному, осмысленному отношению и к своей культуре, и к своему языку, на принципах которых обучается язык специальности.

Наш тезис находит своего подтверждения в том, что современные методические и педагогические подходы, определяя основные векторы и параметры практики обучения русскому языку, особую роль отводят синтезу собственно языковой составляющей и необходимых культурно-бытовых реалий. Мысль о том, что постижение неродного языка неосуществимо без обращения к культуре, быту, истории страны носителей этого языка, сегодня не подвергается сомнению. В этом плане важная задача возлагается на изучение художественных текстов, поскольку они, как представляется, оптимальным образом сочетают указанные выше аспекты, включая в ход учебно-педагогического процесса не только лингвистические, но и культурно-этические модели и структуры. Именно поэтому литературные произведения разных видов и жанров закономерно должны закрепляться в программах русского языка как иностранного, внося разнообразие в процесс обучения и помогая аудитории реализовать свои личностные особенности.

Другим условием и причиной выдвинутой нами мысли является то, что иностранный язык, даже будучи избранной специальностью студента в будущем, усваивается совершенно в ином плане, чем родной. В данном случае нельзя не согласиться с мнением Т.М.Балыхиной, отметившей, что «усвоение иностранного языка идет путем прямо противоположным тому, которым идет развитие родного языка» (8, с. 165). Наблюдения ученого приводят к заключению, что никогда говорящий «не начинает усвоение родного языка с азбуки, чтения и письма, сознательного построения фразы, с словесного определения значения слова, с изучения грамматики, но все это обычно стоит в начале усвоения иностранного языка» (8, с. 166). Действительно, ребенок, находясь в среде родной культуры и родного языка, начинает усваивать язык своих родителей несознательно и ненамеренно, а изучение иностранного языка – начиная с сознательности и намеренности. Поэтому можно сказать, что развитие родного языка идет снизу вверх, в то время как неродной язык развивается сверху вниз.

Учитывая, что в первом случае раньше возникают элементарные, низшие свойства речи, и только потом развиваются и сложные формы в родном языке, наоборот, во втором случае раньше развиваются высшие, сложные свойства речи, и только позже, благодаря достаточному активному словарному запасу студента, почерпнутому не из жизненных реалий, а непосредственно из чтения литературных произведений, возникают более элементарные свойства, связанные со свободным пользованием чужой речи.

Давно уже утверждено, что сознательное и намеренное усвоение неродного языка совершенно очевидно опирается на известный уровень развития родного языка. Поэтому уже нет необходимости доказывать, что студенты, обучаясь в специальности учителя русского языка, усваивают изучаемый язык, обладая уже системой значений в родном языке и перенося ее в сферу другого языка. А это происходит тогда, когда «приобретенные ими знания и навыки в области грамматического строя и лексического запаса слов позволяют им

свободно выразить свои мысли в устной и письменной речи, чему способствует чтение и освоение текстов художественной литературы» (9, с. 181). Таким образом, при подготовке студентов по специальности «Учителя русского языка» следует уделять достаточное внимание литературной подготовке будущих учителей-русистов, необходимого для совершенного владения изучаемого языка специальности. Работа по формированию речевых компетенций перспективна, необходима система, направленная на развитие речевых навыков студентов на основе изучения русской литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева И.М. Методические рекомендации к организации практического курса русского языка для студентов-иностранцев. Баку, Знание, 2004, 34 с.
2. Векилова Л.Г., Алиев А.М. Хрестоматия для чтения на русском языке. Баку, Китаб алями, 2003, 96 с.
3. Гаджиева К.Э. Речевой этикет русских и азербайджанцев. Баку, Мутарджим, 1999, 68 с.
4. Качурин М.Г. Изучение языка писателей. Москва, Просвещение, 2007, 326 с.
5. Ч.А.Бедалов Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Учебное пособие для студентов филологических факультетов педагогических институтов. Баку, Маариф, 1981, 268 с.
6. Хроленко А.Т. Лингвокультуроведение: пособие к спецкурсу по проблеме «Язык и культура». Курск, Издательство ГУИПП, 2011, 168 с.
7. Обучение русскому языку в школе. Под ред. Быстровой Е.А. Москва, Дрофа, 2004, 240 с.
8. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие. Москва, Издательство Российского Университета Дружбы Народов, 2010, 185 с.
9. Адыгезалов Г.В. Проблема изучения русского языка в отсутствии языковой среды // Материалы IV научно-практической конференции «Русский язык: проблемы функционирования и методики преподавания на современном мире». Пенза, 2013, с. 179-184.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

Rus dili müəllimliyi ixtisasında rus dilinin öyrədilməsi prosesində bədii mətnlərin istifadəsi

Məqalə rus dilinin öyrədilməsi prosesində bədii mətn nümunələrindən istifadə edilməsi problemi araşdırılır, ixtisas dilinin öyrədilməsində onların rolu və əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Problemin aktuallığını şərtləndirən əsas səbəb kimi rus dili müəllimliyi ixtisasına daxil olan tələbələrin söz ehtiyatının lazımcına olmaması, ali məktəbdə isə ədəbiyyat tarixi kursuna ayrılan tədris yükünün azadılması, rus dilinin aspekt və vərdişlərinin formalaşdırılmasına geniş yer verilməsi göstərilir.

Tədqiqatda tələbələrin seçdikləri ixtisas dilinin mükəmməl öyrənmələrində bədii ədəbiyyat nümunələrinin düzgün seçilməsi, dərslərin müəyyən mərhələlərindən onlar üzərində semantik qramatik işin təşkilinin forma və metodların şərh olunması əsas yer tutur.

Tələbələrin yazılı və şifahi nitqlərinin formalaşmasında söz ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində ədəbi nümunələrin imkanları təhlilə cəlb edilmiş lirik və epik janr növlərinin analizi əsasında göstərilir, rus ədəbiyyatından seçmələrlə mətn siyahısı təklif olunur.

Bədii mətnlərin auditoriyada və dərstdən kənar saatlarda tələbələr tərəfindən oxunmasının onlara əvvəlcədən hazırlanmış sual və təbşiriqlərin verilməsinin, bu təbşiriqlər üzərində düşünülmüş işlərin aparılmasının öyrəncilərin dünyagörüşünün genişləndirilməsilə yanaşı, nitqlərinin inkişafına da təsir göstərdiyi elmi dəlillərlə sübut olunur.

ABSTRACT

Hussein Adigozalov

Usage of literary texts in the process of teaching Russian in the department of teacher of Russian

The article studies the problem of usage of literary text patterns in the process of teaching Russian and substantiates the role and importance of these texts in the teaching of specialty language.

Poor vocabulary of the students who choose the pedagogical Russian specialty, reducing the teaching load for the course of literature history at higher school, the formation of aspects and skills in the Russian language are shown as a main reason which conditions the topicality of the problem and are given a broad place.

The article also explains the correct choice of the literary text patterns in the learning process of the language which the students choose perfectly by the students, forms and methods of organizing of semantic and grammatical work on these texts in different periods of the lessons.

The research work analyzes the opportunities of literary patterns in the formation of students' written and oral speeches and in the enrichment of their vocabulary on the basis of analyzing the lyrical and epic genres and it offers a list of collected texts from the Russian literature.

Reading literary texts by the students during the classes and after the classes, giving them questions and tasks prepared in advance, working on these tasks critically are scientifically explained and it is stressed that they are important not only for expanding students' outlook, but also for developing their oral speech.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
V.Rzayev

ƏVƏZ TAĞIYEV
HƏSƏN BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:796

BƏDƏN TƏRBIYƏSİ İLƏ MƏŞĞUL OLANLARIN QIDALANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sağlamlıq, qidalanma, bədən tərbiyəsi, fiziki, rejim, metod və idmançı*

Key words: *health, nutrition, physical training, physical, regime, method and sportsman*

Ключевые слова: *здоровье, питание физическая культура, физическая режим, метод и спортсмен*

İnsanın əhval-rühiyyəsi, sağlamlığı və iş qabiliyyəti qidalanmanın düzgün təşkilindən asılıdır. Yeməyin tərkibində daxil edilmiş ərzaqların miqdarı və keyfiyyəti, onların həcmi və dadı, koloriliyi və s. insanlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Artıq yemək yeməyə və bir sıra patoloji hallarda yeməyə, etinasızlıq isə, həddindən artıq arıqlamaya, orqanizmin zəifləməsinə və müqavimətin aşağı düşərək, xəstəliklərin baş verməsinə səbəb olur. Hər bir şəxs birinci növbədə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanlar qidalanma və yemək gigiyenası haqqında müəyyən biliyə malik olmalıdırlar. İnsan orqanizmində gedən bütün həyat proseslər: maddələr mübadiləsi, ürək – damar, tənəffüs, mədə-bağırsaq sistemlərinin və üzvlərin fəaliyyəti qidalanmadan çox asılıdır. Orqanizmdə gedən bütün fizioloji, bioloji və morfoloji dəyişikliklər enerji sərfi ilə gedir. Bu enerji sərfi orqanizmdə arası kəsilmədən gedən dissimilyasiyanın mürəkkəb biokimyəvi proseslərin nəticəsində əmələ gəlmiş enerji əzələlərin mexaniki fəaliyyətini, bədənin temperaturunu, bütün üzv və sistemlərin fəaliyyətini təmin edir. Beləliklə, orqanizmdə daima enerji əmələ gəlir və sərf edilir. Odur ki, sərf edilmiş enerjini yeni enerji mənbələri ilə yəni qidalarla zənginləşdirmək lazımdır. Orqanizmdə enerji sərfindən əlavə eyni zamanda toxuma və hüceyrələrin dəyişikliyi gedir. Parçalanmış və məhv olmuş toxuma zülalları yeni zülallarla əvəz olunur. Belə ki, orqanizmə daima zülalların quruluşu üçün maddələr lazımdır. Bunların hər ikisi qida ilə təmin edilir. Qida qəbulu xarici mühitdən,ilin fəslindən, insanın yaşından, çəkisindən, peşəsindən, fiziki işlə münasibətindən və s-dən asılıdır.

Müşahidələr nəticəsində aşkar edilmişdir ki, fiziki əməklə məşğul olan şəxslər, bədən tərbiyəçilər və idmançılar zehni əməklə məşğul olanlara nisbətən çox enerji sərf edirlər. Gərgin fiziki işin icrası üçün orqanizm 5000-6000 kalori tələb edir. Bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların və idmançıların həyatı gərgin fiziki yüklə və yüksək enerji sərfi ilə gedir. Odur ki, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların və idmançıların məşq prosesində və ümumi gündəlik rejimində onların yeməyinə ciddi fikir verilməlidir.

Rejim elmi cəhətdən əsaslandırılmış gündəlik qayda qanundur. Ona möhkəm əməl etmək, işlə istirahəti düzgün əlaqələndirmək lazımdır. Yuxu, qidalanma fəaliyyətində olmaq, fiziki tərbiyə və şəxsi gigiyena insanın rejimindəki əsas elementlərdir. Ailədə bacarıqla təşkil edilmiş vahid rejim ali sinir fəaliyyətinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Rejimə diqqətlə əməl etdikdə beyin yaxşı işləyir, çünki bu zaman beyin kürəcikləri yalnız müəyyən bir hissədə daim işləyir. Beyin kürəciklərinin bu və ya digər hissəsi növbə ilə işlədiyindən, növbə ilə istirahət edir. Yuxu rejimini gözləməyin də əhəmiyyəti böyükdür. Yuxu insanın formalaşdırmaqda olan sinir sistemi üçün bir növ xilasedici vasitədir. Yuxu istirahətə imkan yaradır və beyin qabığı hüceyrələrin işgörmə qabiliyyətini bərpa edir. İnsanın harada yatacağı mühitə də xüsusi fikir verməlidir, yatacağı otağın havasını dəyişdirməli, işığı azaldılmalı, lazımi sakitlik yaradılmalıdır.

Düzgün təşkil olunmuş rejim insanın sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə kömək edir, müxtəlif xəstəliklərə qarşı orqanizm mübarizə qabiliyyətini artırır. Buna da qeyri spesifik immunitet deyilir. Rejimə əməl etməklə beyinin sistemlə işləməsi də kömək edir, bu da sinir sisteminin işini yüngülləşdirir. Nəticədə az enerji sərf olunur.

İnsan formalaşdıqca onun yaş xüsusiyyətinin dəqiqləşməsindən asılı olaraq, rejim də dəyişir. Hər yaşa uyğun olaraq rejimdə az xüsusiyyətləri vardır. Şəraitdən asılı olaraq fasilələrdən istifadə etmək və onlara ciddi əməl etmək böyük gigiyenik əhəmiyyət daşıyır. Fasilə zamanı mərkəzi sinir sisteminin iş görmə qabiliyyəti bərpa olunur. Böyük əzələ qruplarının dinamik işi tənəffüs üzvlərinin fəaliyyətini və qan dövranını artırır, maddələr mübadiləsinin yaxşılaşması isə beyinin qidalanmasını gücləndirir, bu da qarşıdakı işə hazırlaşmağa kömək edir. Aparılan tədqiqatlar sübut etmişdir ki, bədən tərbiyəsi dərsləri gənclərin əqli inkişafına təsir edir. Məlum olduğu kimi insanın sağlamlığının və fiziki inkişafını, fiziki tərbiyənin gigiyenasının əsasını qoyur. Akademik İ.M.Seçmanın fikrincə bədən tərbiyəsi dərslərinin əsas məqsədi uzun müddət kifayət qədər fəal hərəkət etmədikdə yaranan xoşagəlməz halların qarşısını almaqdır. Fiziki hərəkətlə məşğul olanların sümük sistemini yaxşılaşdırmaqda xüsusi yer tutur, amma burada yaşa uyğun metodika mütləq nəzərə alınmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan tədqiqat materialları sübut etdi ki, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların qidalanma xüsusiyyətləri insan orqanizminin sürətlə artmasında, habelə inkişafında böyük əhəmiyyəti var. Qida cürbəcür olmalı, sərf olunan enerjini bərpa etməlidir. İnsanın qidası zülallar, yağlar və karbohidratlarla dolu olmalıdır. Vitaminlər, mineral duzlar və mikroelementlər gənclərdə boy artımına böyük təsir göstərir. Məlumdur ki, qəbul olunan qidanın miqdarı onun kalorisi və əsas qida maddələrinin bir biri ilə əlaqələndirilməsi, gənclərin orqanizmi xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə aparılmalıdır. Axşam yeməyinə nisbətən, səhər yeməyi və nahar daha keyfiyyətli olmalıdır. Amma yaxşı qidalanmanın miqdarı və kalorisi azalmalıdır. İnsanın qidasının təşkili onun orqanizminin ayrı-ayrı üzv və sistemlərinin inkişafına və fəaliyyətinə, birinci növbədə mərkəzi sinir sisteminə təsir göstərir. Yaş artıqca qəbul etmə miqdarı da azaldılmalıdır. Təcrübələr göstərir ki, 18-20 yaşlı gəncə 50-60 kalori lazımdır, bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, qidانی əridib həzm etmək prosesində su hər bir canlı hüceyrənin tərkib hissəsidir, deməli, sutqada 18-20 yaşlı gənclərə hər kq çəkiyə 80 qr su lazımdır, amma yaşlı insana 40-50 qr kifayət edir. Qidanın tərkibi bitkilərlə və süd məhsulları ilə qatışıq olmalıdır, çünki bunların içindəki kalsium duzları, fosfor, dəmir, həmçinin mikroelementlərin də əhəmiyyətləri mühümdür. Tibb elmlər akademiyasının qidalanma institutu tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, yeniyetmələr və gənclər gündə 4 (dörd) saatdan bir yemək yedikdə, yəni gün ərzində özlərini gümrəh hiss edir. İştahları yaxşı olur, zülal həzmetmə prosesi 85 %-dən artır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, insan orqanizmindəki düzgün qidalanma, xüsusi gigiyenik qidalara riayət etmək lazımdır, bunlardan biri də vacibi rejimdir, çünki elmi cəhətdən əsaslandırılmış qidalanma rejiminə düzgün əməl etmək qidanın tam həzm olunmasına kömək edir, sinir sistemini möhkəmləndirir və orqanizmi xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. E.F.Ağalarov "Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı tarixi" Bakı, 1990-cı il, Maarif
2. Y. Talıbov, H. Ağayev. "Bədən tərbiyəsi sisteminin əsasları" Bakı, 1990-cı il. Maarif nəşriyyatı
3. Oçerki po istorii fizi, eskoy kulturu /moskva-1990 "Fizkultura i sport"
4. Fiziçeskoe vospitanie. Moskva 1989, "Vişşaya şkola"

ABSTRACT

H. Babayev
A. Tağıyev

The persons health and working ability depends an right arrangenrent of dlgestion. All physiological, biological and morphological changes in the body are conducted by spending the energy. at the result of the studies we came into conclusion that? the people who do in for sports and physical training spend more energy than the people are busy with mental activity, sowe have to pay attention to the nutrations of those who do in for sports and lose much energy during the training. Their must be qualitative.

РЕЗЮМЕ

Г.Бабаев
А.Тагиев

Здоровые и трудоспособности человека зависит от правильного питания. Физиологические, биолгические и морфологические изменения в оргонизме проходят в просесе затраты энергее

Исследование показывают, что люди,замамающиеся спортом ,затрагивают больше энергие по сравлению с теми, кто занимается умственным тридом. Поетому, с целью учета энергии людей, занимающихся спортом и физической культурой, крайне важно,

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
V.Rzayev

НАМИК АББАСОВ*abbasovnamik@mail.ru***МАЛАХАТ БАЙРАМОВА***malahat.bayramova@mail.ru**Нахчыванский Государственный Университет*

УОТ:372.8

ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ И КОНТРОЛЯ НА УРОКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: *test, innovasiya metodu, tədrisin təşkili, test tapşırıqlarının hazırlanması və keçirilməsi, biliyin yoxlanılma üsulları, dəyərləndirmə prinsipləri*

Ключевые слова: *тест, инновационный метод, организация обучения, подготовка и проведение тестовых заданий, приемы контроля знания, принципы оценки*

Key words: *Test, method of innovation, principles of evaluation, organization of training, preparation and conduction of exercises, check knowledge*

Изменения, происходящие в системе образования Азербайджана, выдвинули новые требования к уровню, содержанию и качеству подготовки обучающихся по русскому языку, к необходимости пересмотра существующих методов, форм и средств обучения с целью выявления наиболее оптимальных среди них и, как следствие этого, к качеству контроля в целом и к проверке и оценке результатов обучения в частности. Контроль означает «выявление, измерение, оценивание знаний и умений обучаемых» (1, с. 37). Выявление и измерение – это проверка. Поэтому проверка входит в объем понятия контроль знаний и умений.

Форма теста признана в системе образования многих стран мира. Актуальность и выбор темы состоит в том, что проблема контроля за уровнем знаний, умений и навыков обучающихся – вечная проблема образования, и в разные времена предлагалось решать ее по-разному: преобладали то одни формы контроля, то другие, создавались контролирующие системы. Современный учебный процесс не мыслится без системы тестового контроля, которая уже в течение десятилетий осуществляется в системе образования многих стран, а последние несколько лет все шире применяется у нас в Азербайджане, особенно в Нахчыванском Государственном Университете.

Результатом работы в этом направлении нашего вуза явилось создание системы тестирования практически по всем преподаваемым предметам. Так как тест может служить методом педагогического измерения на любом этапе обучения в любых специальностях. Сравнительно давно утверждено, что тестовые задания эффективны и для самопроверки знаний. Использование тестов позволяет сэкономить массу времени, проверить широкий спектр знаний обучающихся по предмету, уровень сформированности некоторых навыков и умений. Дидактической функцией тестового контроля является «обеспечение обратной связи между преподавателем и студентом, получение педагогом объективной информации о степени освоения учебного материала, своевременное выявление недостатков и пробелов в знаниях» (2, с. 64). По имеющейся информации преподаватель может судить о качестве подготовки обучающихся.

В современном процессе обучения широкое распространение получили нетрадиционные (инновационные) для образования методы, формы, средства обучения и контроля. К ним можно отнести тесты. Под тестом понимается «система тестовых заданий,

имеющих специфическую организацию и создаваемых с целью выявления специальных способностей обучающихся; измерения уровня знаний; оценивания результатов, достигнутых ими в процессе обучения. Тест как форма контроля позволяет всем учащимся работать одновременно в одинаковых условиях и записывать выполнение символами» (3, с. 127).

Тест рассматривается как некий «измерительный прибор», который должен отвечать следующим требованиям:

- надежность (показывает те же результаты неоднократно, в сходных условиях);
- валидность (тест обнаруживает и измеряет уровень усвоения именно тех знаний, которые хочет измерить разработчик теста);
- объективность (независимость проверки и оценки знаний от личности преподавателя).

В нашей стране в силу различных причин тесты разного назначения и качества появились не так давно, но уже они прочно обосновались во многих высших учебных заведениях. Следует отметить, что одним из первых вузов страны, который начал применять данный метод проверки и оценки знаний студентов по всем обучающимся предметам, стал НГУ, успешно продолжающий данный инновационный метод практически во всех факультетах и специальностях. При этом наши преподаватели исходят из того, что назначение тестов – не только и даже не столько контроль и оценка знаний и практических умений как итоговых результатов, сколько диагностика состояния и проблем работы обучающихся с программным материалом на каждом этапе его изучения: выявление возможных затруднений, пробелов, смешения понятий, знания правил, и умения их применять и т.д. Тесты предоставляют студентам возможность проявить самостоятельность, индивидуальность, способствуют обучению их процессуальному самоконтролю.

Рассмотрим назначение, структуры и сферы применения тестовых заданий при обучении студентов русскому языку. Тестирование может применяться на разных стадиях занятия: проведение вводного тестирования – получение сведений об исходном уровне знаний обучающихся; текущее тестирование – для ликвидации пробелов и коррекции умений и знаний; итоговый тест – систематизирует, обобщает учебный материал, проверяет сформированные знания и умения.

Тестовые задания должны быть разноуровневыми по степени сложности:

Уровень А – задания, рассчитанные на усвоение основных понятий, на простое отображение материала, на уровне узнаваемости и воспроизведения.

Уровень Б – задания, требующие размышления, охватывают малый материал, выявляют умения применять знания в стандартных ситуациях.

Уровень В – задания, требующие творческого исполнения приобретенных знаний и позволяющие выявить умения, применять знания в нестандартных ситуациях. Время выполнения каждого задания определяется в зависимости от сложности. Далее, рассматривая тест как общенаучный диагностический метод, целесообразно остановиться на понятии «тест». Тесты – это задания, состоящие из ряда вопросов и несколько вариантов ответов на них для выбора в каждом случае одного верного. С их помощью можно получить, например, информацию об уровне усвоения элементов знаний, о сформированности умений и навыков, учащихся по применению знаний в различных ситуациях. Общепринято, что «Тестовые задания удобно использовать при организации самостоятельной работы учащихся в режиме самоконтроля, при повторении и укреплении учебного материала» (4, с. 53).

Задание должно обеспечивать проверку знаний и умений на трех уровнях: узнавание и воспроизведения, применения в знакомой ситуации, применения в новой ситуации или творческого применения. Такая дифференциация требований к учащимся на основе достижения всеми обязательного уровня подготовки поможет создать основу для загрузки слабых учащихся, обеспечивая их посильной работой и формируя положительное отношение к учебе.

Практика проведения тестирования позволяет констатировать факт того, что в силу исторически сложившейся в нашей стране обстановки, «у испытуемых нет должного опыта

работы с тестами. Это, в свою очередь, влечет за собой случайные ошибки» (5, с. 148). Следовательно, основным этапом процедуры проведения тестирования является подготовка испытуемых к работе с тестом. Речь идет об инструктаже, целями которого В.И.Тесленко выделяет следующее: «формирование у испытуемых представлений о целях тестирования; формирование определенных мотивов, отношения к предстоящей деятельности; ознакомление с особенностями конкретного теста, с которым предстоит иметь дело» (2, с. 48).

Процесс ознакомления с заданиями теста при групповом обследовании может быть организован разными способами, как в форме коллективного обсуждения заданий, так и в форме индивидуальной работы с печатным пособием. Следует помнить, что от выбора способа ознакомления испытуемых с правилами работы в процессе тестирования зависит уровень их самостоятельности, количество случайных ошибок и темп работы.

Результаты теста во многом зависят от внешних условий – физических, психологических и технологических. При определении таковых учитываются характеристики помещения, его оснащение, наличие отвлекающих факторов, состояние тестовых материалов, субъективно-психологические факторы.

Непосредственная подготовка к проведению тестирования заключается в проверке состояния помещения, его пригодности для размещения определённого числа испытуемых, а также устранении или уменьшении ситуативных отвлекающих факторов. В идеале следует учитывать такие характеристики помещения, как удельный объём помещения на одного человека, освещённость, вентилируемость, уровень шума, акустические характеристики. Однако выполнение таких требований в практике исследования чрезвычайно сложно, поскольку степень их соответствия без специального оборудования и специалистов оценена быть не может.

При проведении группового теста для формальной стороны процедуры проведения А.Н.Майоров выделяет ряд требований: «обеспечение инструментарием в необходимых количествах; наличие столов и стульев в количестве, необходимом для проведения исследования; размещение столов и стульев таким образом, чтобы к каждому испытуемому было удобно подойти; обеспечение каждому испытуемому удобного места; оборудование места с максимальным обзором для экспериментатора» (1, с. 84).

Успешное и эффективное применение методов тестирования целиком зависит от двух основных факторов. Во-первых, это отсутствие доступа посторонних к данным, содержащим информацию о правильных ответах. Но нельзя забывать о том, что инициативные группы студентов могут восстановить таблицу правильных ответов к предложенным вариантам тестовых заданий и обменяться полученными данными со студентами других групп. Поэтому не рекомендуется использовать одни и те же варианты тестов на различных курсах.

Во-вторых, это качество тестовых заданий. К сожалению, некоторые преподаватели считают, что если придумать вопрос и пять ответов к нему, то тест готов. Подобный подход, а также отсутствие учета целого ряда особенностей при составлении тестовых заданий приводят к ошибкам. При этом достоверность информации по успеваемости, полученной на основании этих тестов, значительно снижается. Встречаются варианты, которые наряду с ошибками в фактическом материале содержат неоднозначное толкование вопросов и предлагаемых ответов, повторяющиеся или однотипные вопросы, некорректные формулировки. Очень часто очевидность приводимых неверных ответов столь явственно, что тестируемому не составляет труда угадать правильный ответ методом исключения неверных вариантов.

Оптимальным можно считать только такое обучение, которое способствует самообучению, овладению приемами самостоятельного приобретения знаний и их применения. Результативность процесса обучения во многом зависит от тщательности разработки методики контроля знаний. Контроль знаний необходим при всякой системе обучения и любой организации учебного процесса. Это средство управления учебной деятельностью учащихся. Но для того чтобы наряду с функцией проверки реализовались и

функции обучения, необходимо создать определенные условия, важнейшее из которых – объективность проверки знаний.

Объективность проверки знаний предполагает корректную постановку контрольных вопросов, вследствие чего появляется однозначная возможность отличить правильный ответ от неправильного. Кроме того, желательно, чтобы форма проверки знаний позволяла легко выявить результаты. Один из путей расширения проблем индивидуального разноуровневого обучения, а также оперативной оценки знаний учащихся – применение индивидуальных тестовых заданий. Именно тестовый контроль обеспечивает равные для обучаемых объективные условия проверки.

Особое место занимают тесты, диагностирующие готовность учащихся к «переносу» знаний и умений по грамматике, орфографии и пунктуации в нестандартные ситуации. Большой объем работы за короткое время: используя условные обозначения, разобрать слово по составу, установить грамматические и лексические признаки той или иной части речи; выбрать из данных ответов правильный ответ на заданный вопрос.

Тесты должны составляться с учетом программы. Примерно пятая часть заданий должна быть на повышенном уровне сложности. Содержание итоговых форм контроля, приведенных в учебно-тематическом плане, необходимо подробно описать в виде не тестовых и тестовых заданий. Они могут быть представлены контрольными (зачетными, экзаменационными) вопросами (заданиями) по вариантам или тестами. Особое внимание уделяется заданиям развивающего типа, требующим расширения словарного запаса, развития общей эрудиции и культурно-речевых навыков. Многие задания предполагают обязательное обращение школьников к различным словарям, другие стимулируют интерес к получению дополнительных сведений о языке и языковой системе.

За годы работы над этой темой мы сделали вывод, что тесты, не отрицая и не заменяя собой других форм работы, могут служить хорошим к ним дополнением: они не столь объемны, как традиционные, поскольку не содержат балластного материала; педагог освобождается от необходимости придумывать многочисленные варианты неверных ответов; сокращается время тестирования (например, при использовании графического диктанта учащимся для ответа требуется 3-6 минут, педагогу для проверки 30-ти работ – 2-4 минуты); в каждый пункт текста можно ввести не одно, а много понятий, за счет чего информационная емкость повышается.

Но есть и недостатки: при частом применении тестов у учащихся не формируется четкость мышления, умение вдумываться в смысл каждого слова, каждой высказанной мысли; логическое мышление, так как не всегда обучающийся может вспомнить верный ответ, а использует метод угадывания; развитие речи.

Тесты нельзя часто использовать на уроках, так как для студента это дополнительный стресс. А зачастую это связано с индивидуальными физиологическими особенностями человека, в частности со свойствами нервной системы, общим и психическим состоянием испытуемого в данный момент времени. Следовательно, планируя тестирование, необходимо предусматривать не только время его проведения и продолжительность, но и характер деятельности обследуемых до тестирования. Практика проведения тестирования показала, что «визуально можно почти безошибочно определить состояние возбуждения или заторможенности» (6). Обследуемых, у которых наблюдается проявление таких состояний, не следует допускать до данного вида работы. Однако это возможно только при индивидуальной работе. При групповом тестировании принятие таких мер «весьма затруднительна, а порой и совершенно не возможно» (3, с. 28). У нас же времени на уроки русского языка отводится очень мало, поэтому учителя часто используют только коллективную форму работы.

Метод тестирования очень удобен при подготовке студентов к итоговой экзаменационной проверке. «Фонетика и графика» (звуки и буквы); «Категория рода, числа и падежа»; «Спряжение глагола»; «Морфемика» (состав слова); «Согласование зависимых слов с существительными»; «Определение слов разной частей речи»; «Толкование значений

слов»; «Определение времени глагола» и т.д., которые соответствуют и обеспечивают полноту предъявления требований к обязательной подготовке студентов с нерусским средним образованием. Предпочтение в данном вопросе дается обогащению словарного запаса студентов. В современной литературе можно найти много учебных, методических новинок, направленных на повышение уровня образования учащихся различных ступеней обучения. В них встречаются разнообразные виды тестовых заданий, которые каждый преподаватель вправе изменять с учетом возможностей и способностей своего класса. Мы применяем в своей работе с обучающимися первого и второго курсов следующие виды заданий:

Задания с выбором ответа: односложных «да» или «нет» или одного из двух предложенных вариантов. Эти задания проверяют понимание, узнавание учащимися известного, выявляют готовность к установлению соответствия предлагаемых ответов с их собственными представлениями.

Задания со свободным ответом. Эти задания проверяют знание учащимися терминологии, их готовность и умение применять правила орфографии и пунктуации при решении практических задач.

Задания на завершение (дополнение) высказывания. Подобные задания проверяют готовность учащихся устанавливать причинно-следственные связи фактов языка, закономерности, знание формулировок определений, правил. Задания на поиск ошибки. Эти тесты «проверяют уровень сознательности усвоения программного материала, степень развития самоконтроля, лингвистическую «зоркость», умение применять знания в нестандартной ситуации» (5, с. 59).

В вопросах закрытого типа выбор ответа ограничивается приведенными вариантами. При этом в каждом задании может быть один, два и более правильных ответов.

Задания открытого типа предполагают самостоятельный поиск правильного ответа. При работе с анализом текста на втором курсе используются различные виды тестов, так как это помогает проверить уровень усвоения студентами различных разделов русского языка. Но чаще всего при текущем контроле используются тесты со свободно конструируемыми ответами (студенты сами составляют короткие однозначные ответы) и тесты с выборочными ответами. Последние дают возможность им лучше «понимать общие и отличительные качества изучаемых объектов, легче классифицировать различные явления» (7, с. 82).

Как утверждают многие ведущие методисты-педагоги (1; 2; 7), метод тестового контроля с выборочными ответами является наиболее доступным средством освоения материалов по тем или другим темам. Применение данного метода позволяет преподавателю «получить сведения об усвоении того или иного материала, не затрачивая время на беседу со студентами или на проверку письменных работ» (4, с. 118). Возможность за 10-20 минут проверить и оценить знания всей группы улучшает обратную связь, делает ее регулярной. Систематическая проверка знаний не только способствует прочному усвоению учебного предмета, но и воспитывает сознательное отношение к учебе, формирует аккуратность, трудолюбие, целеустремленность, активизирует внимание, развивает способность к анализу. Наконец, этот метод вносит разнообразие в учебную работу, повышает интерес к предмету. Варианты заданий можно подбирать индивидуально для каждого, что особенно очень важно для слабо подготовленных студентов.

Оптимальными считаются тесты, содержащие 20-25 вопросов при 4-5 выборочных ответах, из которых правильный лишь один. При этом возможно также сочетание нескольких ответов. В этом случае за верный принимается полный ответ. Не рекомендуется использовать менее четырех вариантов ответов, так как при этом существенно увеличивается возможность случайного выбора правильного ответа. Учитывая важность и значение такого подхода в нашем вузе при тестировании знаний студентов применяются пяти вариантные ответы.

На основании вышесказанного можно сделать следующие выводы: тестирование имеет ряд преимуществ: задания не столь объемны, как традиционный; педагог

osvobozhdetsya ot neobxodimosti pridumyvayt mnogochislennye varianty nevernykh otvetov; sokrachetsya vrema testirovaniya; v kazhdy punkt teksta možno vvesti ne odno, a mnogo ponyatiy; povyshetsya obyektivnost kontrolya. Takim obrazom, ispolzovanie testovykh zadaniy yavlyetsya ves'ma effektivnym instrumentom, stimulyruyushim podgotovku uchashchix k kazhdomu uruku i povyshayushim motivatsiyu k izuchayemomu predmetu.

Dlya dostizheniya bolee vysokogo urovnya v usvoenii programmnoy materiala, povysheniya orfoqraficheskoy zorkosti obuchayushchix i sposobnosti rabotat samostoyatelno neobxodimo: «razrabotat sistemu zadaniy, uprazhneniy, rolevykh igr, treninqov dlya razvitiya vospriyatiya i nabludatel'nosti, napravlennykh na intellektual'noye razvitiye uchashchix; sposobstvovat sozdaniyu optimal'no razvivayushchey sredy obucheniya; vospityvat samostoyatel'nuyu lichnost'; razrabotat sistemu rabot po sovershenstvovaniyu individual'noy i differentsirovannoy raboty s obuchayushchimsya» (5, s. 97).

ЛИТЕРАТУРА

1. Майоров А.Н. Тесты школьных достижений: конструирование, проведение, использование. Москва, 1997, 325 с.
2. Тесленко В.И. Композиция тестовых заданий. Москва, 1996, 78 с.
3. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Киев, 1998, 235 с.
4. Баев П.М. Играем на уроках русского языка. Москва, 2013, 135 с.
5. Вагапова Д.Х. Риторика в интеллектуальных играх и тренингах. Москва, 2010, 175 с .
6. www.humanitariancollege.ru (о тестовых заданиях).
7. Распопов И.П. Методика подготовки и проведения тестирования. Курск, 2006, 138 с.

XÜLASƏ

Namik Abbasov
Mələhət Bayramova

Test rus dili dərslərində tədrisin və biliyin yoxlanılmasının təşkilinin innovasiya metodlarından biri kimi

Məqalədə rus dili dərslərində test tapşırıqlarının hazırlanması və tətbiq edilməsi problemi araşdırılır. Əsaslandırılır ki, Azərbaycanın təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər rus dilinin tədrisi sahəsində mövcud metod və üsulların da dəyişdirilməsini, öyrəncilərin bu dilə yiyələnmələrində hazırlığın məzmun və keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Müəllif əsas diqqəti ona yönəlmişdir ki, tələbələrin rus dilində yazılı və şifahi nitqlərinin inkişaf etdirilməsində, onların bilik və bacarıqlarının operativ və obyektiv formada yoxlanılması müasir təhsil sisteminin ən vacib üsullarından hesab olunan test tapşırıqları vasitəsilə həyata keçirilməsi aktualıq kəsb edir.

Məqalədə müxtəlif forma və məzmununda tətbiq olunan test tapşırıqlarını Naxçıvan Dövlət Universitetində geniş təcrübə qazanmış test tapşırıqları əsasında təhlil edir, problemlə bağlı fikir və mülahizələrini əsaslandırır, tövsiyələrini irəli sürür.

Məqalə müəllifi tətbiq olunan test formalarının üstün cəhətləri ilə yanaşı bilik və bacarıqların tamamilə mənimsənilməsi sahəsində mövcud nöqsanları da təhlil edərək dəyərləndirir.

ABSTRACT

Namik Abbasov
Malahat Bayramova

Test as one of the innovative method of the organization of examination of teaching and knowledge.

This article deals with the problem of the preparation and implementing of test exercises in Russian language lessons. That is justified, the changes in the education system of Azerbaijan require the replacing of method and tools in teaching field of Russian language.

The author focuses mainly on the developing students' oral and written speeches in Russian. Checking of their knowledge and skills in the operative and objective form is carried out through test exercises which is considered the most important way in modern education system.

In the article, the author analysis tests exercises applied in different forms and content which gained extensive experience at Nakhchivan State University, justifies his views on the issue, puts forward her recommendations.

In addition to the advantages of the applied test forms, the author analyzes and evaluates the existing shortcomings in the field of mastering completely knowledge and skills.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
V.Rzayev

РАМЗИЯ АСКЕРОВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT:372.8

**ПРИНЦИПЫ МЕТОДИКИ
ОБУЧЕНИЯ ПУНКТУАЦИИ В ВУЗАХ**

Açar sözlər: *пунктуация, тембр, голоса, слух, пауза, ударение, кавычки, двоеточие, запятая.*

Keywords: *punctuation, voice, pause, stress, comma, semicolon, timbre, hearin*

Понимание назначения и основ русской пунктуации, типов и причин пунктуационных ошибок дает возможность определить и выделить опециафические принципы методики обучения пунктуации.

Принцип анализа строения, состав и типов предложения, а также смысловых и синтаксических отношений между словами, предложениями и частями предложения.

Именно с этим принципом связано то, что систематические занятия по пунктуации в вузах проводятся в связи с изучением синтаксиса.

Необходимо обеспечить усвоение студентом синтаксических понятий, на которое опираются пунктуационные правила. Пишущий должен свободно различать, например, однородные и неоднородные определения; сложносочиненное предложение, в котором простые предложения связаны союзом *и*, и простое предложение, в котором однородные члены связаны союзом *и*; определяемые и определяющие слова, вводные слова и члены предложения (когда те и другие имеют лексическое сходство).

Пишущий должен уметь правильно, легко и быстро устанавливать границы и смысловые отношения между членами предложениями в сложном и т.д.

Чтобы научить всему этому студентов, необходимо систематически проводить упражнения в синтаксическом и пунктуационном разборе, как можно чаще использовать прием сравнения тех синтаксических категорий, которые часто смешиваются; постоянно систематизировать и обобщать изучаемый материал, широко применять наглядность.

Особое внимание следует уделить тем упражнениям, которые вырабатывают у студентов умение точно устанавливать смысловые и синтаксические отношения между отдельными членами предложения, словосочетаниями и между целыми предложениями (отношения причины, следствия, времени, цели, места, условия и т.д.)

Такие упражнения необходимы, во-первых, для усвоения правил пунктуации и выработки пунктуационных навыков, так как при наличии одной и той же синтаксической структуры и одного и того же лексического состава конкретное предложение может иметь различный смысл, который в устной речи определяется с помощью контекста и очень часто (почти всегда) спомощью интонации, а в письменной речи – посредством пунктуации в отдельном предложении и иногда посредством пунктуации и контекста в связном тексте.

От умения пишущего точно представить в собственной речи те или иные смысловые и синтаксические отношения и зависит точность их выражения с помощью знаков препинания, а от степени точности и полноты знаний пунктуации читающего зависит степень точности восприятия им мыслей и чувств, заключенных в том или ином тексте.

Во-вторых, такие упражнения необходимы для повышения общего уровня культуры речи, как устной, так и письменной, ибо они способствуют более осмысленному

употреблению учащимися придаточных предложений, обособленных оборотов и отдельных второстепенных членов предложения в своей речи.

2. Принцип развития речевого слуха студентов.

Под развитием речевого слуха следует понимать развитие умений и навыков слушающего с помощью таких элементов интонации, как ударение (словесное и логическое), паузы различной длительности и характера, мелодика тона (повышение и понижение голоса), темп речи и тембр голоса, точно и полно улавливать, воспринимать мысли и чувства говорящего и читающего, через эти же элементы речевой интонации точно, полно и ярко передавать мысли и чувства слушающему.

Речевой слух необходим прежде всего для понимания и выражения мысли, а в связи с этим и для лучшего осмысления синтаксической конструкции и её пунктуационного (иногда и орфографического) оформления, для усвоения звуковой стороны языка.

Стало быть, речевой слух необходимо для повышения общей культуры устной речи, ибо человек, улавливающий ударения, паузы, мелодику тона, тембр голоса и темп речи с их смыслоразличительными функциями в процессе общения, будет уметь гибко пользоваться ими в своей собственной устной речи, делая её тем самым более точной, выразительной и, следовательно, действенной.

На речевой слух учащихся особенно надо опираться при изучении синтаксиса и пунктуации.

Чтобы показать, какое значение имеет речевой слух учащихся в деле изучения синтаксиса и пунктуации, а также развития навыков правильной русской речи и выразительного чтения, обратимся к примерам.

А. Студенты могут знать правила о том, что в сложно подчиненном предложении придаточное отделяется от главного запятой, что после слов автора перед прямой речью в этом случае начинается с большой буквы и заключается в кавычки. Но при записи под диктовку учителя примера Сережа спрашивает: «Где мы будем отдыхать в этом году летом?» Студенты могут поставить знаки препинания по-разному. Одни поставят так, как показано выше. Другие напишут следующим образом: «Сережа спрашивает, где мы будем отдыхать в этом году летом».

От чего зависит в данном случае различная постановка знаков препинания, если учитель правильно и отчетливо в интонационном отношении прочитал пример и если все пишущие знают соответствующие пунктуационные правила и могут их применять? Только от одного: один имеют более развитой речевой слух и поэтому правильно уловили и правильно написали; другие имеют недостаточно развитой речевой слух, поэтому уловили не интонацию предупреждения, с которой читался этот пример, а интонацию подчинения и неправильно его написали.

Б. Предложение Он верно меня понял может иметь два смысловых оттенка. И эти смысловые оттенки в приращении определяется только интонацией. Если в этом предложении слово верно будет произнесено с интонацией вводности и логическое ударение будет сделано на слове понял, то пишущий уловит через интонацию вводное значение слова верно (в смысле «вероятно») и выделит его запятыми. В таком случае это предложение будет иметь следующее значение: Он вероятно, меня понял. Если же в этом предложении слово верно будет произнесено без интонации вводности и с логическим ударением, то это предложение будет иметь другое значение: Он правильно меня понял. В этом случае пишущий слово верно не выделит запятыми.

В подобных примерах интонация как важнейшее синтаксическое средство выражения смысловых отношений играет большую роль. Поэтому без наблюдения над интонацией, без учета её (а для этого требуется наличие развитого речевого слуха) нельзя правильно поставить обучение учащихся пунктуации.

Речевой слух необходим и слушающему, и говорящему, и читающему, и пишущему (при записи под диктовку, при конспектировании лекций, докладов и т.д.), т.е. каждому человеку, так как в жизни ему приходится и писать, и читать, и говорить, и слушать других.

Познавательная работа студентов, обладающих относительно слабым речевым слухом, значительно затрудняется на всех уроках и всем учебным дисциплинам, особенно на уроках русского языка и литературы.

Многолетний опыт преподавателей дает основание утверждать, что работа по развитию речевого слуха учащихся значительно облегчает и делает более эффективным весь процесс обучения русскому языку, обеспечивая при этом большую экономию времени и сил как учащихся, так и учителя.

Важно как можно раньше выявить студентов со слабым речевым слухом и в дальнейшей работе уделять им особое внимание. Это работу лучше всего проводить в плане развития выразительной устной речи и выразительного чтения как на уроках русского языка, так и на уроках литературы. Правильная постановка обучения учащихся выразительному чтению и выразительной устной речи является хорошим методическим средством для развития речевого слуха.

Уместно отметить, что на уроках русского языка и литературного чтения выразительное чтение как средство эстетического воспитания будет тем более эффективным, чем более развитым речевым слухом будут обладать учащиеся.

3. Принцип выразительного «чтения» знаков препинания.

Выразительно «читать» знаки препинания – это значит с помощью знаков препинания установить правильное понимание текста (в соответствии с замыслом автора) и на этой основе читать его, соблюдая необходимую интонацию.

Ввиду того что под пунктуационной грамотностью следует понимать не только умение правильно, точно употреблять знаки препинания при письме, но и умение выразительно «читать» их, необходимо систематически работать над выразительным «чтением» знаков препинания.

Иногда полезно проводить и специальные упражнения по выразительному «чтению» знаков препинания в плане занятий по развитию речи, например, дать учащимся задание приготовить для выразительного чтения уже изученный ранее текст. При этом обязательным условием является осмысление отрывка в целом и каждой фразы и слова в отдельности, что невозможно, если не разобраться в назначении знаков препинания в нем. А осмысление назначения знаков препинания в тексте непосредственно с практическим повторением соответствующих правил пунктуации и выработкой необходимых пунктуационных навыков.

Возникает вопрос: не помешает ли интересам литературного чтения задание, связанное с пунктуацией?

Данные специально проведенного с этой целью эксперимента показывают, что подготовка к выразительному чтению с учетом пунктуации не только не мешает, но, напротив, поможет и более правильной постановкой занятий по выразительному чтению, и более осмысленному изучению самого литературного материала.

4. Принцип развития навыков расстановки знаков препинания в процессе письма

Как показывают наблюдения, значительное количество пунктуационных ошибок допускаются учащимися потому что они ставят знаки препинания не в процессе письма, а после того, как напишут все предложения или (что ещё хуже) всю работу – контрольный диктант, изложение, сочинение и т.д.

Такой способ пунктуационного оформления нарушает естественный процесс письма, так как при этом пунктуация как один из важных элементов письменной речи используется не современно.

Процесс расстановки знаков препинания при письме довольно сложен: он опирается одновременно на точное и прочное знание самого пунктуационного правила и на умение свободно, быстро и безошибочно анализировать предложение с точки зрения смысловых и

синтаксических отношений между словами, предложениями (если оно сложное) и частями предложения, а также с точки зрения его строения, состав и типа.

Следовательно, постановка знаков препинания при письме связана с сознательным и быстрым применением пунктуационных правил. Поэтому успешное развитие пунктуационных навыков возможно лишь при условии систематического применения пунктуационных правил в процессе письма, т.е. в естественных условиях письма.

Нужно при этом также учитывать, что студенты, которые ставят знаки препинания не в процессе письма, часто забывают вернуться к тем местам, где они не поставили необходимого знака. Кроме того, если такие студенты пишут под диктовку большой текст, то они не могут запомнить интонации, с которой читает текст диктующий. А в некоторых предложениях как раз в зависимости от интонации могут быть пунктуационные варианты. Надо учитывать, разумеется, что интонационные варианты в устной речи и пунктуационные в письменной обусловлены смысловым содержанием подобных предложений, например:

1) Я остановился в недоумении, оглянулся. (Тургенев) Я остановился, в недоумении оглянулся.

2) И вспомнил он свою Полтаву, обычный круг семьи, друзей, минувших дней богатство, славу и песни дочери своей. (Пушкин) – И вспомнил он свою Полтаву, обычной круг семьи друзей, минувших дней богатства, славу и песни дочери своей. – И вспомнил он свою Полтаву, обычной круг семьи, друзей минувших дней, богатство, славу и песни дочери своей.

Объяснение пунктуационных вариантов в подобных предложениях связывается с интонационно – смысловым анализом их.

Таким образом, важно с самого начала обучения пунктуации приучить учащихся расставлять знаки препинания своевременно, т.е. в процессе письма, для чего целесообразно проводить и специальные упражнения.

5. Принцип тщательно продуманной регулярной работы над пунктуационным правилом по его осмыслению, запоминанию и применению в процессе выполнения разнообразных письменных и устных упражнений в определенной системе.

Осмысление, запоминание и применение пунктуационного правила взаимосвязаны и взаимообусловлены.

Работа по усвоению пунктуационного правила обязательно должна проходить **три ступени**: первая ступень связана с осмыслением правила, вторая – с запоминанием его, третья – с выработкой навыка применения каждого правила.

ЛИТЕРАТУРА

1. АБАКУМОВ С.И. Методика пунктуации, изд.4-е, М., 1954, Методика пунктуации, М., 1947
2. ФИРСОВ Г.П. Об изучении синтаксиса и пунктуации в вузах, М., 1961,
3. Наблюдения над звуковой и интонационной стороной речи на уроках русского языка, М., 1959
4. БАЛГИНА Н.С. РОЗЕНТАЛЬ Д.Э. ФОМИНА М.И. ЦАПУКЕВИЧ В.В. М., 1961
5. Современный русский язык, ТЕКУЧЕВ А.В. – Методика русского языка в Средней вузах, изд. 2-е, М., 1970
6. ДОБРОВОЛСКИЙ В.А. – О Развитии логического мышления учащихся 5-7 классов на занятиях русским языком, М., 1956
7. ШАПИРО А.Б, Основа русской пунктуации, М., 1956
8. ФИГУРОВСКИЙ А.И. Обучение школьников пунктуации связного текста. Русский язык в вузах, 1970. №1.

XÜLASƏ

Məqalədə yazılı nitqin formalaşmasında və inkişafında linqvistik əhəmiyyət kəsb edən durğu işarələrinin öyrənilməsi və yazıda düzgün işlədilməsi problemi araşdırılır.

Müəllif durğu işarələrinin mənimsənilməsinin rus dili müəllimliyi ixtisasında ilk kursdan , qrammatikanın öyrədilməsinə başlanılmasından öyrədilməsinin zəruriliyini əsaslandırır, bu ixtisasda müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı, müvafiq olaraq yazı və oxu vərdişlərinin formalaşdırılmasına yönəlmiş materiallardan geniş istifadə etməklə yerinə yetirilməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Mövzunun işlənməsində cəlb olunan bədii mətn parçaları qrammatik qaydada durğu işarələrinin yerli – yerində və düzgün istifadə edilməsi problemin həllinə lazımi şərait yaradır.

Elmi cəhətdən əsaslandırılır ki, yazıda durğu işarələrinin tətbiqini düzgün aparılması intonasiyası əsasında qurulmalı, şifahi nitq əsasında , danışq zamanı edilən pauzalara riayət olunmalıdır. Yazılı və şifahi nitqin belə əlaqəli tətbiqi ilə durğu işarələrinin öyrədilməsi problemi tələbələrdə həm durğu işarələrinin lazımınca öyrədilməsinə, həm də onların nə məqsədlə istifadə olunmasının düzgün dərk edilməsinə şərait yaradar.

ABSTRACT

In the article the problem of punctuation being linguistic important in the development and forming of the written speech and using correctly in writing is investigated.

The author indicates the necessity of learning from beginning of teaching grammar from first course of the speciality russian of possessing of punctuations? Considers the fulfilling using detailed materials based on the forming of the writing and reading habits during studing various subjects .

Pieces of art (fiction) texts used in the article find situation in the solving the problem of using correctly punctuations grammarly.

It is indicated scientifically that, in writing accuracy of puntuations must be based on the intonation , must be obeyed the pauses in speaking.

The problem of teaching punctuations with the relation of written and oral speech helps students to realize using punctuations accurately, and also teaching punctuations.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
V.Rzayev

TALEH XƏLİLOV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**x.taleh@gmail.com*

UOT:373

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA QADIN TƏHSİLİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, təhsil, məktəb, qadın, savad*

Ключевые слова: *Нахичевань, образование, школа, женщины, образование*

Keywords: *Nakhchivan, education, school, women, reading and writing*

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadınların təhsilə cəlb olunması Rusiya və Avropa ölkələrinə nisbətən çox çətin idi. Çünki bu dövrdə qadın təhsili ilk növbədə qadın azadlığı problemi ilə sıx bağlıydı. Demək olar ki, bütün Şərqi qadınlarında olduğu kimi Azərbaycan qadınlarının təhsil məsələləri maarifpərvər ziyalıları əsrlər boyu düşündürmüşdür. Ona görə ki, bu dövrdə qadınlar ictimai həyatdan təcrid edilmişdir. Onların işləri yalnız ev işləri görməkdən ibarət idi. Qadınların belə vəziyyəti onların əl-qolunu bağlamış, zehinlərini kütləşdirmiş və əqli inkişafdən geridə qalmışlar. Digər tərəfdən müsəlman məişətində qanun halına keçən bir sıra dini-fanatizm adət və ənənələr qadınları kölə halına salmış, qadına məxsus hüquqlardan məhrum etmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycanda qadın hərəkatı yaranır, «yeni qadın» tipi, yeni maarifçi qadınlar meydana gəlirdi (15).

XX əsrin əvvəllərində qadın təhsili məsələləri Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayında da müzakirə olunmuşdu. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Fərrux Rüstəmov “Azərbaycan məktəbi” jurnalında dərc olunmuş “Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayı” adlı məqaləsində yazır: “Müsəlman müəllimləri üçün pedaqoji kurslar açmaq, hər şəhərdə rus-Azərbaycan qız məktəblərinin açılması və qadın təhsilinin inkişaf etdirilməsi gündəlikdə daha çox müzakirə edilən müddəalardan olmuşdur” (18, 35-36). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində xalq maarifində vahid sistem olmadığı kimi, qadın təhsilində də sistemlilik aşağı səviyyədə idi. Ona görə ki, bu dövrdə bütün Qafqazda olduğu kimi, Naxçıvanda da qadınların təhsili tamamilə unudulmuşdu. Demək olar ki, bütün Azərbaycan üzrə “Müqəddəs Nina” qız məktəbindən başqa düzgün təşkil edilmiş ikinci bir məktəb olmamışdır.

XIX əsrin ortalarından etibarən ölkədə əmələ gələn ictimai və iqtisadi canlanma mövcud hakimiyyətin qadın təhsili ilə maraqlanmağa vadar edirdi. Beləliklə, 30 may 1858-ci il tarixdə Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi (XMN) ilk dəfə olaraq qız məktəblərinin nizamnaməsini təsdiq etdi (5, 57-55). Həmin nizamnamədə qız məktəbləri I və II dərəcəli olmaqla iki dərəcəyə bölünür. Bu məktəb təhsil müddətlərinə görə də bir-birlərində fərqlənirdilər. Məsələn, II dərəcəli məktəbdə təhsil müddəti 3 il olduğu halda, I dərəcəli məktəbdə 6 il göstərilir.

Qeyd edək ki, hər iki məktəb qadınları düzgün tərbiyə etmək, onlara dini, əxlaqi və əqli tərbiyə vermək əsas məqsədlərindən idi. Məktəblər Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi (XMN) tərəfindən müəyyən edilmiş və təsdiq olunmuş vahid bir proqram əsasında fəaliyyət göstərirdi. Amma çox təəsüf ki, bu nizamnamə yalnız iki il qüvvədə qala bildi. Daha sonra isə bu nizamnamə 1860-cı il may ayının 10-da qəbul edilmiş yeni bir nizamnamə ilə əvəz olundu. Xoşbəxtlikdən həmin nizamnamə özündən əvvəlki nizamnamədən heç də fərqlənmirdi. Lakin bu yeni nizamnamənin bir fərqi ondan ibarət idi ki, yerli şəraitə və imperiyaya daxil olan müxtəlif xalqların adət-ənənəsini və eləcə də mədəni tələblərini nəzərə almamışdır. Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi bu

nizamnamədə qız məktəblərinin açılması ilə bağlı aşağıdakı bir neçə müddəni göstərmişdi:

1. Qadın tədris müəssisələri əsasən tədris idarələri himayəçilərinin sərəncamında olmalı idi.
2. Açılan bütün qadın məktəbləri dinindən və irqindən asılı olmayaraq hər bir qız uşağının oxuması mümkündür.

3. Açılan bütün qız məktəbləri bir və iki dərəcəli olmamaq etibarilə iki hissəyə bölünməli idi. Bundan başqa 24 may 1870-ci il tarixində Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi (XMN) qız gimnaziya və progimnaziyalarının yeni nizamnaməsini təsdiq etdi (5, 93). Bu nizamnamədə gimnaziya 7 sinfə bölünmüş, təhsil müddəti isə 7 il təyin olmuşdu. Buraxılış sinfində təhsil gimnaziya rəhbərliyini qane etmədiyi halda əlavə səkkizinci sinfin açılmasına icazə veriliridi. Səkkizinci sinfdə təhsil müddəti bir, zəruri olduqda isə iki il göstərilmişdi. Gimnaziyalardan fərqli olaraq progimnaziyalarda təhsil müddəti ayrı-ayrılıqda hər sinfdə bir il olmaqla 3 sinfdən ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qadın gimnaziyası tələbələrinin sayı oğlanların sayının orta hesabla 31,5 faizini təşkil edirdi. Gimnaziyada təhsil alan qızların 2,8 faizi azərbaycanlı qızların payına düşür.

Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə baxmayaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda xalq məktəblərinin sayı artmağa başlamış bir sıra kəndlərdə yeni məktəblər açılmışdır. Bu dövrdə Naxçıvan maarifçilik hərəkatının ən səciyyəvi cəhətlərindən biri müsəlman qızların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsi oldu. Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk dəfə olaraq Eynəli bəy Sultanov qadın azadlığı mövzusunda iki pərdəli «Tatarka» (Azərbaycan qızı) adlı komediya yazaraq onu Naxçıvanda tamaşaya qoymuş, C. Məmmədquluzadə, M. T. Sidqi qadın azadlığı məsələsini çox ciddi milli və ictimai məsələ kimi irəli sürmüşdülər.

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan maarifpərvərləri qadın təhsili məsələsini daha cəsarətlə irəli sürür, hətta bu sahədə ilk addımlarını da atırdılar. Görkəmli maarif xadimləri mövhumatla mübarizə apararaq, qız məktəblərini açmaq və açılan qız məktəblərində müsəlman qızlarının oxumalarına çalışırdılar. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın tanınmış ziyalıları qadın azadlığı və təhsili uğrunda apardıqları mübarizədə tək-cə praktik fəaliyyətlə və ədəbi-bədii yaradıcılıqla kifayətlənməmişlər. Eyni zamanda onlar qadın təhsili probleminin nəzəri məsələlərinə dair məqalələrlə də çıxış etmişlər.

E. Sultanovun «Tatarka» (Azərbaycan qızı) əsəri bütün gənc, gözəl və nəcib əxlaqlı qadınlara həsr olunmuşdur. Qeyd edək ki, E. Sultanov bu əsəri real hadisələr əsasında qələmə almışdı. Müəllifin özünün dediyi kimi bu əsərdə cərəyan edən hadisələr XIX əsrin sonlarında kiçik əyalət şəhərlərinin birində baş vermişdi. E. Sultanov eyni zamanda “Qadın”, “Sahib və əşya” və “Nə düzdür düzdür” kimi əsərlərində də qadın azadlığı və qadın təhsili məsələlərinə toxunmuşdu. O yazırdı: “Mən hər cür təcavüzkarlığa, hər cür təzyiqa və cinsindən asılı olmayaraq insan azadlığının məhdudiyətinə nifrət edirəm. Müsəlman qadınlарının hüquq bərabərliyini açıqcasına təbliğ etdiyim üçün məscid minbərlərindən mənə lənət yağdırırdılar” (12, 36). Qeyd etmək lazımdır ki, qadın azadlığı problemi onun publisistik fəaliyyətində də mühüm yer tuturdu. Onun bu istiqamətdəki fəaliyyəti daha dəqiq desək 1905-1907-ci illər rus inqilabından sonra daha da güclənmişdir.

Qeyd edək ki, XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq demokrat yazıçı, görkəmli mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvanda qadınlарın ağır və dözülməz həyat tərzlərini görürdü. Naxçıvan qadınlарının ictimai həyatdan və təhsildən kənar qalmaları onu daim düşündürürdü.

C. Məmmədquluzadə 1893-cü ilə Nehrəm kəndində müəllim işləyərkən çox çətinliklə də olsa 8 nəfər qız uşağını təhsilə cəlb edə bilmiş onlar üçün sinif açmış, o cümlədən bacısı Səkinə Məmmədquliyevanı da təhsilə cəlb etmişdir (4, 169-170). Qeyd edək ki, C. Məmmədquluzadə yazdığı felyeton və hekayələrində qadınlарın ağır vəziyyətini daima diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, qadınlарın savadsızlığını “Molla Nəsrəddin” jurnalında daha açıq və aydın şəkildə ifadə etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycanlı qızların ölkədən kənarında açılan məktəblərində təhsil almalarını hər zaman təbliğ etmişdir. Bu baxımdan jurnalın 1909-cu il tarixli 28-ci sayında deyilir: “Biz müsəlmana fərzdır, nəinki, oğlan məktəbi, xeyir, bizlərə vacibdir qız məktəbi, çünki balalarımızın tərbiyəsi anaların əlindədir...” (15).

C. Məmmədquluzadə ömrünün sonlarında “Şərq Qadını” jurnalının yubleyi münasibəti ilə jurnalın redaksiyasına göndərdiyi bir məktubunda aşağıdakı sözləri yazmışdı: “Bütün ömrümdə

vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Şərq qadınının dərini mən hamıdan artıq anlaya bilərəm. O, mənim köhnə dərdimdir” (4, 19-20). M. T. Sidqi bu əsərində qızlara təhsil vermək və qadınların mədəni səviyyəsini yüksəltmək lazımdır. O, bütün pedaqoji fəaliyyəti dövründə təhsilli qadınları, var-dövlət düşkünü olan qadınlardan üstün tutur. Böyük pedaqoq, maarifpərvər Məhəmməd Tağı Sidqi qadın təhsilinə ciddi fikir vermiş, onların azad, təhsilli olmalarına qayğı göstərmiş, qadın hüquqlarının müdafiəsi uğrunda onları mübarizəyə səsləmişdir (11, 216). M. T. Sidqi isə Naxçıvan qəzasında 1896-cı ildə ilk dəfə müsəlman qız məktəbi açmağa nail olmuş, lakin müxtəlif çətinliklər və maneələr ucbatından məktəb 1902-ci ildə bağlanmışdı (14, 23). M. T. Sidqi yazdığı “Qızlara hədiyyə” və “Əxlaq nümunələri” dərsliklərində, eləcə də “Rübabə”, “Sitarə və xalası” və “Analar bəzəyi” məqalələrində qadın təhsili məsələlərinə toxunur. Tarix elmləri doktoru Sabir Məmmədov dissertasiyasında yazır: “Qızlara hədiyyə” əsərində müəllif tərbiyəli, mədəni anaları təqdir edir, onların necə ulvi alicənab xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərirdi” (13, 63).

Qeyd edək ki, əsasən 1905-1907-ci il rus inqilabı və 1905-1911-ci illərdə İranda və Türkiyədə başlanan demokratik hərəkat Naxçıvanda qadınların təhsilə cəlb olunmasında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu (6, 47-48). H. Cavid də yazdığı əsərlərində qadın təhsili məsələlərinə toxunmuşdu. O, qızlarımızın təhsilə almasını dönə-dönə qeyd etmiş, oğlanlarla yanaşı qızlarında məktəblərdə oxumalarının vacibliyini bildirmişdir. O, yazırdı: “Bir çox mübarək ağızlar, qadınların tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaqlarını söyləməkdən çəkinməyirlər, əcaba məktəb, təlim və tərbiyə insana itaətsizlikmi öyrədir? Yaxud insanıyyət, şəfqət, mərhəmmət, nəzafət-övlada məhəbbət, böyüklərə itaət nə olduğunu təlim edər? Bir də cəbrə təzyiq nə hacət, arıq iyirmi ilə otuz hısb etmək üçün anaların təsbihləri ilə, qızların barmaqlar ilə komediya çıxarmaları çəkilir bir dərd deyildir. Azacıqda utanıb qızarmalıyıq” (8, c.2, 200-201). H. Cavidin qadın təhsili ilə bağlı olan şeirlərinin içərisində “Qız məktəbində” şeiri diqqəti daha çox cəlb edir. Dahi mütəfəkkir bu şeirində Gülbaharın timsalında qadın təhsilinin ümumi səciyyəsini daha ətraflı işıqlandırmış və təhlil etmişdir. Həmin şeiri tədqiqatda verməyi məqsədəuyğun bilirək:

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənın anan, baban varmı?
- Nasıl, zənginmidir baban?
- Əvət, zəngin, bəyzadə...
- Öylə isə geydiyın geyim nəçin böylə sadə?
- Yoqmu sənın incilərin, altın biləzıklərin?
- Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...
- Var əfəndim, var... lakin
- Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,
- Pəki dođru söz... Bu dünyada sənın ən çoq sevdıyın
- Kimdir, quzum, söylərmısın?
- Ən çoq sevdıyım ilkin
- O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.
- Sonra kimlə?
- Sonra onun göndərdıyı elçilər.
- Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?
- Var...
- Kimdir onlar?

Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar... (7, c.1, 49).

Yuxarıda adlarını sadaladığımız bu mütəfəkkirlər qadın təhsili və azadlığı problemini dərinədən bilən bir nəzəriyyəçi-pedaqoq kimi çıxış etmişlər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, gələcək nəsillərin xoşbəxtliyi, ana və bacılarımızın təhsil dərəcəsiindən asılıdır. Ona görə də onlar özlərinin insanpərvərlik borcu kimi qadınların maariflənməsi və mənəvi azadlığı uğrunda dönmədən və yorulmadan mübarizə aparmışlar.

Qeyd edək ki, Naxçıvanda qadınların təhsili məsələsinə digər naxçıvanlı mütəfəkkirlər kimi, Qori Müəllimlər Seminariyasının naxçıvanlı məzunu Əbülqasım Sultanovu da düşündürmüşdür. O,

qadınların təhsil almaları haqqında belə demişdi: “Hər bir ata və ana gərək axırını köynəyini satıb balalarına elm versin. Çünki elm insanı adam edib, hörmət sahibi edər. Qızlar elm öyrənməlidirlər ki, ana olanda öz balalarına tərbiyə veribpərvəriş etsinlər” (9, 99).

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda qadınların təhsilə cəlb olunmasında Ə. Sultanovun da rolu olmuşdu. O, ilk növbədə öz iki qızını – Dilbər və Süsən Sultanovaları Naxçıvandakı rus-tatar məktəbində oxutdurmuşdur. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, bu qızlar Naxçıvanda ilk qadın müəllimələrdən olmuş, 1920-ci illərdə Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında, savadsızlığın ləğvində, qız teatrının təşkilində müəyyən xidmətlər göstərmişdir. Həmçinin bu qızların özləri də teatr tamaşaları vermiş, aktyor kimi iştirak etmişlər. Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan bölgəsində qadın təhsilinin zəruriliyini dərk edən Naxçıvan maarifpərvər ziyalıları ölkədə qız məktəblərinin yaradılmasına xüsusilə də fikir verirdilər. Qeyd edək ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ziyalılarının qadın təhsili uğrunda mübarizəsi get-gedə genişlənirdi. Onların bir hissəsi öz həmvətənlərinin dini görüşlərini nəzərə alaraq və orada yalnız qadın müəllimlərinin dərslər deməsi şərti ilə açmağı məqsədə daha müvafiq hesab edirdilər. Belə ki, naxçıvanlı ziyalıların bir dəstəsi isə bu sahədə praktik addım atmağa çalışır və imkan daxilində qızların düzgün təşkil edilmiş dünyəvi məktəblərə cəlb edilməsinə cəhd edirdilər. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qadınlar arasında maarif nurunun yayılmasında kişilərlə yanaşı, ziyalı qadınlar da mühüm xidmətlər göstərmişlər. Görkəmli H. Z. Tağıyevin qız məktəbini bitirmiş Nazlı xanım Tahirova 1912-ci ildə Naxçıvan şəhərində qız məktəbinin təşkil edilməsinə nail olmuşdur (16, 4). Lakin rəsmi arxiv sənədlərində Naxçıvan bölgəsində ilk qız məktəbinin 1870-ci ildə Əylis kəndində açıldığı göstərilmişdir (17, 133). Göstərilən dövrdə Naxçıvan bölgəsində qadınların elmə və təhsilə maraqlarının güclənməsində, əslən Naxçıvanlı olub Avropada ali təhsil almış ilk qadın Leyla xanım İsa Soltan qızı Şahtaxtınskinin böyük rolu olmuşdur. O, İsveçrədə Lazonna Universitetinin tibb fakültəsinə qəbul olmuşdur. Lakin çox təəssüf ki, Leyla xanım buradakı təhsilini başa vura bilməmiş, 1907-ci ilin dekabr ayının 17-də soyuqdəymədən dünyasını dəyişmişdir (1, 21-22). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş Nazlı xanım Tahirova-Nəcəfovanın adı xüsusi ehtiramla yada salınmalıdır. O, Bakıda H. Z. Tağıyevin açdığı rus-müsəlman qız məktəbini bitirmiş (1908-ci il), bir müddət İrəvanda H. Nərimanbəyovun məktəbində müəllimlik etmiş, 1912-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvan şəhərinə köçmüş, elə həmin ili də burada qız məktəbi təşkil etmişdir (2, 201-202). Qeyd edək ki, Nazlı xanım bu məktəbdə qadınların maariflənməsi uğrunda yorulmadan çalışmış, Rəşid bəy Əfəndiyevdən sonra (1917-ci ildən etibarən) Naxçıvan türk-qız məktəbinə müdir təyin edilmiş, 1920-ci ilin oktyabr ayınadək bu məktəbdə işləmişdir. Onun bu məktəbində gələcəkdə Naxçıvanda maarifin və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynayacaq bir sıra qadınlar o, cümlədən G. Kəngərli, B. Naxçıvanskaya, D. Sultanova, S. Sultanova, X. Vəzirova F. Şeyxova və başqaları təhsil almışdır. Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında xüsusi rolu olmuş Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında xüsusi rolu olmuş qadınlardan biri də Xədicə xanım Səfərəliyeva – Cəfərova olmuşdur. O, ilk təhsilini Naxçıvan şəhərində almış, Bakıda H. Z. Tağıyevin qız məktəbini bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıdaraq bacısı Tərhan xanımla öz ata evində iki otaq ayıraraq qızlar üçün məktəb açmışdır. Rəsmi arxiv sənədlərinə nəzər salsaq onda görürük ki, onun açdığı bu məktəb dörd il fəaliyyət göstərmiş, fəaliyyət göstərdiyi bu illər ərzində cəmi 31 nəfər qız uşağı təhsil almışdır (3, 135). Qeyd edək ki, Naxçıvan da maarif həyatında böyük rol oynamış B. Kəngərli, X. Mahmudova, S. Novruzova, A. Kələntərli, X. Səfərəliyevanın yetirmələri olmuşlar. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Abbasova tədqiqat işinin monoqrafiyasında yazır: “Naxçıvan qadınlarının maarif və mədəni səviyyəsinin artırılmasında 1920-ci ildən sonra Muxtar Respublikada təşəkkül tapmağa başlamış mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin, kitabxanalar, klublar, qiraət komaları, qırmızı guşələr və s. mühüm rol oynadı” (1, 28). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində qadın təhsilinin inkişafında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 25 dekabr 1920-ci il tarixli dekreti ilə, 1921-ci il mart ayının 1-də Bakı şəhərində açılan “Birinci Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutu”nun da rolu olmuşdu (10, 12). Çox keçmədi ki, “Birinci Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutu” Azərbaycan Xalq Komissarlıq Sovetinin 29 noyabr 1922-ci il tarixli

dekreti ilə Qadın Pedaqoji İnstitutuna çevrildi. Direktorluq vəzifəsi Sara xanıma tapşırılan bu institutu 1923-1924-cü tədris ilində 17 nəfər qadınla ilk buraxılışını verdi (14, 15-16). Qeyd edək ki, 1920-1921-ci tədris ilində Naxçıvan bölgəsində oxuyan azərbaycanlı qızların sayı 100, 1921-1922-ci tədris ilində isə 860 nəfərə çatmışdır. XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvanda maarif sahəsində əldə edilən nailiyyətlərdən biri də qadınların savadsızlığının ləğv edilməsi oldu. Nəzərə alsaq ki, sovetləşməyə qədər Naxçıvanın qəzalarında qadınların 98-99 %-i savadsız idi, bu işin nə qədər önəmli olduğu aydın olur. Qeyd edək ki, Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində qadın müəllimlər hazırlanması üçün xüsusi qadın pedaqoji kursları da açılmışdı. İlk kurslardan biri 1922-ci ilin noyabrında fəaliyyətə başlamış və orada cəmi 60 nəfər qadın müəllimə hazırlanmışdır (3, 47). Sonda onu qeyd edək ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanda qadın təhsilinin zəruriyyəti təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də özünü göstərir. Bu dövrdə Naxçıvanda maarif sahəsində ən mühüm hadisələrindən biri, heç şübhəsiz ki, qadınların təhsilə kütləvi cəlb edilməsi oldu. Bu qadın təhsilinin demək olar ki, olmadığı Naxçıvanda əsl mədəni inqilab olmuşdur. Ona görə ki, bir sıra qabaqcıl maarif xadimləri işlədikləri məktəblərə oğlanlarla yanaşı qızları da cəlb edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov S. Z. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatının inkişaf tarixi. Bakı, MBM, 2007, 167 s
2. Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı (1920-1927). Bakı, Azərnəşr, 1928, 128 s
3. Cəfərov H. R. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı, Elm və təhsil, 2011. 544 s
4. Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2010, 196 s
5. Əhmədov H. M. XIX əsr Azərbaycan məkbəti. Bakı, Maarif, 2000, 366 s
6. Hacıyev İ. M., Quliyev Ə. A. Tarihte ve günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Universitesi Basım evi, 1998, 92 s
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 256 s
8. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə. II c., Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 352 s
9. Hüseynzadə R. L. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının naxçıvanlı məzunları. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2010, № 1(635), s. 98-105
10. İbrahimov F. N., Hüseynzadə R. L. Pedaqogika: Dərslik. 2 cildə. II c., Bakı, Mütərcim, 2013, 548 s
11. Qədimov Ə. N. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Çarşıoğlu, 2004. 152 s
12. Maqşudov İ. Q. Eynəli bəy Sultanovun həyat və yaradıcılığı: Fil. elm. ...dis. Bakı, 1963, 226 s
13. Məmmədov S. S. Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin ikinci yarısı-1920-ci ilə qədər): Tar. elm. dok. ...dis. Bakı, 1996, 189 s
14. Mollayev İ. A. Naxçıvan MSSR-də xalq maarifinin inkişafı. Bakı, Bilik cəmiyyəti, 1983. 31 s
15. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1909-cu il, № 28
16. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv, F.3, siy.1, iş 22/26, v.2-5
17. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv, F.4, siy.1, iş 180/307, v.131-136
18. Rüstəmov F. A. Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayı, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2006, № 6, s. 35-36

ABSTRACT

Taleh Khalilov

The end of the nineteenth century, the nature of education and the problems of women in the early twentieth century in Nakhchivan

The article of the nineteenth century and early twentieth century in Nakhchivan nature of women's education and the problems have been studied and drawn scrutiny. It was determined that one of the most important events of this period, the Nakhchivan field of education, no doubt, was the involvement of women in education. The education of women is almost a cultural revolution, there was Nakhchivan. At the beginning of the nineteenth century and early twentieth century,

Russia and European countries are involved in the education of women was very difficult comparison. Because, first of all in women's education and rights of women in this period closely connected with the problem. Almost all the women in the east as well as the education of women for centuries thought of enlightened intellectuals. Therefore, during this period, women have been isolated from public life. Their work was to see only household chores. So the situation of women, their hands tied, their minds were behind and mental development. On the other hand, passing into law a number of religious fanaticism traditions instilled enslaved women, women's rights were denied.

РЕЗЮМЕ

Талех Халилов

Конец девятнадцатого века, характер образования и проблемы женщин в начале XX века в Нахчыване

Статья девятнадцатого века и в начале XX века в Нахчыванской природе женского образования и проблемы были изучены и обращается внимания. Было установлено, что один из самых важных событий этого периода, Нахчыванской области образования, без сомнения, был вовлечение женщин в сфере образования. Образование женщин почти культурная революция, была Нахчыван. В начале девятнадцатого века и в начале двадцатого века, Россия и европейские страны участвуют в образовании женщин было очень трудно сравнение. Потому что, в первую очередь в области образования женщин и права женщин в этот период тесно связано с проблемой. Почти все женщины на востоке, а также образование женщин в течение многих столетий считалось просвещенных интеллектуалов. Поэтому, в течение этого периода, женщины были изолированы от общественной жизни. Их работа была, чтобы увидеть только по дому. Так положения женщин, их руки связаны, их умы были позади и умственного развития. С другой стороны, переходя в законе ряда мусульманских религиозный фанатизм традиции привили порабощенных женщин, права женщин было отказано.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
V.Rzayev

VƏLİ ƏLİYEV
XƏYALƏ ƏMİROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:373

TƏRBİYƏVİ İŞLƏRİN MÜƏLLİMİN PEŞƏ KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU VƏ YERİ

Açar sözlər: *Tələbələr, müəllim hazırlığı, peşə keyfiyyətləri, tərbiyəvi işlər*

Gələcək müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasında və onlarda bir sıra zəruri keyfiyyətlərin yaradılmasında tələbələrə aparılan tərbiyəvi tədbirlər xüsusi yer tutur. Belə tədbirlərin aparılması bir tərəfdən tələbələrin özlərinin tərbiyəlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə, ikinci tərəfdən isə gələcək müəllim üçün lazım olan bir sıra peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Buna görə də tələbələrə aparılan tərbiyəvi işlərdə bu istiqamətlərin hər ikisi nəzərdə tutulmalı və elə tədbirlər aparılmalıdır ki, onlar gənc nəsildə həm bir sıra mənəvi keyfiyyətlər, həm də zəruri peşə keyfiyyətləri aşılaya bilsin. Bu baxımdan ali pedaqoji məktəb-lərdə aşağıdakı tərbiyəvi tədbirlərin aparılmasını məqbul hesab etmək olar:

- Müəllimin zəruri peşə keyfiyyətləri üzrə söhbət və mühazirələrin təşkili;

- Müəllimin peşə keyfiyyətlərinə həsr olunmuş disputların keçirilməsi;

- Müəllimin peşə keyfiyyətləri üçün xarakterik olan bədii, publisistik və pedaqoji əsərlərin, həmçinin kinofilm və teatr tamaşalarının müzakirəsi, təhlili və s.

Bunların hər birinin mahiyyət və məzmununa qısa nəzər salmaq.

Müəllim üçün zəruri olan peşə keyfiyyətləri haqqında tələbələrə səmimi və açıq şəkildə aparılan söhbət və mühazirələr mühüm yer tutur. İnandırma üsulunun əsas vasitələrindən olan söhbətlər tələbələrdə bəhs edilən peşə keyfiyyətlərinin müəllim üçün nə dərəcədə zəruri olduğunu dərk etməli və onlarda belə bir inam formalaşdırılmalıdır ki, bu keyfiyyətlərə yiyələnmədən yaxşı müəllim, həqiqi tərbiyəçi olmaq mümkün deyildir. Buna görə də tələbələrə (fərdi və ya qrup formasında) söhbət aparmadan əvvəl ilk növbədə mövzunun düzgün seçilməsinə, söhbətin məqsədmüvafiq olmasına ciddi fikir vermək lazımdır. İkinci, söhbət aparılacaq auditoriyanın səviyyəsi, tələbələrin belə söhbətlərə münasibətləri öyrənilməli, mövzu ilə auditoriya səviyyəsinin uyğunluğuna nail olunmalıdır. Üçüncü, söhbət zamanı nəsihətçilikdən, təsvirçilikdən qaçmaq, söhbətin konkret faktlar, nümunələr əsasında, emosional və təsirli olmasına və səmimi şəkildə aparılmasına diqqət yetirilməlidir (bu tələbələr eyni ilə mühazirələrə də şamil edilməlidir).

“Müəllim şəxsiyyəti”, “Müəllimin pedaqoji mərifəti”, “Müəllimin etikası”, “Müəllimlik və mənəviyyət” və s. mövzularda aparılan söhbətlər bu baxımdan xarakterikdir.

Tərbiyəvi mövzularda mühazirələr mövzu və problem baxımından daha geniş sahə və sistemlilik tələb edir. Buna görə də müəllimlərin peşə keyfiyyətlərinin formalaşdırılması məqsədi ilə elə mövzular seçmək lazımdır ki, bu mövzularda aparılan mühazirələr tələbələrin problem üzrə biliklərinin dolğun və inandırıcı olmasına səbəb olsun və onlarda bu keyfiyyətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərsin. Bu baxımdan “Pedaqoji texnika”, “Pedaqoji prosesdə müəllimin özünə nəzarət yolları”, “Pedaqoji incəsənət”, “Müəllimin ünsiyyət mədəniyyəti” və s. səpkili mövzuların seçilməsi olduqca faydalıdır.

Müşahidə və təcrübə göstərir ki, bu mövzularda aparılan mühazirələrin sonunda tələbələrə onları maraqlandıran suallar və problemlə barəsində fikir mübadiləsi aparmaq, bəzən açıq dialoqlara girmək olduqca faydalı nəticələrə səbəb olur.

Tələbələrlə aparılan tərbiyəvi tədbirlər içərisində müəllimin peşə keyfiyyətlərinə həsr olunmuş müxtəlif mövzularda disputların keçirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Başqa tərbiyəvi tədbirlərə nisbətən disputlar daha çox vaxt və geniş hazırlıq tələb edir. Buna görə də tələbələrlə belə bir tədbirə hazırlaşarkən onların maraq dünyasını, onları düşündürən, narahat edən problemin nəzərə alınmasını da unutmamaq olmaz. Fikrimizcə müzakirəyə elə mövzular çıxarılmalıdır ki, onlar tələbələrdə bir sıra mənəvi keyfiyyətlər haqqında düzgün əqidə və şüurun formalaşmasına təsir göstərməklə yanaşı həmçinin müəllim üçün zəruri olan peşə keyfiyyətləri üzrə də onlarda əqidə və şüurun formalaşmasına səbəb olsun. Bu baxımdan “Müəllimin peşə keyfiyyətləri”, “Müəllimin nüfuzu”, “Müəllim-şagird münasibəti” və s. mövzularda disputların təşkili və keçirilməsini məqsədmüvafiq hesab etmək olar. Belə mövzularda aparılan disputlar tələbələrin mənəvi və pedaqoji baxışlarının və münasibətlərinin səviyyəsini aşkara çıxarmaqla yanaşı onların öz mülahizə, baxış və əqidələrini dəlillərlə, sübutlarla əsaslandırmağa imkan yaradır, onların fikirlərində, mülahizə və baxışlarında zidiyyətləri aşkara çıxarır, problemin həllində düzgün nəticələr çıxarmaqla əsaslandırılmış biliklər əldə etməyə imkan verir. Eyni zamanda belə disputlar bir sıra bacarıq və münasibətlərin formalaşmasına da yaxından kömək edir.

Müəllimin peşə keyfiyyətləri üzrə xarakterik olan bədii, publisistik və pedaqoji əsərlərin, həmçinin kinofilm və teatr tamaşalarının müzakirə və təhlili peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında xüsusi yer tutur. Belə tədbirlərin keçirilməsi zamanı tələbələr təsvir olunan müəllim obrazını təhlil edir, onun xarakterik cizgilərini öyrənir, malik olduğu peşə keyfiyyətlərini xarakterizə edirlər. Müəllimin müsbət keyfiyyətlərinin qiymətləndirməsi tələbələrdə belə keyfiyyətlərin olmasına müsbət motivlər və stimullar yaradır. Həmçinin müəllim üçün xarakterik olmayan mənfi keyfiyyətlərin tənqid olunması, onun mahiyyətinin açılması tələbələrdə bu keyfiyyətlərə qarşı mənfi emosiyaların oyanmasına səbəb olur. Buna görə də tələbələrlə belə tədbirlərin aparılmasına ciddi yanaşmaq, müzakirə ediləcək əsərlərin düzgün seçilməsinə nail olmaq lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, tələbələr arasında keçirilən oxucu konfransları, xüsusi ilə pedaqoji əsərlərin oxunması, müzakirəsi və təhlili tələbələr tərəfindən müəllimin peşə keyfiyyətləri haqqında düzgün təsəvvürlərin yaranmasına, bu keyfiyyətləri qiymətləndirməyə geniş imkan yaradır. Buna görə də pedaqoji yönlü ali məktəblərdə elə tədbirlərin vaxtaşırı olaraq dekanlıqlar, pedaqogika kafedrası və tələbə təşkilatları vasitəsi ilə həyata keçirilməsinə ciddi fikir verilməlidir.

Bu günkü tələbə sabahın müəllimi, tərbiyəçisidir. Ona görə də gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında onların sinif rəhbərlərinin funksiyasını yerinə yetirməyə hazırlanmaları da xüsusi yer tutmalıdır.

Müəllimlərlə və məktəb rəhbərləri ilə apardığımız sorğu göstərir ki, pedaqoji institut məzunlarının 70%-i birinci il sinif rəhbərləri təyin olunurlar.

Lakin aparılmış bir çox tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji universitetlərdə tələbələrin peşə hazırlığı müddətində onlar həm də psixoloji cəhətdən buna çox aşağı səviyyədə hazırlanırlar. Bu da onlarda bir çox zəruri peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bunun da nəticəsində sinif rəhbəri kimi fəaliyyətə yeni başlayan gənc müəllim tərbiyəçilik bacarıqlarının bir çoxundan xəbərsiz olur və onlarda zəruri peşə keyfiyyətlərinin bir çoxu özünü göstərə bilir. Bu isə ali pedaqoji məktəblərdə tələbələrlə bu sahə üzrə hərtərəfli, məzmunlu və sistemli iş aparılmasını tələb edir. Belə işlər bir tərəfdən tələbələrin tərbiyəçilik fəaliyyətinin bir sıra nəzəri bilik və praktik bacarıq və vərdislərinə yiyələnmələrinə, digər tərəfdən isə gələcək müəllimlərin sinif rəhbəri üçün zəruri və xarakterik olan peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N.M, Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika, Pedaqoji universitet və institut tələbələri üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1996, səh, 186-205
2. İlyasov M.İ, Əliyev V.H, Məhərrəmov M.Ə. Təcrübəçi tələbələrin yaddaş kitabçası, Bakı, N.Tusi adına ADPU, 1998, səh.11
3. Mustafayeva R, Qasıмова K. Pedaqogika. 2003
4. Rüstəmov F, Paşayev Ə. Pedaqogika. 2003
5. Ağayev Ə. Pedaqoji fikrimiz, dünənimiz, bu günümüz. Bakı. 2004

ABSTRACT

Vali Aliyev

The part and the role of general professional characteristics in professional preparation of students

This paper deals with the formation problems of general professional characteristics of future teachers during the period of professional preparation. Here in is mentioned that moral and cultural characteristics, general culture, selfcontrol, demanding, pedagogical art and other such general professional characteristics cause the self-understanding and self development in young teachers. Therefore it is necessary to take care of formation of these characteristics.

РЕЗЮМЕ

Вали Алиев

Место и роль качеств педагогов общих профессий в подготовления студентов учителя

В статье обсуждается вопрос о формировании качеств будущих педагогов общих профессий во время подготовления профессий. А также отмечается что, морально-этические качества, общая культура, самонаблюдение, требовательность, педагогическая способность и др качества общих профессий являются причиной поощрения и самосознания у будущих педагогов. Поэтому надо заботиться о формировании этих качеств.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
V.Rzayev

SƏNƏTŞÜNASLIQ

HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:792

TEATR TAMAŞALARINDA RƏNGLƏRİN SƏDASI

Açar sözlər: *Naxçıvan Teatrı, səhnə tərtibatı, teatr rəssamı*

Key words : *Nahchivanckoe Theater, stage design, theater artist*

Ключевые слова: *Нахчыванское театре, сценография, театральные художники*

Teatr incəsənətin bütün növlərinin sintezidir, toplusudur, kütləvi, mürəkkəb canlı, demoqrafik sənət növüdür. İncəsənətin elə bir sahəsidir ki, burada bütün incəsənət, təsviri sənət növlərini görmək olur. Səhnələşdirilən əsərin sözləri ədəbiyyat, tamaşa üçün nota alınmış musiqi, geyimlərdəki, əşyalardakı naxışlar, dekorasiyalar, səhnədə görünən pərdədəki, dekorlardakı rəssam işin, geyimlərin hazırlanması üçün çəkilmiş eskizlər və. s. incəsənət sahələridir. Bunlardan ən geniş və çox zəhmət tələb olunan sahəsi rəssam işidir. Rəssamlıqdan söhbət gedərkən təsəvvürümüzdə kətana rənglərin çəkilməsi, xüsusi texnikalarla real predmetə və hər hansı bir canlıya bənzər şəkildə gözlə qavranan obyektiv surətdə var olan amillər canlanır. Teatr rəssamlığına teatr-dekor sənəti, səhnəqrafiya da deyilir. Milli mədəniyyətimizin mühüm qaynaqlarından birini təşkil edən səhnəqrafya teatr və rəssamlıq sənətini eyni məkanda birləşdirir. Teatr rəssamlığının əsas amilləri obrazlılıq, emosionallıqdır. Bu da tamaşaya qoyulan əsərin ideya və məzmunu, sujet və xarakterlərin vəhdətinə əsaslanır. Teatrda rəssam yaradıcı şəxs olaraq çox əhəmiyyətli bir simadır. Bədii tərtibatın ifadəliliyi bir çox hallarda rəssamın obrazlı təfəkkürünün səviyyəsindən, gücündən, miqyasından və əhatə dairəsinin genişliyindən asılıdır. Teatr rəssamı səhnədə aktyorun ifası ilə ona yeni nəfəs verilən dünyanın yaradıcısıdır. Səhnəyə qoyulan hər bir əsərdə fəlsəfi fikir, sətraltı məna vardır ki, teatr rəssamı o fikri, mənanı başa düşməli və tamaşanın ümumi simasını yarada bilməlidir. Məhz teatr rəssamının ən yüksək xidməti onun düşüncəsi və firçasının gücü ilə tamaşanın ümumi obrazını mükəmməl səviyyədə yaratmaqdan ibarətdir. Teatrda rəssamın verdiyi bədii tərtibatla səhnə üçün yazılmış əsərin tam mahiyyətini, onun ruhunu ortaya qoyur. Teatrda tamaşa başlayan vaxt pərdə açılarda ilk olaraq rəssam işi görünür. Beləliklə tamaşa haqqında ilk sözü də əsərin ideyasına əsaslanaraq özünəməxsus tərzdə çəkdiyi cizgilərin, formaların və firçasından süzülüb gələn rənglərin dili ilə yaratdığı bədii tərtibatla tamaşaçıya məhz teatr rəssamı çatdırır. Bu da tərtibatda çəkilən cizgilər, formalar, qurulan kompazisiya, kolarit, işıq-kölgə, perspektiva, ritm kimi təsvir vasitələri ilə tamlaşır, bütövləşir. Tamaşanın ideya - bədii üslubunu açan, dramaturqun və quruluşçu rejissorun fikrini, məqsədini aydınlaşdıran səhnə tərtibatının mükəmməl kompazisiyasını tapan və onun detallarda və rənglərdə həllinə nail olan rəssam işi daim tamaşanın daha baxımlı, təsirli və yaddaqalan olmasına səbəb olmuşdur. Quruluşçu rəssam tamaşanın bədii-obrazlı dünyasını, ifadə formasını, kompazisiya mütənəsbibliyini, rənglərin drammatizmi və dəqiq miqyasını yaratmaqla buna nail olur. Rəssam səhnədə ümumi ahəngdarlığı dolğun plastik düşüncə formasında tapır. Tamaşanı aydın, dəqiq və əhatəli həll etmək üçün ilk növbədə onun üslubunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tamaşanın üslubu bu və ya digər dövrün (ampir, klassika, qotika və s.) üslubu yox, məhz konkret tamaşaya məxsus olan plastik ritmdir. Rəssamın mövzuya münasibətini təyin edən bu ritm müəyyən edildikdən sonra bədii tərtibatın hazırlanmasna başlamaq mümkün olur. Dramaturqun əsərdə çatdırmaq istədiyi ideya, məna və məğzi, orada təsvir olunan həyatı plastik cəhətdən

cəlbedici və aydın ifadə edən formalar vasitəsilə, ümumiyyətlə, tamaşanın ümumi obrazını tapmaqla, onu pyesin məzmununa müvafiq göstərmək lazımdır. Rəssam əvvəlcə pyesdə göstərilən dövrü həyat lövhələri ilə təsvir etməyə cəhd göstərməlidir ki, onun arxasında baş verəni həyat həqiqətlərini təsəvvür etmək mümkün olsun. Tamaşaların səhnə quruluşunda əsərdəki hadisələrin vəqə olduğu yerə, mühitə uyğun verilən dekorasiyaların-divarlar, pəncərə çərçivələri, pilləkənlər, butafor ağaclar, sütunlar bir sözlə bunların bir-birilə vəhdətinin tapılması əsas məsələlərdəndir. Rejissor və rəssam tərəfindən tamaşaya qoyulan əsərin hər bir səhnəsini düşünülüb tapılır və vahid bir fikrlə səhnə mizanları toplusu düzgün qurulur. Orada istifadə olunması mütləq olan əşyalar, düzgün hazırlanmış, çox inandırıcı görünüşə malik dekorasiyalar, mebellər, obrazın və mühitin psixoloji təsirini artırılmasında əvəzsiz rol olan işıq effektləri və s yerinin müəyənləşdirilməsi səhnə quruluşunun əsas məsələlərindəndir. Burada, ümumiyyətlə tamaşanın tərtibatının, səhnə quruluşunun düzgün tapılmasında əsas məsələlərdən biri də rəssamla rejissorun fikirlərinin üst-üstə düşməsi və onların ümumi bir fikrə gəlmələridir. Rejissorla rəssamın qarşılıqlı münasibətləri fərqli formada təzahür edir. Rejissorlar müxtəlif düşüncə tərzinə sahib olurlar. Onların zövqləri yüksək mədəniyyətlə, teatra münasibətlə, temperamentlə müəyyən olunur. Hətta rejissor və onunla işləyən rəssam eyni zövqlə və eyni teatr düşüncəsinə malik olsalar da, onların təsəvvüründə tamaşanın obrazı eyni cür yarana bilməz. K.S.Stanislavski demişdir ki, "Rəssam, müəyyən mənada, tamaşanın həm də rejissoru deməkdir". Məhz bu formada düşünən rejissor teatr rəssamı ilə həmfikir olur və bu da mükəmməl bir səhnə tərtibatı ilə nəticələnir. Ümumilikdə dekorasiya sistemi rəssamın həm də teatr rəngkarı olmasıdır. Tamaşalarda sujetə uyğun verilmiş dekorlarda istifadə olunmuş rəng koloriti işıq-kölgə fonunda, onun ətrafında olan dekorlarla rəng uyumu, harmoniyası da öz əksini tapmalıdır. İstifadə edilmiş rənglər işıq effektləri ilə hormonyasında tamaşaçıda müəyyən təsəvvür yaradır. Teatr səhnəsi həqiqi əşyalardan istifadə edilərək , onların toplusundan ibarət olan məkan yox, iştirakçılarla dekorasiyaların, işıq effektləri ilə rəng çalarlarınının , əsərin ideya məzmununa uyğun çəkilmiş forma və təsvirlərin vəhdətinin sehirlə əlaqəsidir. Tamaşaların səhnə quruluşunda işıq və rəng effektləri də öncədən düşünülür. Çünki işıq effektləri də tamaşanın ideyasının açılmasında, tamaşanın psixoloji vəziyyətinin incə əhvalının yaradılmasında mühüm rol oynayır, tamaşanın dramaturqun tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi fikri daha güclü, təsirli və daha tez çatdırılmasına dəlalət edir. İşıqlandırma ilə səhnə tərtibatını və orada istifadə olunmuş rəng keçidlərini zənginləşdirmək yaxud onu tamamilə zəiflətmək, səhnənin həcmi genişləndirmək və yaxud əksinə məhdudlaşdırmaq olar.

Tamaşanın bədii tərtibatı hər hansı bir əsərdə həm də verilmiş tarixi dövrü , tarixi şəxsiyyətləri obrazlı şəkildə tamaşaçıya əyani şəkildə göstərir. Tamaşada verilmiş tarixi dövr və hadisənin baş verdiyi ölkə, yer haqqında da rəssamda geniş məlumat olmalıdır, çünki, bu haqda istər mühitin təsvirini pərdədə əks etdirməklə, istərsə də obrazın geyimində tamaşaçıda dolğun təsəvvür yarada bilsin. Tamaşaların bədii tərtibatında əsas məsələlərdən biri də geyimlərin təsvirinin verilməsidir. Səhnədə geyim tək-cə hadisənin cərəyan etdiyi dövrü əks etdirmir geyim həm də tamaşadakı hər bir obrazın xarakterinin , onun hansı ölkəyə, hətta şəhər və ya kənd mühitinə məxsus olması, geyimin həmin personajın yaşına uyğunluğu yaşadığı cəmiyyətdəki tutduğu yer və hansı sosial təbəqəyə malik olması və s. özündə əks etdirir.

Teatr tərtibatının vəzifəsi əşyaların səhnədə fotoşəkil kimi deyil, rəsm əsəri şəklində hazırlanmasından ibarətdir . Bu zaman tamaşa daha inandırıcı və təbii görünür. İstənilən bir janrdə çəkilmiş sənət əsərində, xüsusən səhnə tərtibatında hər bir detal, hər bir əşya hər hansısa bir rola malik olduğu zaman mövcud olur. Bunun üçün səhnədə istifadə olunan əşyaların sayının məhdudlaşdırılmasını və konkretləşməsi əsas amillərdən biridir. Səhnə tərtibatında diqqət çəkən məqamlardan biri də məkanın təsvirində perspektivadır. Tamaşalarda verilmiş bədii tərtibatda əsas təsvir vasitələrindən biri də perspektivadır. Pərdələrdə , dekorlarda bunu rənglərin köməyi ilə vermək olar. Tamaşanın obrazlı həlli üçün mümkün olan və qanuna uyğunluq kimi dəzgahların quraşdırılması ilə deyil. həm də bütün dekorasiyaların perspektivinin qurulması ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə səhnənin dərinliyində qoyulmuş hündür dekorasiyaların işıqlandırılması və onlar arasındakı müəyyən edilmiş rəngli işıq gözəl hava perspektivi yaratmaq üçün yaxşı vasitədir.

Səhnə tərtibatının bir hissəsi də mürəkkəb və müxtəlif quruluşa malik dekorasiya tikililəri ilə birlikdə teatr memarlığıdır. Teatr tamaşalarında memarlıq nümunələri müxtəlif üslublarda müəyyən miqdarda detallara malikdir, lakin burada quraşdırma və əsas forma vardır. Bu forma elə əsərin əsasını təşkil edir ki, bunu da teatr rəssamları ya rəsimdə, ya da maketdə əvvəlcədən təsvir edir. Hər bir tamaşa da məhz onun özünə məxsus olan təsviri sənət texnikası, rəssamın dəstixətini görünür. O baxımdan ki, yalnız dağ və meşə, göl təsvirlərini layiqincə bacarmaq deyil, həm də onların təsvirini elə işləmək lazımdır ki, tamaşanın ideya bədii həllinin açılmasında, müxtəlif təsvir vasitələri ilə tərtibatın hazırlanmasında rəssamın özünəməxsus işləmə texnikası, təsviri sənət stili görünməsi əsas məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə, teatrın bədii tərtibatı üçün vacib olan bu kimi təsvir vasitələri mükəmməl bədii tərtibatın yaradılması üçün əsas amillərdəndir. Lakin tarixə nəzər saldıqda görürük ki, başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda, eləcə də onun qədim, ayrılmaz guşələrindən olan Naxçıvan da da teatr rəssamlığı heç də birdən-birə yaranmamışdır. Teatrın köklərinin uzaq keçmişə uzandığı kimi onun tərkib hissələrindən olan teatr rəssamlığı da yaranıb təcridən inkişaf etdiyi dövrün tarixi qədimdir. Azərbaycanda, eləcə də onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda da teatrın kökləri çox qədim dövrlərdən xalqımızın müxtəlif dini inanclarından, onların əsas məşğuliyyətindən, əməyə olan məhəbbətindən və s. yaranan bayramlar, mərasimlər zamanı göstərilən oyunlar, hazırlanmış səhnəciklər hesab olunur. Teatr tamaşalarının ilkin mərhələsi sayılan meydan tamaşalarında, xalq oyunlarında, bayramlarda, dini mərasimlərdə, təşkil olunan tamaşalarda yaradılmış obrazın onun roluna və obrazın xarakterinə uyğun geyinməsi, primitiv formada olmuş olsa da, həvəskarın oynadığı rola uyğun bəzədilməsi, müxtəlif əşyalardan istifadə etməklə hadisələrin cərəyan etdiyi mühiti təsvir etmək elə teatr rəssamlığının, səhnə tərtibatının ilk mərhələsi hesab etmək olar. Teatra qədər qədim köklərə malik olan teatr rəssamlığı Naxçıvan teatrında da səhnəyə qoyulmuş əsərlərin bədii tərtibatında tamaşanın uğuru baxımından öz əvəzolunmaz yerini, əhəmiyyətini göz önündə tutmuş, Naxçıvan teatr rəssamları tərəfindən daim inkişaf etdirilmiş, indiki dövrə qədər böyük bir yol qət etmişdir. İndiyə dək böyük bir inkişaf yolu keçmiş teatr rəssamlığı zaman keçdikcə inkişaf edib formalaşmışdır.

Teatr yalnız səhnənin sənətidir. Çünki o, yalnız yaradıcılıq anlarında mövcuddur. Ünlü rus demokrat tənqidçisi V.Q. Belinski yazır: "...teatr sənəti indiki zamanda güclü təsir göstərərək, gələcək zamandan ötrü ölüdür..."

Lakin ən gözəli odur ki, tamaşanın eskizi qalır. Tamaşanın eskizlərdə daim yaşadan böyük rəssamlarımız özündən sonra ölməz yaradıcılıq irsi qoyub getmişdilər.

Milli teatr-dekor sənətinin banisi olan Əlibəy Hüseynzadə 1908 -ci ildə ilk operamız olan Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" əsəri səhnəyə qoyularkən onun bədii tərtibatını hazırlamaqla bu sənətin təməl daşını qoymuş və sonrakı inkişafına zəmin yaratmışdır. Belə rəssamlarımızdan həm karikaturaları ilə, həm də verdiyi tərtibatlarla yadda qalmış rəssamlarımızdan olan Əzim Əzimzadədir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanda isə teatr rəssamlığının bünövrəsini Bəhruz Kəngərli qoymuşdur. Kəngərlinin Naxçıvan teatrında fəaliyyətə başladığı dövüdə professional səhnə tərtibatı artıq teatr tamaşaçılarının təqdimatında öz yaradıcılıq səviyyəsinə görə əsaslı surətdə fərqlənirdi. Tamaşanın ideyasının bədii həllinə, sujet xəttinə uyğun hazırlanmış bədii tərtibatda istər rəng, quruluş, kompazisiya, forma, perspektiv və s. artıq öz həllini tapmışdır. B.Kəngərlinin Naxçıvan teatrında gələcək teatr rəssamları üçün böyük bədii irs qoymuşdur ki, bu da ondan sonra gələn rəssamların yaradıcılığında da yüksək əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycan Teatr rəssamlarından Rüstəm Mustafayev, Qəzənfər Xalıqov, Nüsrət Fətullayev, Sadıq Şərifzadə, Bədurə Əfqanlı, İsmayıl Axundov kimi teatr rəssamlarımız səhnəqrafiyanın inkişafında xüsusi rol oynamışdı. Sonrakı dövrlərdə Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyov kimi korifey sənətkarları səhnəqrafiyaya cəlb etmişdilər.

Tahir Tahirov, Ağarəhim Əliyev, İsmayıl Məmmədov, Nazim Bəykişiyev və başqa rəssamların uğurlu, orijinal tərtibat işləri səhnəqrafiyanın müasir inkişafının göstəricisidir. Bu və digər rəssamların yaradıcılığı müasir qloballaşma və mədəni inteqrasiya dövründə Azərbaycan səhnəqrafiyasının inkişafını təmin edir.

Azərbaycanın teatrının ayrılmaz qollarından olan Naxçıvan teatr rəssamlığında isə B.Kəngərlidən sonra Adil Qaziyev, Əli Xəlilov, Şamil Qaziyev, Məmməd Qasimov, Yuran Məmmədov, Əyyub Hüseynov, Şamil Mustafayev, Rəcəb Rəcəbov, Əli Səfərov, müasir dövrümüzdə isə Hüseynqulu Əliyev, Əbülfəz Axundov, Səyyad Bayramov kimi rəssamlar Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının tamaşalarına öz əsərin ideyasına uyğun öz fərqli yaradıcılıq texnikası, zəngin rəng kolariti ilə hələ gələcək teatr rəssamlığı üçün də əvəzolunmaz yaradıcılıq irsi sayılacaq bədii tərtibat vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1.Arif Əbdürrəhmanov, Teatrda rəssamın rolu, Bakı-2012

- 2.Əli Qəhrəmanov və başqaları. Naxçıvan teatrının salnaməsi (1883-2008),Naxçıvan, 2010
3.Əli Qəhrəmanov ,Naxçıvan teatri müstəqillik illərində, Bakı,2008
4.Timurçin Əfəndiyev, Çağdaş teatr prosesləri: zaman müstəvisində baxış.(teatr və rəssamlıq.)
Mədəniyyət qəzeti. 2014.09 aprel

ABSTRACT

Theatre artist opens up the very essence of the artistic design of the performanc.Theatre artist described the perfect artistic design with customers as kolarit, light-shadow, perspective, composition, rhythm. The idea of the play - artistic style which, playwright and stage director's opinion, clarifying the purpose of the play is the perfect stage design is more interesting and memorable. Behruz Kengerli, Adil Gaziyeu, Shamil Gaziyeu, Eyyub Huseynov, Memmed Gasimov, Yuran Memmedov, Ali Safarov, Shamil Mustafayev, Huseynkulu Aliyev, Seyyad Bayramov, Abulphaz Akhundov made great contributions to the developement is painter's of the Nakhchivan State Musicalme Theatre .

РЕЗЮМЕ

Художник в театре своим художественным оформлением открывает самую суть спектакля. Художник театра с помощью изобразительных средств как колорит,светотень,перспектива, композиция и ритма создает идеальное художественное оформление.Сценическое оформление помогает раскрыть идею художественного стиля,мысли и цели драматурга, режиссора постановщика тем самым делает спектакль более зрелищным и запоминающим. Бехруз Кенгерли, Адиль Газиев, Шамил Газиев, Эйюб Гусейнов, Мамед Гасымов, Юран Маммедов , Али Сафаров, Гусейнгулу Алиев, Сайяд Вайрамов, Абулфаз Ахундов сделали большой вклад в развите Нахчеванский Государственный Музыкально- Драматический Театра.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
İ.Məhərrəмова

MƏMMƏD ƏLİYEV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**E-mail: mamed@mail.ru*

ZENFİRA SEYİDOVA

UOT:719

“SÖZ SƏNƏTİMİZİN TƏBLİĞ OLUNDUĞU MUZEY”

Açar sözlər: *Muzey, fond, ekspozisiya, eksponat, kolleksiya, sərvət***Key words:** *Museum, Fund, Exposition, Exhibits, Collection, wealth***Ключевые слова:** *Музей, фонды, экспозиции, экспонаты, коллекция, богатства*

Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi özünün 50 illik fəaliyyəti ərzində xalqımızın mənəvi zənginliyini, mədəni inkişaf tarixini, ədəbi və bədii təfəkkürü tarixində onun yerini və rolunu müəyyənləşdirib, təqdim və təbliğ edir.

Çünki muzey hər bir xalqın istər keçmişinin, istərsə də müasir mədəniyyətinin obrazlı şəkildə-parlaq güzgüsüdür. Muzey ekspozisiyasında tarix ədəbiyyatın dili ilə ehtiva edilir. Məhz bu istiqamətdə Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi xalqımızın milli ədəbi-tarixi dəyərlərini təbliğ etməklə tamaşaçı yaddaşında silinməz iz qoyur, xalqla mənəvi irs arasında körpü-təmas yaradır.

Burada Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim zamanlarından müasir dövrə qədər keçdiyi yol işıqlandırılır. Muzeydə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini əks etdirən müxtəlif sənədlər, əlyazmalar, kitablar və s. ilə yanaşı, qədim və orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri, rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, şəxsi əşyalar və s. qiymətli eksponatlar nümayiş etdirilir.

Muzey Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini hərtərəfli öyrənilər təbliğ etmək, milli ədəbiyyat və mədəniyyət nümunələrini toplayıb mühafizə etmək, dünya ədəbiyyatı tarixində ədəbi-bədii irsin yeri, rolu, əhəmiyyəti ilə ictimaiyyəti tanış etmək istiqamətində iş aparır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin, həmçinin müasirlərimizin həyatını, yaradıcılığını öyrənmək, öyrətmək, geniş təbliğ etmək, ədəbi-mədəni irslərimizi toplamaq, qoruyub saxlamaq, daha da zənginləşdirmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1966-cı ildə Naxçıvanda Azərbaycan Ədəbiyyatı- muzeyinin açılışına qərar verdi. Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illik yubileyinin Naxçıvan şəhərində qeyd olunduğu gün, 1967-ci il iyun ayının 12-də muzeyin rəsmi açılışı oldu, muzeyə Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi. 18 avqust 2008-ci il tarixdən muzeyə yeni binada yer verilmişdir. 2 mərtəbə və 3 zaldan ibarət olan muzey ekspozisiyası xronoloji ardıcılıqla Azərbaycan ədəbiyyatının keçmiş dövrdən başlayaraq müasir dövrümüzə qədər keçdiyi yolu özündə əks etdirir.

50 il ərzində yaranma tarixi, formalaşması, klassik və müasir ədəbiyyatımızın inkişaf sahəsindəki müstəsna rol baxımından özünü tam təsdiqləyən C.Məmmədquluzadə adına Ədəbiyyat muzeyi mürəkkəb və şərəfli yol keçmişdir. Milli zəminə bağlı, yeni materiallar və yeni faktlar əsasında düzənlənən bu monoqrafik guşələr elmiyi və tarixi ilə bitmiş bir sənət əsərini xatırladır. Çünki tarix-xronoloji ardıcılığı ilə hər bir sənətkarın ədəbi-bədii yaradıcılığı birər-birər, son dərəcə ciddi və məsuliyyətlə tədqiq edilmiş fikir süzgəcindən keçirilmiş elmi faktlara əsasən tamamlanmışdır.

Ekspozosoyanın ilk guşəsi Azərbaycan ədəbiyyatının dərin və zəngin məzmunlu folkloru haqqında mətn, şifahi xalq ədəbiyyatının yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən bənzərsiz və möhtəşəm bir sənət əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə əhatə olunmuşdur. Ekspozisiyada dastana çəkilməmiş illustrasiyalar rəssam Qədrulla Bağirov

tərəfindən çəkilmiş portret, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş xatirə sikkəsi nümayiş olunur.

Naxçıvan diyarı zəngin ədəbi ənənələrə malikdir. Xalq ədəbiyyatında Naxçıvan motivləri əhəmiyyətli yer tutur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında Naxçıvan bölgəsi ilə səsleşən sujetlərə və yer-yurd adlarına rast gəlinir. Qorqudşünaslar dastandakı “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy” və “Bəkil oğlu İmran” boylarında cəryan edən hadisələrin, əsasən, Naxçıvanla bağlı olduğunu göstərmişlər.

IX-XII yüzilliklərdə Azərbaycan mədəniyyətində çox mühüm irəlləyişlər baş vermişdir ki, XII yüzillik tariximizin “Qızıl yüzilliyi” adlandırılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda böyük alimlər, filosoflar, şairlər nəslə yetişmiş, milli mədəniyyətin nikişafı bütün Şərq və dünya mədəniyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Təbabət, aстранomiya, coğrafiya, tarix, fəlsəfə və sair elmlərlə məşğul olan Bəhmənyar, Xətib Təbrizi, Memar Əcəmi Naxçıvani, Nizami Gəncəvi, Xəqani Şirvani, Məhsəti xanım, Əbül-Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi mütəfəkkir müdriklər, alim-yaradıcılar, şairlər, poeziya günəşləri dünya şöhrəti qazanmışlar. Musiqi, rəssamlıq, xüsusilə də ədəbiyyat güclü inkişaf etmiş, tətbiqi sənət ustaları, musiqiçilər, xanəndələr, aşuqlar-ozanlar bütün Şərq dünyasında məşhur idilər.

Bu bölümdə Nizami Gəncəvinin dünya şöhrətli qəzəlləri, rübailəri, Xəqani, Məhsəti, Gəncəvi yaradıcılığı əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyalara da geniş yer verilmişdir. Guşədə “Leyli və Məcnun məktəbdə”, “Şirin çeşmə başında” miniatürləri, “İsgəndər Nüşabə sarayında”, “Bəhram və çoban” kimi təsviri sənət əsərləri də diqqəti cəlb edir.

XII əsrin sonu XIII əsrdə monqol əsarətinə baxmayaraq Azərbaycanda elm və mədəniyyət xeyli inkişaf etmişdir. Şair İzzəddin Həsənoğlunun əsərləri, böyük alim-astronom Nəsrəddin Tusinin əsərləri, Marağada yaratdığı Rəsədxana, kitabxana, elmi mərkəz, Azərbaycan dilinin əbədi dilə çevrilməsi yüksək inkişafdan xəbər verir. Vitrinlərdə onların əsərləri, yubiley materialları, tədqiqat materialları nümayiş etdirilir.

XV əsrdə də Azərbaycan xalqının özünəməxsus mədəniyyəti inkişaf etmişdi. Nəimi, Nəsimi, Həbib, Xətib Təbrizi, Əbdürrəşid Bakuvı kimi yazıçı, şair, alim, təbib, musiqişünaslar yetişmiş, öz əsəri ilə dünya elminə, mədəniyyətinə və incəsənətinə böyük töhvələr vermişlər.

XVI əsrdə artıq dövlət dili olmuş Azərbaycan dilində Xətai, Həbib, Fizuli kimi əvəzsiz incilər, aşiq Qurbani yaradıcılığı əsərləri böyük şöhrət tapmışdır.

XVII əsrdə müxtəlif dövrlərdə istilalara, hücumlara məruz qalmış Azərbaycanda düşməne nifrət əks etdirən, mübarizlik, azadlıq və istiqlaliyyət ruhu bəsləyən əsərlər, qəhrəmanlıq dastanları, aşiq qoşmaları, bayatılar yaranırdı. Sarı aşiq Abbas Tufarqanlı yaradıcılığı, “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib” dastanlarının yaranması, Məsihi, Qovsi Təbrizi və s. şairlərin yetişməsi inkişafdan xəbər verirdi.

Bu zalda görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmış qüdrətli şair Şah İsmayıl Xətaiyə, Məhəmməd Fizuliyə aid məlumatlar verilib. Burada şairin heykəltaraş Elcan Şamilov tərəfindən hazırlanmış heykəlinin maketi. “Leyli və Məcnun” əsərinə çəkilmiş illüstrasiyalar, müxtəlif əsərlər nümayiş etdirilir.

XVIII əsrdə Azərbaycanda məktəb-mədrəsə sisteminin inkişafı elmə marağı daha da artırdı. Bu zaman Azərbaycanın məşhur coğrafiyaşünası Zeynəlabdin Şirvani, şairlərdən Nişad Şirvani, Şakir Şirvani, Arif Şirvani, Arif Ərdəbili, Xəstə Qasım və digərlərinin əsərlərində xalq həyatını, təbiətin tərənnümü ilə yanaşı, dövrlərində baş vermiş hadisələr, xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsindən bəhs edilirdi.

XVIII əsrin ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Molla Pənah Vaqif (1717-1997), Molla Vəli Vidadi (1707-1809) haqqında məlumatlar, xalq rəssamı Maral Rəhmanzadə tərəfindən çəkilmiş “Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi Kür sahilində” illüstrasiyası da bu guşədə öz əksini tapmışdır.

Bu zalda dövrünün görkəmli şairləri, maarifçilik ideyalarının inkişafında mühüm xidmətləri olan Qasımbəy Zakirin, maarifçi şair Mirzə Şəfi Vazehin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun həyat və yaradıcılığını əks etdirən mətnlər, fotolar, illüstrasiyalar nümayiş

olunur. Eyni zamanda bu guşədə ədəbiyyat tariximizdə altı böyük komediyası ilə Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoymuş, milli teatrın yaranmasında və inkişafında müstəsna rol oynayan Mirzə Fətəli Axundov haqqında ətraflı məlumat verilmiş heykəltaraş Fuad Salayev tərəfindən hazırlanmış büstü və əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyalar, tamaşalarından səhnələr, geyim eskizləri, kitabları öz əksini tapmışdır.

Ekspozisiyalarda əsrlərdən boylanan təkrar olunmaz eksponatlar ilk öncə tarixi nöqtəyi-nəzərindən qruplaşdırılaraq əyani səlnamə kimi təbliğ edilir və ekspozisiya zallarına xüsusi əzəmət və tarixi görkəm verir. Çünki hər bir eksponat “donuq” və yersiz deyil, göydən düşmə təsiri bağışlamır, irili-xırdalı bu zəngin eksponatlar sanki canlıdır, sənətkarın yaşayıb-yaratdığı dövrü əks etdirir, yazıçının yaradıcılığı haqqında faktlara söykənərək bəhs edir. Həqiqətən muzey eksponatı Nizami Gəncəvi dühasını, Fizulu kədərini, Nəsimi fəlsəfəsini, Vaqif müdrikliyini, M.Ə.Sabirin özünə, qələminə və xarakterinə məxsus acı gülüşünü, Cavid Cavad-Müşviq üsyanını, Vahid-Vurğun ehtirasını yaşadır. Çünki təbliğ edilən eksponat, fikir və mülahizələr, mətn və bədii parçalardan nümunələrin hər biri özü-özlüyündə qələm sahibinin yaşamış ömrünü birər-birər yad edir.

Ekspozisiyanın II zalında XIX əsrdə Azərbaycanda maarif-məktəb işində yeni dövr başlandı. İsmayıl bəy Qutqaşanlı, A.A.Bakıxanov, O.B.Zakir, M.Ş.Vazeh kimi maarifçilər xalqın maariflənməsi naminə çalışdılar. M.F.Axundov, N.B.Zərdabi, G.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli kimi elmi, mədəniyyət xadimləri, Mirzə Qədim İrəvani kimi rəssam-yaradıcılar Azərbaycan elm və mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışlar.

XIX əsrdə maarifçilik hərəkatının geniş yayılması bu bölgədə də ədəbiyyat və mədəniyyətin sürətli inkişafına təkan verdi. Heyran xanımın və Qönçəbəyimin yaradıcılığında məhəbbət lirikası ilə yanaşı, zəmanədən şikayət, zülmə, sosial ədalətsizliyə qarşı etiraz motivləri də güclüdür.

Ekspozisiyanın mərkəzində Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, görkəmli yazıçı, publisist, Şərqdə ilk satira jurnalı olan “Molla Nəsrəddin”in yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Muzeydə böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin həyatını, yaradıcılığını, ictimai fəaliyyətini əks etdirən eksponatlar tamaşaçıda böyük marağa səbəb olur. Ekspozisiyanın bir guşəsində Mirzə Cəlilin gəncliyi, təhsil illəri, müəllimlik fəaliyyəti, ədəbi yaradıcılığının ilk dövrləri barədə müxtəlif sənədlər nümayiş etdirilir.

Ekspozisiyada “Mollanəsrəddinçilər”, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Şərqi-Rus” qəzeti, Cəlil Məmmədquluzadənin məslək yoldaşları, “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşları M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ş.Ordubadı, Ü.Hacıbəyov və başqaları haqqında sənədlər, onlar haqqında mətnlər, fotolar və s. materiallarla zənginləşdirilmişdir.

Ekspozisiyanın bir guşəsində “Sizi deyib gəlmişəm ey mənim müsəlman qardaşlarım” başlığı altında “Molla Nəsrəddin” jurnalının bir çox nümunələri qorunur və təbliğ olunur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı həftəlik, illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalıdır. Birinci nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə çapdan çıxmışdır. 1906-17-ci illərdə Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-31-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Redaktoru və naşiri Cəlil Məmmədquluzadə idi. 25 il ərzində 748 nömrəsi (340-ı Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda) çıxmışdır.

“Molla Nəsrəddin” i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı” guşəsində Cəlil Məmmədquluzadənin dostu Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə ilk Azərbaycan satira jurnalı “Molla Nəsrəddin”in bünövrəsini qoyan, onun redaktoru, naşiri və onun ən fəal müəllifi olan Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar və başqaları ilə milli ədəbiyyat və jurnalistikada mübariz mollanəsrəddinçilər cərəyanını, ədəbiyyatda tənqid realını məktəbini yaradırlar. “Molla Nəsrəddin” ilk gündən geniş əhali kütləsi arasında qeyri-adi şöhrət qazandı. Buna görə də

Mirzə Cəlil yazırdı: “Molla Nəsrəddin tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil, “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ağsaqqal yoldaşım”.

Ekspozisiyada ədəbi-pedaqoji və bədii yaradıcılığı, naxçıvanlı müasirləri, müxtəlif dillərdə çap olunmuş əsərləri, ailə üzvlərinə aid geyimlər, məişət əşyaları, əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyalar nümayiş etdirilir. “Ölülər” əsərində Kefli İsgəndər, “Poçt qutusunda” Novruzəli, “Danabaş kəndinin əhvalatında” Xudayar bəy, “Molla Nəsrəddin” obrazları və başqa təsvirisənət, heykəltaraşlıq nümunələri, “Quzu”, “Usta Zeynal”, “Saqqallı uşaq”, “Dəllək”, “Pirverdinin xoruzu” və digər qrafik illüstrasiyalarla tamaşaçı tanış olur.

Ekspozisiyanın mərkəzində “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir” sözləri ilə qarşılaşır. Cəlil Məmmədquluzadə həmişə xalqının, millətinin savadlanması, təhsil almasında, xoşbəxt gələcəyə çatmasında qələmin böyük əhəmiyyətini göstərmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaxşı rəsm çəkmək qabiliyyəti olmuşdur “Molla Nəsrəddin” in redaktor-naşirinin kağızlarında rəssamlara sifariş vermək üçün mövzular (tiplərin sənəti, görüşdükləri şəxslərin halı, peşəsi və.s) haqqında qeydlər az deyil.

Məlum olduğu kimi, jurnalın tərtibatında yaxından iştirak edən O.Şmerlenq, İ.Rotter, B.Felinqater kimi rəssamlar Azərbaycan dilini bilmədiklərindən şəkillərin mövzusu və sujeti əsasən, Mirzə Cəlil tərəfindən verilir. Ekspozisiyada “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəssamları İ.Rotter, O.Şmerlenq, Ə.Əzimzadə, İ.Axundov, Q.Xalıqov realist rəssam B.Kəngərlinin fotosəkilləri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının orjinal nömrələri, nümunələri, ədibin əsərinə çəkilmiş rəngli illüstrasiyalar, qrafika əsərləri və digər sənət nümunələri vardır. Cəlil Məmmədquluzadə, onun həyat yoldaşı, görkəmli maarifpərvər qadın, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının fəal və yorulmaz toplayıcısı, təbliğatçısı Həmidə Məmmədquluzadə onun ailə üzvləri, yaxın qohumlarına həsr olunmuş guşədə maraqlı, zəngin eksponatlar nümayiş olunur.

Ekspozisiyanın II zalında 1937-ci ildə represiya qurbanı olmuş yazıçı və şairlərə guşə ayrılmışdır. Burada Almas İldırımın, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Seyid Hüseyn və başqalarının yaradıcılığı haqqında məlumat verilir.

XX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli, klassik sənətkarlarından biri xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığı, heykəltaraş Kamal Sadıqovun hazırladığı Səməd Vurğun büstü, xalq rəssamı Oktay Sadıqzadənin çəkdiyi “Səməd Vurğun Göy-göldə” portreti əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyalar şairə həsr olunmuş guşədə öz əksini tapmışdır.

Ekspozisiyada müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən, yazıçı və şairlər haqqında məlumat verilir. Bu zalda xalq şairləri və xalq yazıçıları Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Nigar Rəfibəyli, Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri və başqalarının həyat, yaradıcılığını əks etdirən guşələr, tərcümeyi-hal mətnləri, müxtəlif illərdə çap olunmuş əsərləri nümayiş olunur. Söz, sənət ustalarımızın siması, yaradıcılıq yolları muzeydə tutarlı faktlarla işıqlandırılır.

Böyük əhəmiyyətə və təsiredici gücə malik olan muzey eksponatları hər sənətkarın yaradıcılıq dünyası ilə tamaşaçı arasında əyani vasitəyə çevrilir. Bunlar aydın, müxtəlif təbəqələrdən olan tamaşaçı kütləsinə dəqiqliyi ilə çatan, son dərəcə diqqətli araşdırılmış, seçilmiş bədii və elmi mətnlərdir. Məhz bu mətnlərin köməkliyi ilə hər bir qələm sahibinin sənətinin dərin ictimai, siyasi-fəlsəfi, bədii mahiyyəti bütün çalarları ilə nümayiş etdirilir. Çünki sənətkarın əsl qüdrəti, fitri istedadı onun sözünün qüdrəti ilə ölçülür. Tamaşaçını başqa bir mühitə, duyğular aləminə salır, həyəcana gətirir, həyatı dərk etməyə sövq edir.

Ekspozisiyanın III zalı Naxçıvan Muxtar Respublikasının yetirmələri olan şair və yazıçılara, ədəbiyyatşünas alimlərə, teatr xadimlərinə həsr edilmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, şair-dramaturq İslam Səfərli, xalq şairi Məmməd Araz, Adil Babayev Naxçıvan torpağının yetirmələridir.

Naxçıvan ədəbi mühitində şer həmişə üstünlüyə malik olmuşdur. M.Nəsirli, H.Razi, K.Ağayeva, Ə.Yusifli, E.Qasımova, Q.Qərib və başqalarının şer və poemaları ümumazərbaycan poeziyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Nəsr sahəsində də diqqətə layiq uğurlar qazanılmışdır. Xalq yazıçısı H.İbrahimovun “Əsrin onda biri”, “Böhtan”, “Bahar yağışı” romanları və digər povestləri, müasir Azərbaycan nəsrinin nailiyyətlərindəndir.

Naxçıvan torpağı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elminə M.Şahtaxılı, M.Cəfər, Ə.Şərif, Ə.Sultanlı, M.H.Təhmasib, A.Zamanov kimi görkəmli alimlər bəxş etmişdir.

Ekspozisiyada onlara aid fotolar, tərcümeyi-hal mətnləri, müxtəlif sənədlər, xatirə əşyaları, kitabları nümayiş olunur.

Muzeyin fəaliyyəti təkcə eksponat toplamaq, öyrənmək və nümayiş etdirmək və ekspozisiyanın təkmilləşdirməklə bitmir. Ədəbiyyatımızın yadigarlarını, onların yazıb yaratdıqlarını, əsərlərini geniş kütləyə çatdırmaq, respublikamıza gələn qonaqlar qarşısında onları nümayiş etdirmək, əlbətdə, böyük yaradıcı əmək və səy tələb edir. Məhz bu məqsədlə yaradılmış elmi-kütləvi işlər şöbəsi çox faydalı iş aparır. Ekspozisiyanı şöbənin əməkdaşları geniş kütlə qarşısında nümayiş etdirmək, maraqlı mühazirələrlə çıxış etmək kimi nəcib işin öhdəsindən layiqincə gəlirlər.

Muzeyin əməkdaşları öz əsas işi olan ekspozisiyalarla yanaşı eyni zamanda muzeydən kənarında böyük, kütləvi iş aparır. Səyyar sərgilər nümayiş etdirir, tematik mühazirələr oxuyur, şair və yazıçılarla, görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri ilə görüşlər keçirir.

Beləliklə, muzeydəki eksponatlar Azərbaycan ədəbiyyatının, bəşər mədəniyyətinin ən qədim mənbələrindən biri olduğunu sübut etməklə bərabər, onun arası kəsilmədən qarşıya çıxan tarixi çətinlikləri aradan qaldırmaq yolu ilə daim irəliləyib inkişaf etdiyini əyani surətdə canlandırır. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Rafael Hüseynov yazır: “Orta əsrlərdən XX əsrə qədər yazılmış təzkirlərin, ədəbi və tarixi mənbələrin məlumatlarına əsasən hesablanmışdır ki, ən qədim dövrlərdən XXI əsrə qədər Azərbaycanın 4 minə yaxın şair və nəşri olmuş, fəxr etdiyimiz ədəbi mirası onlar yaratmışlar”.

Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi həmin klassiklərin əksəriyyətini qovuşduran və təbliğ edən müqəddəs ocaq, əsrlər boyu yaranmış ədəbi inkişaf yoluna ayna tutan misilsiz söz məbədidir.

Hazırda 50 yaşını qeyd etdiyimiz Cəlil Məmmədquluzadə adına Ədəbiyyat Muzeyi gələcək inkişaf və elmi nailiyyətlər üçün hər cür imkana malikdir. Bu əlamətdar hadisələrdən daha da fərəhlənən müstəqil dövlətimizin mədəniyyətinin bütün sahələrinə, xüsusən muzeylərin inkişafına göstərdiyi qayğıdan ruhlanan muzeyin kollektivi Azərbaycan xalqının qədim ədəbiyyatını, mədəniyyətini və işıqlı gələcəyini təcəssüm etdirmək üçün səylərini qat-qat artırıraq, var qüvvəsini sərf edəcək, dünənimizi bu günümüzə, bu günümüzü gələcəyə ərnağan edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Bayramov, Heydər Əliyev və muzeylərimiz, Bakı 1999
2. Naxçıvan Ensiklopediyası – I cild, 2005
3. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, Bakı 2008
4. İ.Həbibbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Bakı 1987
5. N.Axundo, Molla Nəsrəddin jurnalının nəşri tarixi, Bakı 1959
6. Sübhi Kəngərli, Xanım İsmayılova Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadə muzeyləri, 2004
7. Sübhi Kəngərli, Heydər Əliyev muzeylərimizin yaradıcısı və memarıdır, Naxçıvan 2003

ABSTRACT

**Mammad Aliyev
Zanfira Sayidova**

The Museum That Popularizes Our Word Art

The article deals with celebrations of the 50 th anniversary of the Literature Museum named after Jalil Mammadguluzadeh in Nakhchivan city. There have been shown that, there are hundreds of documents, manuscripts, exhibits in the museum. The museum displays the exhibits literary traditions, old and modern literature, the manuscripts of the writers and poets that lived in the Nakhchivan Autonomous Republic. Besides all these there are exhibits of classic Azerbaijan literature, also exhibits of old minting, portraits of great poets and writers of Azerbaijan, the development way of public education system. The article elucidates the 50 year functioning way of the Literature Museum. The Literature Museum has all opportunities for the future development and scientific achievements. The museum staff do their best to carry on their successful work.

РЕЗЮМЕ

**Маммед Алиев
Зенфира Сейидова**

Развитый музей искусства

В статье рассказывается о музее, который открылся в 1967 году в Нахчыване, в июне месяца-Музею дали имя Д.Мамедкулизаде. В музее сохраняются сведения XII-XIII веках, развивается наука и культура. В XV век развивается культура азербайджанского народа. В музее хранятся произведения великого поэта Д.Мамедкулизаде. Нашло отражение XX века один из классиков Азербайджанской поэзии творчество Самеда Вургуня.

Нахчыванская земля дала к литературоведению Азербайджана, выдающихся уйних, как. М.Шахтахтыкы, М.Джафар, А.Шариф, А.Султанлы, М.Тахмасиб, А.Заманов и другие

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
İ.Məhərrəмова

ZƏMİNƏ NƏCƏFOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

NƏRİMAN MƏMMƏDOVUN “NAXÇIVAN SÜİTASI”

Açar sözlər: *xalq çalğı alətləri, vokal, bəstəkar, süita, lad-intonasiya*

Key words: *folk musical instruments, vocal, composer, suite, lad intonation*

Ключевые слова: *суита, народные музыкальные инструменты, композитор, интонационная структура лад, вокал, поэтический текст.*

Süita janrı sahəsində özünəməxsus fəaliyyəti olan Azərbaycan bəstəkarlarından biri də Nəriman Məmmədovdur. Ümumiyyətlə bəstəkarın yaradıcılıq dairəsi çox genişdir. Bəstəkar 1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının «Tarixi nəzəriyyə» fakültəsini bitirmiş, daha sonra isə yaradıcılıq və təhsil almaq imkanlarını artıraraq Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının «Bəstəkarlıq» fakültəsində C.Hacıyevin sinfində təhsil almışdır. O, bir çox maraqlı əsərlərin müəllifidir. Tələbə olduğu dövrlərdə onun yazdığı əsərlər sırasına «Məlik Məmməd» simfonik süitasi, «Simfoniyyəta», «Simli kvartet», Ü.Hacıbəylinin xatirəsinə «Fortepiano triosu», «Dramatik poema» kimi əsərlər aiddir. Bəstəkar müraciət etdiyi bir çox janrlarda böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Onun simfonik yaradıcılığı xüsusilə zəngindir.

Simfonik musiqi sahəsində yaratdığı «Komsomol» simfonik poeması (1962), fortepiano və orkestr üçün «I №-li Konsert» (1964), kamera orkestri üçün «I simfoniya» (1965), simli orkestr, zərb alətləri və fortepiano üçün «II simfoniya» (1970), fortepiano və orkestr üçün «2№-li Konsert» (1973), «Simfonik poema» (1979), N.Gəncəvinin motivləri əsasında simli orkestr və orqan üçün «Fərhad və Şirin» poeması (1980), «III simfoniya» (1980) bəstəkarın bu sahədəki böyük yaradıcılığından xəbər verir. Ümumiyyətlə bəstəkar 7 simfoniya, simfonik poema, fortepiano və orkestr üçün 4 konsert, tar və orkestr üçün konsert və s. əsərlər müəllifidir. 1981-ci ildə tamamladığı «Humay» baleti bəstəkarın çoxşaxəli yaradıcılığının bir nümunəsidir.

Bəstəkar bir neçə kantata, oratoriya, vokal-instrumental süitalar da yazmışdır. Bu əsərlərdən «Naxçıvan» süitasi (1964), «Azərbaycan oratoriyası» (1969), «Partiya bizim şərəfimizdir» kantatası (1972), «Araz üzərində Çənlibel qalası» vokal-instrumental süitasi (1973), «Dəstgah» vokal-instrumental əsəri (1977), «Lenin bizimlədir» kantatası (1980) xüsusi ilə fərqlənir.

N.Məmmədov xalq çalğı alətləri orkestri üçün bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifidir. Onun xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazdığı «I süita» (1957), «II süita» (1961), «III süita» (1965), «Simfoniyyəta» (1972), «Zərbi-muğam» süitasi (1978) xüsusi ilə seçilir. Bu əsərlər arasında özünəməxsus maraq dairəsini onun vokal-instrumental sahədə yazdığı əsərləri tutur. Lakin bizim araşdırmamız Azərbaycan bəstəkarlarının xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış süitalarına həsr olunduğundan biz bəstəkarın «Naxçıvan» süitasını dərinlənən araşdıraraq onun təhlilini verməyə çalışmışıq. Araşdırmamız digər süitaların təhlilindən fərqli olaraq «Naxçıvan» süitasının klavirinə əsaslanmışdır. Əslində əsər Azərbaycan xalqına məxsus müxtəlif rəqslərin əsasında meydana gələn və bəstəkarın nəzər-diqqətini cəlb edən bir obyekt olduğundan o, 5 hissəli «Naxçıvan» süitasında qədim Azərbaycan diyarının gözəlliyindən, onun təbii şəraitindən bəhs edir.

«Naxçıvan» süitasi 1964-cü ildə yazılaraq Naxçıvan MSSR-nın 40 illiyinə həsr olunmuşdur. Əsər ilk dəfə bu tarixə həsr olunmuş təntənəli konsertdə ifa olunmuşdur. [4]

Süitanın bütün hissələri nömrələnmiş şəkildə verilmişdir. Əsərin müxtəlif hissələrində poetik mətnə müraciət olunur. Bu hissələrdə bəstəkar İ.Səfərlinin şeirlərindən istifadə etmişdir. I hissənin poetik mətnində əsasən təbiət təsvirlərinə geniş yer verilir. İ.Səfərlinin 11 hecalı, iki bəndli və nəqəratdan ibarət olan bu şeiri bəstəkar tərəfindən kuplet variant şəkildə istifadə edilir. Buradakı misralar kupletlərdə dörd misra, nəqəratda isə üç misra təşkil edir. Misralar adətən iki-iki istifadə olunaraq sual və cavab cümlələrin periodik birləşməsi formasında əks olunur.

Bu hissədə bəstəkar Azərbaycanın gözəl diyarı olan Naxçıvan bölgəsinin tərənnümünü, onun gözəl təbiətini, özünəməxsus həyat tərzini musiqi dili ilə əks etdirməyə çalışmışdır. Bəstəkar süitədə vokaliz səslənmələrdən istifadə etməklə bölgəyə məxsus füsunkar gözəlliyi daha da mənalı ifadə tərzilə verməyə nail olmuşdur.

Buradakı quruluşa a+a₁+b+koda, kuplet-variatsiya forması kimi baxa bilərik. Bəstəkar kodada nəqəratın sonuncu yarım misrasından istifadə etmişdir. A bölümündə, Alleqretto moderato tempində bəstəkar əsasən mülayim orkestr fonunda poetik mətndən istifadə edərək müşayiətin ostinatolu kvarta intervalı səslənmələri üzərində sinkopalı ritmik şəkillərə geniş yer verir. Bu sinkopalı səslənmələr bir növ təbiət təsvirinin xarakterizə olunmasını göstərir. Daha sonra sakit səslənən melodiya müşayiəti akkord səslənmə prinsipinin bir-birinə düzgün həll olunması fonunda arpecio şəkilli ifa ilə müəyyən olunur. Əsasən biz burada şur lad-intonasiyaları üzərində səslənmələrin şahidi oluruq. Müşayiət səslənmələrin arpeciosunda T, S, III pillə, II pillə, VII pillə akkordlarının modal harmoniyasından istifadə edilmişdir.

Lakin bəstəkar nəqərat hissəsində «şur-şahnaz» intonasiyalarına üstünlük verir ki, bu da yenə «şur məqamı»nın səs sırası ilə bağlıdır. Bəstəkar a və a₁ bölümündə həm instrumental, həm də vokal partiyasının səslənmələrini təkrarlayaraq eyni cür saxlamağa çalışır. Bu zaman vokal partiyasında özünəməxsus vokal səslənmə öz ifa çətinliyi ilə fərqlənir. Bu hissədə unison xor oxunuşundan istifadə olunur. 3/4 ölçüyə yer verən bəstəkar *sf*, *ff*, *mf* nüanslarından istifadə edərək musiqi bədii ifadə vasitələrini verməyə çalışmışdır. Hissənin sonu koda ilə tamamlanır. Kodada A saiti üzərində vokaliz səslənmələrdən istifadə edilir. Bəstəkar A saitin vokaliz səslənmələrindən misralar arası periodların sonlarında da istifadə etmişdir.

Bax 1.

Süitanın II hissəsində 8 hecalı, 5 misralı, iki bəndlik şeirdən və 5 hecalı, 4 misralı nəqəratdan istifadə edilmişdir. Bu hissə a+b+c+a₁+b₁ quruluşda olub, rondovari formadadır. Hissə Alleqretto tempində, 6/8 ölçüdə, *sff* və *ff* nüansı ilə, aksentli səslənmələrlə verilir. Tez

tempdә gözlənilməz aksentlərin verilməsi Naxçıvan təbiətinin dəyişkən iqlim şəraitinin mövcud olması, dağların, dərələrin təsviri ilə bağlıdır. Sanki bu iqlim, bu dəyişkənlik təbiətə xüsusi gözəllik verir. Qəhrəmanın baş verən təbiət hadisələrini görərək onu təsvir etməsi istifadə olunan poetik mətndə də öz əksini tapır. Müşayiət səslənmələri və xorun bir-biri ilə təması bahar vaxtı təbiətin canlanması, onun insan xarakterinə müsbət təsiri fonunda təsvir olunur.

Giriş xanələrindən sonra qarışıq xor səslənmələri öz ifasını əks etdirməyə başlayır.

Вах 2.

8 Хор

S. Чөл - лә-рин-дән ке-чән мә-нәм, а.....
Вый -дем в простор, в ру-ке ру-ка. mf

A. mf

T. ке-чән мә-нәм.
в ру.ке ру-ка.

B. mf

Burada poetik mətnin sonluqlarında bəstəkar yenə A saiti vokaliz səslənməsindən istifadə edir. Vokaliz səslənmələr yalnız soprano və alt səslərində verilir. Əsasən şur lad-intonasiyalarına əsaslanan bölüm nəqəratə qədər həmin intonasiyalar üzərində öz səslənmələrini saxlayır. Nəqərat fərqli ritmik şəkillər üzərində verilir. Bu bölüm 6/8 ölçüdə başlamasına baxmayaraq, nəqəratda 2/4 ölçü ilə əvəz olunur. Buradakı dəyişkən ölçü prinsipi instrumental səslənmələrdə 3/4 ölçü ilə əvəz olunur. Aksentli notların ifası bu bölümün sonuna qədər davam edir. Buradakı xor partiyaları bir-biri ilə homofon-harmonik fakturanın birləşməsi ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin kişi səslərinin xor pedalı saxlaması zamanı qadın səsləri melodik xətti davam edirlər. Nəqəratda bütün xorun səslənməsi birlikdə baş verir. Bu zaman soprano və tenorlar, altlar və baslar öz unison səslənmələrini sona qədər saxlayırlar.

Bu səslənmələr nəqəratın üçüncü və dördüncü misrasında fərqli ritmik şəkillərdə əks olunur. Bu zaman biz alt və bas səslərin ostinatolu səs saxlamalarının şahidi oluruq. Bağlayıcı partiya instrumental səslənmələrdə keçərək c bölümünə yönəlir. C bölümü xorun ifasında unison səslənmələrlə ifadə olunur. Bu unison səslənmələr A saitin vokaliz səslənmələri ilə baş verir. Bu bölüm rast lad-intonasiyalarına əsaslanır.

Bax 3.

The image shows a musical score for 'Bax 3'. It consists of five staves. The top four staves are for vocal parts (Soprano, Alto, Tenor, Bass) and the bottom two staves are for piano accompaniment. The key signature is three sharps (F#, C#, G#) and the time signature is 3/4. The score includes dynamic markings such as 'f' (forte) and 'A' (crescendo). A section marked '8' is indicated by a dashed line above the piano part.

Burada biz leqatolu 8-lik not fiqurasiyalari üzərində oxunuşun şahidi oluruq. Sonra isə 6/8 ölçüdə müşayiət partiyasında giriş xanələrdə səslənən tematik material aksentli notlarla verilir. Bu notların üzərinə isə xor səsləri əlavə olunur. Biz II bəndin I misrasından melodik xəttin ifası zamanı istifadə olunmasının şahidi oluruq. Bu zaman alt, tenor və bas səslər ostinatolu unison səslənmələri ilə ritmik şəklın saxlanılmasına xidmət edirlər. Bəstəkar melodik xəttin davamını A saitinin vokaliz səslənməsi ilə ifadə edir. Soprano partiyasında səslənən melodiya tersiya intervalının diviziyası şəkilində baş verir. Daha sonra biz ikinci bəndin digər misralarının istifadəsini görürük. Nəqəratın ikinci dəfə keçməsi birinci səslənmədən fərqli olaraq başqa tonallıqda verilir. Birinci dəfə nəqəratın keçməsi zamanı şur lad-intonasiyaları «do diyəz şur» məqamına əsaslanırdısa, ikinci dəfə bu nəqəratın keçməsi «mi bemol şur» məqamına əsaslanır. Bölümün sonu koda tipli akkordlarla sona çatır. Bu zaman xor səslərindən soprano və tenor melodik xətti unison ifa edir, alt və bas səslər isə ostinatolu səslənmələri saxlayırlar. Beləliklə II hissə sona yetir.

III hissə solist, xor və müşayiətin səslənməsinə əsaslanır. Bu hissədə bəstəkar müşayiət partiyasının leytmövzusunu sona qədər təkrarlayaraq bir növ heç zaman məğlub olmayan, düşməyə sinə gərən, uzun tarixi proseslər dövründə zamanın müxtəlif sınaqlarından çıxmış bölgənin bir monolit məfhumunu yaradır. Bu monolit səslənmələr üzərində sanki İ.Səfərlinin poetik mətni tarixi keçmişə yada salır. Burada M.Cəlil, B.Kəngərli kimi sənətkarlar xatırlanır. Hissə Moderato tempində, 2/4 ölçüdə, sol əlin kvinta intervalı üzərində ostinatosuna, sağ əlin isə tematik mövzusuna əsaslanır. Buradakı tematik mövzu leytmövzu kimi hissənin sonuna kimi səslənir. Sonra bu müşayiətin üzərinə solistin ifası əlavə olunur. Solistin ifası isə xor səsləri ilə növbələşir. Əsasən solistin ifa etdiyi partiya xorun soprano və tenor səsləri tərəfindən eyni ilə təkrar olunur, alt və bas səslər isə ostinatolu səsləri sona qədər saxlayır. Buradakı səslənmələr rast lad-intonasiyalarına əsaslanır. Sol əlin kvarta, kvinta həcmində olan

ostinatosu və sağ əlin tematik xəttinə əsaslanan otuzikilik notlar hər iki xanədən bir təkrarlanan müşayiət partiyası ilə əks olunur. Bu təkrarlıq hissənin sonuna qədər öz funksiyasını olduğu kimi saxlayır. Bu hissə a+b+c quruluşlu kuplet formasındadır. Buradakı birinci period özündə şeirin birinci bəndini bütövlükdə əks etdirir. Solistin oxuduğu partiya xor səsləri tərəfindən daim təkrar olunur və bu təkrar olunma birinci periodun birinci cümləsinin sonuna qədər davam edir. Cavab cümlə A saitinə əsaslanan vokaliz şəklində ifadə olunur. Burada əsasən leqatolu 16-lıq və 8-lik notlara əsaslanan melodik partiya soprano və tenor səslərdə unison, alt və bas səslərdə isə ostinatolu səsləri saxlamaqla ifadə olunur .

Bax 4.

The image shows a musical score for 'Bax 4'. It consists of two systems of music. The first system has four staves: a vocal line (soprano/tenor) with lyrics 'A...' and 'A.....', and three piano staves. The piano accompaniment features a repeating rhythmic pattern of eighth notes. The second system has two staves: a vocal line and a piano line. The piano line continues the repeating rhythmic pattern. Both systems are marked with a box containing the number '24'.

Nəqərat bölümü solistin partiyasına əsaslanır. Burada alt və tenor səslər A saitini üzərində vokaliz oxuma növü ilə bir növ solisti müşayiət edirlər. Lakin müşayiət partiyası isə öz prinsipini olduğu kimi saxlayır. Bu bölümə əsasən şüştər lad-intonasiyaları üzə çıxır. Xor partiyasında biz çox asanlıqla bir növ imitasiyalı polifonik səslənmələri görürük. Müşayiətdə otuzikilik notların dörd-dörd birləşməsinə əsaslanan səslənmələrə rast gəlirik .

Вах 5.

Нәғәрәт. Припев

26-сы рәқәмдән с бөлүмү сәсләнмәйә башлайы. С бөлүмү шур лад-intonasiyalari üzərindədir. Burada nәqәratın sonuncu üç misrasından istifadə olunub. Yәнә biz soprano və tenor sәslәrinin melodiya aparıcısı olmasını çox aydın görürük. Alt və bas sәslәр ostinatolu notları әvvәlki kimi saxlamağa davam edirlәр. Belәliklә III hissә başa çatır. Ümumiyyәtlә III hissә tematik materialının tәkrar intonasiyalı sәslәнмәləri üzərində müxtәlif mövzulu melodiylar әks olunur. Әslində solistin oxuduğu və tәkrar etdiyi melodik partiyannın sәslәнмәsi nәqәrat hissәdә yeni bir tematik mövzu ilә qarşılaşır. Bu qarşılaşma nәticәsində baş verән polifonik sәslәнмәlər mövzu materialını daha da inkişaf etdirir. Burada biz müşayiәt fakturasında дәyişilmәz ritmik şәkillәrin sona qәdәр saxlanıldığını aydın görürük. Müşayiәt partiyasında дәyişilmәz ritmik şәkil üzərində solist və xor sәslәнмәləri әvvәlcә rast, şüştәр, daha sonra isә шур лад-intonasiyalarına әsaslanaraq melodiyların yaranmasına sәбәb olur.

IV hissә Allegro tempində olub, sırf rәqs xarakterlidir. Bu hissәdә istifadə olunan musiqi materialı II hissәnin musiqi materialı ilә uyğunluq tәşkil edir. Burada istifadə olunan rәqslәrdә aksentli və leqatolu notların meydana çıxması yәнә bahar vaxtı Naxçıvan tәbiәtinin дәyişkәнliyi ilә bağıdır. Bәstәkar sanki buradakı rәqs ilә bir novruz ovqatını yaratmaq prinsipini qarşıya mәqsәd qoyur.

Bu hissәdә 3/4 (6/8) ölçüdән istifadə olunub. Hissә a+b+a₁+b₁ quruluşunda olub, kuplet-variatsiya formasındadır. Burada әsasән rast və шур лад-intonasiyalarından istifadə edilmişdir. Bu hissә instrumental rәqs nömrәsi kimi bәstәkar tәрәfindән nәzәrdә tutulmuşdur. Xarakterinә görә әsasән bu hissәni konsertlәrdә ayrı bir nömrә kimi дә ifa etmәk olar. Rәqs xarakterli periodlar çox oynaq və шән әhval ruhiyyәdә ifadә olunur. Hissәnin başlangıcında D dura mәxsus tonallığı görürüksәdә, әslində bu bөлüm rast лад-intonasiyalarına әsaslanır. Sonda C dur-a mәxsus tonallıq nәzәрә çarpırsada, әslində burada шур лад-intonasiyalari özünü bürüzә verir.

V hissә Allegretto tempində, 6/8 ölçüdədir. Hissә özündә bir növ rәqs xüsusiyyәtini saxlayaraq mәtin xarakterdә әks olunmuşdur. Bu xarakter poetik mәtndә çox aydın nәzәрә çarpır. Bәstәkar çox zaman tәzadlı faktura növündән istifadə edәрәk, sanki coşqun xarakterli ümumi obrazın gücünü daha da artırır, musiqi ifadә vasitәləri ilә dinlәyicinin estetik zövqünә tәsir etmәk bacarığını yüksәk ustalıqla hәll edir.

Burada bəstəkar *fff* nüansından istifadə edərək giriş xanələri ilə hissəyə daxil olur. Əsasən soprano və tenor səslər unison səslənmələrlə verilir. D dur-a məxsus olan işarələr ilk baxışdan nəzər diqqəti cəlb etsə də, burada rast lad-intonasiyaları əsas qayə təşkil edir.

Bu hissə a+b+a₁+a₂+c quruluşlu, rondo formasındadır. A bölümü əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rast lad-intonasiyalarına əsaslanır. Soprano və tenor səslər eyni unison səsləri ifadə edərsə, alt və bas səslər isə ostinatolu səsləri göstərməyə çalışır .

Вax 6.

B bölümü şur lad-intonasiyalarına əsaslanır. Burada bəstəkar modal harmoniyaya geniş yer verir. Şur lad-intonasiyaları b bölümündə özünəməxsus çalarlarla əks olunur.

Daha sonra biz *f* nüansında a₁ bölümünə keçidi görürük. Burada a₁ bölümü şeirin misralarından asılı olaraq variant şəklində təkrarlanır və sonra a₂ bölümünə keçid baş verir. Daha sonra *sf* nüansında c bölümü meydana gəlir. Burada biz II hissənin musiqi materiallarından götürülmüş oxşar ritmik şəkillərə leytintonasiya kimi rast gəlirik. Bu bölümdə biz kulminasiya səslərinin də şahidi oluruq.

Вах 7.

Нaxчы ван ја_ша, ја_ша, А - зэр - бај - чан. Жа - ша!
а - зе-ри, жи_ви, тво_ри, А - зер - бай - джан! Жи - ви,

ff - *mf* poco a poco *cresc.*

Beləliklə, əsər *ff* nüansında, a tempo ilə aksentli notlarla sona çatır.

Əsəri təhlil edərkən biz bəstəkarın Azərbaycan xalq musiqisinə necə yanaşmasını, onun mühüm çalarlarının bəstəkar tərəfindən necə mənimsənilməsinin şahidi oluruq. Bəstəkar süitinin dörd hissəsində vokal oxuma növündən istifadə etmişdir. İstər xor nömrələrinin ayrılıqda, istərsə də solist partiyası ilə birlikdə çox incə keyfiyyətlərə malik olaraq istifadə olunması bəstəkarın yaradıcı prinsipindən xəbər verir.

Süitada bəstəkar Azərbaycanın gözəl diyarlarından biri olan Naxçıvan bölgəsinin həm təbiət gözəlliyini, həm bu təbiətin dəyişkən xarakterdə olmasını melodik çalarlarla və modal harmoniyalarla təsvir etmək prinsipini qarşıya qoymuşdur. Bəstəkarın məqsədi əsərdə istifadə etdiyi poetik mətnin meydana gətirdiyi fəlsəfi düşüncəli prinsipi həll etmək bacarığı ilə də xarakterizə oluna bilər.

Digər özünəməxsusluq burada poetik mətnin istifadə olunmasıdır. Çünki, İ.Səfərlinin şeirlərinə əsaslanan hissələr özündə həm bölgənin təbiətini, həm burada yaşayıb yaratmış və Azərbaycanın tarixi mədəniyyətində mühüm rol oynamış sənətkarların olmasını nəzər diqqətə çatdırır. Dəyişkən, tufanlı, vahiməli və yaxud sakit təbiət təsvirləri bəstəkarın özünəməxsus musiqi dili ilə çox gözəl ifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları, Əsərləri. II cild. B., 1965.411 s
2. Quliyev O. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri, Bakı, Işıq,1980,82 s
3. Quliyev N. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən,(XX əsr) Bakı, Elm,1999,142 s
4. Фархадова Р.Нариман Мамедов,Бакы, Ишыг,1982, 47с

ABSTRACT

Zamina Najafova

“Nakhchivan suite” of Nariman Mammadov

The article entitled “Nakhchivan suite” by Zamina Najafova gives brief information about the composer’s creative activity and enumerates the works composed by Nariman Mammadov in different years. The importance of the works composed for orchestra of the Azerbaijani musical instruments is especially emphasized.

The article explores the structure of lad intonation, metro-rhythmic features, and other musical expressive means of great importance by analyzing the clavier of “Nakhchivan” suite composed for the orchestra of choral and Azerbaijani musical instruments. The author has analyzed the poetic text used by the composer in his suite and noted the expressive ways used in the choral parties. The “Nakhchivan” suite by N. Mammadov contains 5 parts. The composer widely used vocal sounding in his suite and compiled their structure depending on the features and structures of the poems. Couplet variation, rondo-like, couplet, and rondo form structures can be observed in his works. He could skillfully demonstrated the synthesis of the sounds of the Azerbaijani national music with the sounds of European music in the vocal and accompanied sounds.

РЕЗЮМЕ

Замина Наджафова

«Суита Нахчыван Наримана Мамедова»

В статье «Суита Нахчыван Наримана Мамедова» Замины Наджафовой дается краткое сведение о творчестве композитора, перечисляются его произведения, сложенные в разных годах. Особо рассматриваются произведения, написанные для оркестра народных музыкальных инструментов.

Автор при анализе на клавире исследует интонационную структуру лад, метроритмические особенности, структурные формы и другие музыкальные средства произведения «Суита Нахчыван», написанной для хора и оркестра народных музыкальных инструментов.

Исследователь также провела анализ над поэтическом тексте, использованном композитором в указанной суите, уделяла внимание на средства выразительности, применяемые в партии хора.

«Суита Нахчыван» Наримана Мамедова состоит из 5-ти частей. Обосновывается мысль, что композитор в суите широко применил интонации лада мугамов «Шур» и «Раст». При этом композитор, отводивший большое место вокальным переключкам, составлял структурную форму в зависимости от характеров стихов, их структур. Между этими частями встречаются структурные формы куплеты-вариации, рондообразные, куплеты, рондо.

Доказывается, что композитор в вокальном и сопроводительном озвучении азербайджанской народной музыки мастерски продемонстрировал синтезацию озвучения, присущую европейской музыке.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
İ.Məhərrəмова

ƏŞRƏF YUSİFİ

İran İslam Respublikası

Təbriz musiqi məktəbi

E_mail: didar_uo1984@yahoo.com

UOT:78

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA İRAN MÖVZUSU

Açar sözlər: *İran, Azərbaycan, Cahagir Cahangirov, Tofiq Bakıxanov, Gülüstan müqaviləsi, Türkmənçay müqaviləsi, bəstəkar, musiqi*

Key words: *İran, Azərbaycan, Cahagir Cahangirov, Tofiq Bakıxanov, Gülüstan contract, Türkmənçay contract, composer, music*

Ключевые слова: *Иран, Азербайджан, Джангир Джангиров, Тофик Бакиханов, контракт «Гюлистан», контракт «Тюкменчай», композитор, музыка*

İran Şərqi qədim ölkələrindən biridir və hər zaman da öz inkişafı, siyasi-sosial və mədəni aurası ilə seçilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti də İran mədəniyyəti kimi qədim tarixi köklərə söykənir. Hər iki ölkənin Şərqdə yerləşməsi, istər-istəməz bu mədəniyyətlər arasında oxşar cəhətlərin çoxluğuna dəlalət edir.

İran-Azərbaycan mədəniyyəti və sıx əlaqələri əsrlər boyu olmuş və bu günədək də davam etməkdədir. Hər iki ölkə istər qurudan, istərsə də sudan həmsərhəddir. İstər elmi, mənəvi, istər mədəni və dini əlaqələr hər iki ölkəni daima birləşdirib, bir olmağa səsləyib. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, XIX əsrin iki böyük müqaviləsi (Gülüstan, 1813 və Türkmənçay 1828) bu ölkələri iki yerə parçaladı. Buna görə də Azərbaycanın və Azərbaycanlıların bir hissəsi İran tərəfdə qaldı. Azərbaycanın demək olar ki, böyük sahəsi İranda qaldı. İran və Azərbaycan arasındakı müvəqqəti soyuq əlaqələrdən sonra 1991-ci il dekabr ayının 25-də İran Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyır və 1992-ci ilin mart ayından hər iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr yaradılır.

Böyük məmnunluqla deyə bilərik ki, 1993-cü ildə Azərbaycan vilayətinin mərhum başçısı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi bir çox ölkələrlə olduğu kimi İranla da olan əlaqələri möhkəmlətmək sayəsində yüksək addımlar atır. Və həmin ildə İran prezidenti Əli Əkbər Həşimi-Rəfsəncani Azərbaycana səfər edir.

Tədricən inkişaf etməkdə olan Azərbaycan dövləti get-gedə İranla sosial-iqtisadi, siyasi və ticarət əlaqələrini yenidən möhkəmləndirmək uğrunda çoxlu müqavilələr imzalamağa başlayır. İranla əlaqələri möhkəmləndirən Heydər Əliyevdən sonra onun oğlu İlham Əliyev də atasının bu uğurlu siyasətini davam etdirərək, İranla geniş miqyaslı əlaqələrin qurulmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının İranla münasibətlərində iqtisadi əlaqələrin rolu böyükdür. Hələ 1992-ci ildən başlayan bu münasibətlər son dövrlərdə daha da geniş təşəkkül tapmaqdadır.

Bundan başqa hər iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələr də qabarıq görsənməkdədir. Tanınmış və klassik Azərbaycan şairləri Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli və digərləri istər doğma ana dilində, istərsə də ərəb, fars dilində böyük əsərlər yaratmışlar. Bununla yanaşı Azərbaycan dram əsərləri də əksəriyyəti fars dilinə tərcümə edilərək İranda təbliğ olunub.

Azərbaycan və İran sənətkarları arasında da sıx münasibətlər var, onlar daima səfərlərdə bir-birləri ilə görüşür, dərdləşirlər. İstər Azərbaycan, istərsə də İran sənətkarları daima bir-birlərindən nələrisə öyrənir, gözəl sənət nümunələrini tələq edirlər.

Ədəbiyyatla yanaşı Azərbaycan vilayətinin dahi bəstəkarları İran mövzusunda öz əsərlərində müraciət etmiş, böyük bəstəkarlıq nümunələri yaratmışlar. Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov, Hacı Xanməmmədov, Tofiq Bakıxanov kimi böyük bəstəkarlar daima İrana səfərlər etmiş, öz yaradıcılıqlarını İran xalqına nümayiş etdirmiş, eyni zamanda onların təcrübəsindən də yararlanmışlar. Bundan başqa Bədəlbəyli, R.Quliyev, L.İmanov, A.Paşayev, M.Müslümov, F.Dadaşova, C.Əkbərov kimi sənətkarlar da İran ölkəsinə səfərlər etmiş, bu ənənəni qoruyub-saxlamışlar. Onu da qeyd edək ki, bu sahədə “Şöhrət” ordenli T.Bakıxanovun böyük əməyi danılmazdır.

İllər boyu Azərbaycan və İran arasında isti münasibətlər olub.

Tarix boyu xalq oyun tamaşalarından üzü teatr tamaşalarına kimi hər iki ölkənin oxşar prinsiplərə, adətlərə söykənməsi bir daha İran və Azərbaycan mədəni əlaqələrindəki bağlılığı sübut edir. Şəbih oyun tamaşaları, ağılar, komediya və faciələr, hətta rəqs və musiqi elementlərindəki oxşarlıq bizi bir daha əmin etdi ki, bu iki ölkənin əlaqəsi daha da möhkəmdir.

Bu ənənələrin hamısını bir kökə birləşdirən cəhətlər olduqca çoxdur. Bu istər sosial-ictimai, siyasi əlaqələrdə, istərsə də mədəni əlaqələrdə özünü tərənnüm etdirir. Mədəni əlaqələr də istər musiqi sənətinin ayrı-ayrı sahələri, istər ədəbiyyat, istərsə də digər janrlarda İranla oxşar əlaqələrimiz özünü aşkar göstərir.

İran xalqının və Azərbaycanlıların muğama olan məhəbbəti eyni səviyyədədir. Muğamlarımız arasında böyük oxşarlıqlar, həmahəngliklər var.

Azərbaycan teatr xadimləri (Şərqdə ilk teatr məhz Azərbaycanda yaranıb) də vaxtilə İran şəhərinə qastrol səfərlər etmiş, tamaşalarla qardaş ölkəni tanış etmişlər. Hətta onların bir çox əsərləri, dramaları ərəb və fars dilinə tərcümə olunmuş qardaş ölkələrin də rəğbətini qazanmışdır.

Bundan başqa azərbaycanlıların təkcə aktyor, aktrisaları deyil, musiqiçiləri, müğənni və aşıqları, muğam ifaçıları da bu ölkəyə qastrol səfərlər etmişlər və hal hazırda da edirlər.

Cahangir Cahangirov, Fikrət Əmirov, Qara Qarayev və Tofiq Bakıxanov daima istər Azərbaycan rayonlarında, istərsə də İran şəhərinə qastrol səfərlər etmişlər və həmin ölkənin adət və ənənələrini öz əsərlərində yaşatmışlar.

İran xalqıyla daha çox təmasda olan azərbaycanlı sənətkar Tofiq Bakıxanov bu sahədə misilsiz xidmətlər göstərmiş, o bəstəkarlıqla yanaşı çoxlu sayda məqalələri ilə mətbuatda çıxış etmişdir. Bəstəkarın yaradıcılıq yolu çox parlaq, rəngarəng boyalarla sənət aləmində özünə yer tutub.

Tofiq Bakıxanovun “Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri” adlı (Bakı-2006) iki hissəli kitabı çap olunmuşdur. Həmin kitabda bəstəkarın saysız-hesabsız məqalələri öz yerini tutur. Bəstəkar sənət yollarındakı uğurlu addımları, qastrol səfərlərini, sənətkarlarla bağlı maraqlı və yığcam xatirələrini həmin kitabda toplamış, tamaşaçıların ixtiyarına vermişdir. Bu kitab İran və Azərbaycan münasibətlərinin araşdırılıb təhlil edilməsində misilsiz xidmətlərə malikdir.

Bəstəkarın İran mövzusunda həsr etdiyi əsərlər, İran xalqına olan sevgisi və bağlılığını biz onun həyat yollarını araşdırarkən daha parlaq şəkildə görmüş oluruq. Onun yaradıcılığında yer tutan İran xalq musiqisi əsasında “İki pyes” piano üçün, “Üç pyes” violino və piano üçün, violino və fortepiano üçün 6 saylı “İran sonatası”, “Şərqdən gələn sədalar” kimi əsərlərini misal göstərmək olar. Bəstəkarın yazdığı “Köç”, “Yuxu”, “Tufan quşu”, “Solmuş qərənfil”, “Səhər quşu” pyeslərində də İran musiqisindən istifadə olunmuşdur.

Tofiq Bakıxanovun yaradıcılığı sözün həqiqi mənasında hər iki ölkə arasında körpü rolunu oynayır. Bu bəstəkar hər iki ölkəni bütün qəlbiylə sevir və öz yaradıcılığında həmin sevgini əyani şəkildə göstərir.

Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı, ustad Cahangir Cahangirov vaxtilə İran şəhərlərinə qastrol səfərlər etmiş, bu ölkənin adət-ənənəsi, vətənə bağlılıqlarını, xalqın taleyini araşdırmışdır. Bununla bağlı o "Arazın o tayında" pyesi, "Azad" operası özünün böyük yaradıcılıq təxəyyülündən irəli gələrək cənub mövzusunda həsr olunmuş əsərlər yaratmışdır.

“Azad” operasında bəstəkar xalqı əks etdirib, yuxarı təbəqələrin zülmünə, zalımlığına qarşı üsyan edib. Bu operanın adından da göründüyü kimi azadlıq, istiqlaliyyət üçün mübarizə əsərdə geniş təşəkkül tapmışdır. Bəstəkarın bu əsəri təkcə ölkəmizdə deyil, dünyanın bir çox şəhərlərində səhnələşdirilmiş və böyük müvəffəqiyyət əldə etmişdir.

Fikrət Əmirovun Elmira Nəzirova ilə birgə bəstələdikləri “Ərəb konserti” son illərdə də qərb ölkələrinin konserti zamanı səhnədə səsləndirilib və böyük alqışlarla və sevgilə qarşılanıb. Bəstəkarın musiqisindəki incə lirizm, ahəstəlik, səmimilik, rəngarənglik bu əsərdə də öz əksini tapmış, konsert böyük uğurla musiqiçilərin repertuarına salınmışdır.

Bundan başqa Fikrət Əmirovun bəstələdiyi “Min bir gecə” baleti də Şərqi mövzusunda həsr olunmuş, balet bəstəkarın digər əsərləri kimi böyük maraq və rezonansla qarşılanmışdır. Burada Şərqi mövzusu qabardılıb, xalq, millət ön plana gətirilib.

Ümumiyyətlə, biz balet və opera sənətində, musiqi yaradıcılığında bəstəkarların yalnız və yalnız xalqın mənafeyi üçün, xalqın gələcəyi üçün labüd olan məsələlərin qabarıldığını daha da önə çəkildiyini müşahidə edirik. İstər bəstəkarlar, istər dramaturqlar, istər şair və digər mədəniyyət xadimləri daima qəddarlığa, zülmə qarşı üsyan etmiş, dinc xalqın mənafeyi uğrunda əllərindən gələni etmişlər.

Görkəmli və tanınmış bəstəkar, böyük insan Qara Qarayevin də yaradıcılığında İran mövzusu öz əksini tapıb, bu ölkə onun da yaradıcılığından yan keçməmişdir. Bəstəkarın bəstələdiyi böyük “Yeddi gözəl” baletində də İran gözəli öz əksini tapmış, İran mövzusu, musiqisi, rəqsi əsərə rəngarənglik və şüxluq bəxş etmişdir.

Azərbaycan və İran arasındakı tarixi əlaqələrin son illərdə möhkəmlənməsi, Azərbaycan musiqiçilərinin əsərlərinin İran musiqi məktəblərində ifa edilməsi, bu əsərlərin ərəb və fars dillərinə tərcümə edilərən orada təbliği, müxtəlif illərdə keçirilən festivallar, görüşlər, bu əlaqələri daha da möhkəmləndirəcək, gələcəkdə hər iki ölkə sənətkarlarının paralel işləmələrinə, tez-tez görüşmələrinə imkan yaradacaq. İncəsənət sahəsi bütün ölkələrdə daima müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da, Şərqi xalqlarının eyni kökə söykənməsi bu ənənələri daima bir-birindən parçalanmaz və ayrılmaz edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bəstəkarları ölkəsindən asılı olmayaraq bütün xalqlara qəlb yanğısı ilə, sevgilə münasibət bəsləmişlər, onlar insanların və insanlığın gələcəyi naminə əllərindən gələni öz əsərlərində tərənnüm etmişdilər.

Bu əsərlərin yazılma tarixindən asılı olmayaraq, bu günkü günümüzdə də həmin mövzular aktualıq kəsb edir və bu səpkili opera, baletlərə və s. ehtiyac var və olacaq.

Ümid edirik ki, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında İran mövzusu və hər iki ölkənin bəstəkarları arasında yaradıcılıq ənənələri gələcəkdə də bu cür böyük səviyyədə davam etdiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq musiqisi – Oçerklər, Bakı, 1981
2. Əliyeva F. 60-70-ci illərin birinci yarısında Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında bəzi üslub təmayülləri (avtoferat), Bakı, 1994
3. Əliyeva F. Bəstəkar yaradıcılığının təkamülündə məzmun və üslub xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, Azərbaycan milli musiqisininin tədqiqi problemləri. Bakı 1992
4. R.Zöhrabov, “Bəstəkarlar haqqında söz”, Bakı, 1995
5. T.Məmmədova, C.Cahangirov, Bakı, 2011
6. Vəkilov, C Azərbaycan Respublikası və İran 40-cı illər.- B.Elmi, 1991.-131 s. 1997
7. Azərbaycan musiqi tarixi – cild I. (Qədim dövrdən XX əsrə qədər). Bakı, 2012
8. Abdullazadə G. Fikrət Əmirov, Musiqi dünyası jurnalı, 2007, N 1-2
9. T.Bakıxanov. Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri, Bakı, 2006
10. T.Bakıxanov, Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri. II cild, Bakı, 2010
11. T.Bakıxanov, Şərqi gələcək sədalar, Bakı, 2004

ABSTRACT

The main purpose in the article of Iran penned in the creation of Azerbaijani composers deals with the mutual cultural relations between Azerbaijan and Iran and the history of these relations.

The article is about the works devoted to the topic of Iran. At the same time the genre and stylistic characteristics of the works are reflected.

In this article the opening of the works, what caused the issue and all of the subject due to the conclusion are described briefly. Although the relations between Iran and Azerbaijan have a long history, the Azerbaijan poet and writers, at the same time the composers, rarely applied to this. The article deals with "Azad" opera of Jahangir Jahangirov, the topic of Iran in the creation of Bakikhanov, Gara Garayev's "Seven Beauties" ballet and the east topics of F. Amirov.

In the article the works composed on the topic of Iran were researched and the quality aspects of musical works were created. The article tells about the works of Azerbaijan composers, the compositions which have seen the life of stage.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема творчества азербайджанских композиторов на иранскую тему, целью которой является исследование истории возникновения и взаимных связей между Азербайджаном и Ираном, а также обращение азербайджанских композиторов к произведениям, посвященным данной теме.

В статье анализируется качество стиля и жанра перечисленных произведений, в обобщенном виде говорится о причинах, способствующих возникновению темы и приводятся выводы, вытекающие из ее содержания.

Обосновывается, что несмотря на давнюю историю Иранско-Азербайджанских связей, азербайджанские поэты и писатели, а также композиторы редко обращались к данной проблеме. Автор статьи ведет речь об опере «Азад» Джахангира Джахангирова, об иранской теме в творчестве Гара Гараева и балете «Семь красавиц» Фикрета Амирова, рассматривает творчество азербайджанских композиторов, сочинявших произведения на иранскую тему, поставленных в разное время.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 08)

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
İ.Məhərrəмова

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. **Hüseyn Həşimli.** Unudulmuş tərcüməçi Ələkbər Qərib Naxçıvanlı.....3
2. **Sədaqət Həsənova.** Vaqif Məmmədovun dil-üslub xüsusiyyətləri.....10
3. **Fəxrəddin Eylazov.** Orta əsr tərcümə sənəti və Şirazin “gülşəni-raz” əsəri haqqında.....15
4. **Hikmət Mehdiyev.** Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” mənzum dramında multikultural dəyərlər.....18
5. **Qənirə Əsgərova.** Cəlil Məmmədquluzadənin dilində yumor.....23
6. **Mehriban Quliyeva.** Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrində satirik üslubun imkanları.....27
7. **Şəhla Fətəliyeva.** Nizami yaradıcılığında azad qadın obrazları.....31

DİLÇİLİK

8. **Elbəyi Maqsudov.** Cümlə və cümlə üzvlərinin tədrisində poetik-praktik çalışmalarla işin təşkili....35
9. **Xuraman Hacızadə.** Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlər.....45
10. **Şirməmməd Qulubəyli.** Müasir Azərbaycan dilində cəmlilik kəmiyyət funksional-semantik sahəsinin tərkib hissəsi kimi.....50

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

11. **Şəhla Şirəliyeva.** Xəbər başlıqları.....56
12. **Muharrem Aras.** Ramiz Özlər’in şeirlərində vətən mövzusu.....59

PEDAQOGİKA

13. **Rəcəb Ağayev.** Şagirdləri düşündürərək təlim-təربiyəsi ilə məşğul olmaq məktəbin vəzifəsidir....66
14. **Yeganə Məmmədova.** Müstəqilliyə qədər və müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında məktəb tikintisinin inkişaf dinamikası (1941-2015-ci illər).....71
15. **Mirhəsən Eminov.** Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəri milli pedaqogikanın ilkin qaynaqlarından biri kimi.....78
16. **Çapay Quliyev.** Təhsilin sosiallaşması və onun şagirdlərin milli mənlik şüurunun formalaşmasına təsiri.....84
17. **Nəzakət Yusifova.** Uşaqların ailə təربiyəsində atalar sözlərinin rolu və əhəmiyyəti.....88
18. **Nizami Quliyev, Rəsmiyyə Tağıyeva, Rövşən Bağirov.** Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsində peşəseçmənin rolu.....92
19. **Səmərqənd Fərzəliyeva.** İbtidai siniflərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yeni qiymətləndirmə sistemi üzrə yoxlanılmasında test tapşırıqlarının rolu.....95
20. **Solmaz Cabbarova.** Ailə təربiyəsi: yaranması və inkişaf mərhələləri.....103
21. **Zeynab Zeynalova.** Didaktik oyunların təşkili.....106

METODİKA

22. **Гусейн Адыгезалов.** Использование художественных текстов в процессе обучения русскому языку в специальности учителя русского языка.....109
23. **Əvəz Tağıyev, Həsən Babayev.** Bədən təربiyəsi ilə məşğul olanların qidalanma

xüsusiyyətləri.....	120
24. Намик Аббасов, Малахат Байрамова. Тестирование как один из инновационных методов организации обучения и контроля на уроке русского языка.....	123
25. Рамзия Аскерова. Принципы методики обучения пунктуации в вузах.....	130
26. Taleh Xəlilov. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qadın təhsilinin ümumi səciyyəsi və problemləri.....	135
27. Vəli Əliyev, Xəyalə Əmirova. Tərbiyəvi işlərin müəllimin peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında rolu və yeri.....	141

SƏNƏTŞÜNASLIQ

27. Həbibə Allahverdiyeva. Teatr tamaşalarında rənglərin sədəsi.....	144
28. Məmməd Əliyev, Zəfirə Seyidova. “Söz sənətimizin təbliğ olunduğu muzey”.....	149
29. Zəminə Nəcəfova. Nəriman Məmmədovun “Naxçıvan süitəsi”	155
30. Əşrəf Yusifi. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında İran mövzusu.....	164

